

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

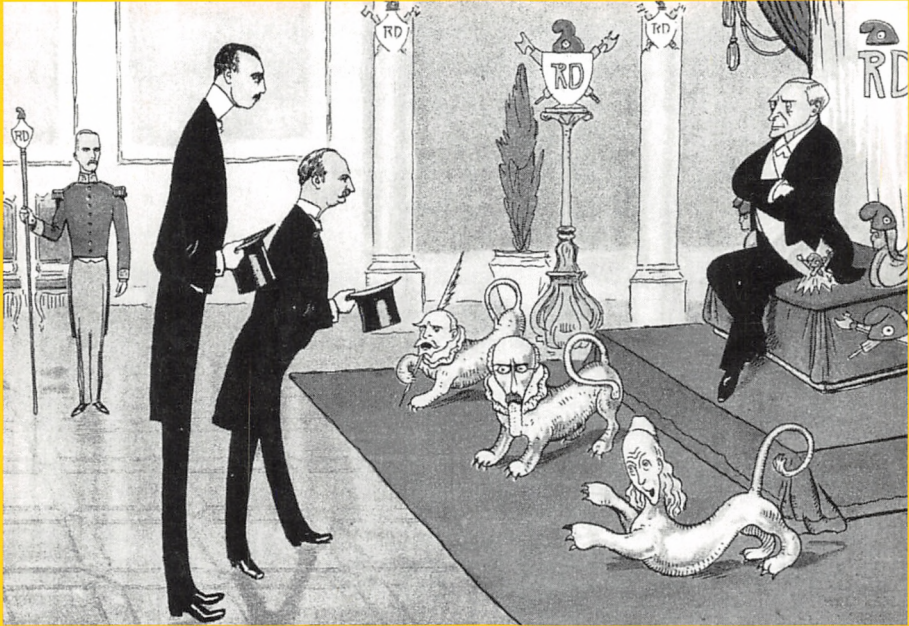
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

2008, 1

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie

Redigeret af Søren Bitsch Christensen (ansv.), Michael Bregnsbo og Torben K. Nielsen

Engelske summaries ved Jørgen Peder Clausager

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 380 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N., tlf. 89 42 53 70.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af *Historie*, Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N. Indsendte manuskripter bedømmes dels af redaktionen, dels af en sagkyndig »referee« fra tidsskriftets videnskabelige panel, der består af en række forskere fra universitets-, arkiv-, forskningsbiblioteks- og museumsverdenen.

Hjemmeside: www.jyskselskab.dk

Forsideillustration:

Blæksprutten 1908. Se s. 79.

HISTORIE

2008

1. del

UDGIVET AF

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

REDIGERET AF

SØREN BITSCH CHRISTENSEN (ANSV.),
MICHAEL BREGNSBO OG
TORBEN KJERSGAARD NIELSEN

HISTORIE

Copyright © 2008

by Jysk Selskab for Historie

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Udgivet med støtte fra
Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie har åbnet en hjemmeside på adressen www.jyskselskab.dk. Hjemmesiden omfatter også tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien* og har link til www.tidsskrift.dk, hvor der bl.a. er fremlagt digitaliserede udgaver af *Historie* fra 1913 og frem til i dag, dog med en bevægelig fem-års-begrænsning. Se også annoncen i dette nummer af *Historie* s. 244.

Indhold

Artikler

Birgit Løgstrup: <i>Træl eller agtværdig mand</i>	1
Lars Schädler Andersen: <i>Folkekirkens entreprenører</i>	35
René Mejlby Jensen: <i>Det funktionelle kildebegreb og virkelighedens fortid i historisk forskning</i>	87

Debat: Byhistorie

Ole Degn og Henrik Fode: <i>Ikke plads til dem alle</i>	115
Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen: <i>Byhistorie – en markedsplads for forskere</i>	122

Debat: Danmarkshistoriens udfordringer

Gunner Lind og Niels Finn Christiansen: <i>Danmarkshistoriens udfordringer – en indledning</i>	130
Gunner Lind: <i>»Danmark« som objekt, »Danmark« som ramme</i> . . .	131
Kurt Villads Jensen: <i>Samtidighed og forsinkelser i Danmarkshistorier</i>	137
Niels Finn Chistiansen: <i>Danmarks historie – 20 år efter</i>	142
Søren Hein Rasmussen: <i>Når historie og samtid flyder sammen</i>	147
Bernard Eric Jensen: <i>Danmarkshistorier som identitets- politik</i>	150

Disputatsopposition: Ingen over og ingen ved siden af Folketinget

Henrik Becker-Christensen: <i>Ingen over og ingen ved siden af Folketinget</i>	157
Jørgen Elklit: <i>Positiv eller negativ parlamentarisme efter Systemskiftet?</i>	166

Review-artikel

Michael Bregnsbo: <i>Københavns bombardement og flåderanet 1807 – i 2007</i>	174
--	-----

Anmeldelser

- Nils Hybel & Bjørn Poulsen: *The Danish resources c. 1000-1550. Growth and recession.* (Brill Leiden, 2007). 448 s. 198
- Beverly Ballin Smith, Simon Taylor og Gareth Williams (red.): *West over Sea – Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement Before 1300.* (Brill, 2007). 581 s. 201
- Nikolaj Bøgh: *Brødrene Møller. Historien om et konservativt dynasti.* (Aschehoug, 2007). 408 s. 203
- Anne Løkke: *Patienternes Rigshospital 1757-2007.* (Gads Forlag, 2007). 119 s., 229 kr. 204
- Kurt Jacobsen og Klaus Larsen: *Ve og Velfærd – Læger, sundhed og samfund gennem 200 år.* (Lindhardt og Ringhof, 2007). 536 s., 399 kr. 204
- Vivi Jensen: *Dorothea. Guds vilje – og dronningens.* (Gad, 2007). 256 s. 209
- Michael Bregnsbo: *Caroline Mathilde – Magt og skæbne.* (Aschehoug, 2007). 280 s. 211
- Knud J.V. Jespersen: *Rytterkongen. Et portræt af Christian X.* (Gyldendal, 2007). 567 s. 213
- Bent Østergaard: *Indvandrene i Danmarks historie. Kultur- og religionsmøder.* (Syddansk Universitetsforlag, 2007). 562 s., 378 kr. 218
- Esben Graugaard: *Nordvestjyske bønder som kreaturhandlere i Nordsørummet. Studie i netværket omkring en regional kultur- og driftsform o. 1788-1914.* (Syddansk Universitetsforlag, 2006). 729 s. 219
- Leif Hansen Nielsen: *Ad Industriens Vej – Studier i den slesvigholstenske industri 1864-1914 med særligt henblik på Nord-slesvig.* (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, 97, 2007). 420 s., 298 kr. 223
- Gunnar Solvang: *Dansk flinteindustri. En kulturhistorisk skildring af en glemt landindustri.* (Køge Museum, 2006). 352 s. 225
- Irene Hellvik, Per Grau Møller, Henrik Vensild og Holger Villumsen (red.): *Landbrugshistorien på museum.* (Landbohistorisk Selskab, 2007). 175 s., løssalg 158 kr. 228
- Carol Gold: *Danish Cookbooks.* (University of Washington Press & Museum Tusculanum, 2007). 220 s. 231
- Karsten Kjer Michaelsen: *Da økologi var hverdagskost – et slotskøkken anno 1815.* (Odense Bys Museer, 2007). 115 s., 148 kr. 233
- Mats Hayen: *Stadens Puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760-1830.* Studier i Stads- och Kommunhistoria, 30. (Stads- och Kommunhistoriska Institutet, Stockholm, 2007). 278 s., 200 sv. kr. 235
- Joachim Östlund: *Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell*

-
- retorik från stormaktstid till demokratis genombrott.* (Sekel, 2007). 301 s. 237
- Henrik Rosengren: »Judarnas Wagner«. *Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920-1950.* (Sekels Bokförlag, Lund, 2007). 381 s. 239
- Fredrik Björk, Per Eliasson og Bo Fritzboeger: *Miljöhistoria över gränser.* Skrifter med historisk perspetiv, 3. (Malmö Högskola, 2006). 263 s. 242

Træl eller agtværdig mand

Bøndernes reaktioner på jordreformerne i slutningen af det 18. århundrede

Af Birgit Løgstrup

Det kan undre, at regeringen vovede at satse så stærkt på driften af fæstebøndernes jord ved jordreformerne i slutningen af det 18. århundrede, når man betænker den almindelige opfattelse af fæstebønderne som dovne og uduelige. Hvilken opfattelse af disse fæstebønder har da ligget til grund for denne satsning? Og hvordan reagerede bønderne over for alt det nye? Det sidste vil blive fulgt på Sohngårdsholm, et komplet gods i det nørrejske umiddelbart uden for købstaden Aalborg. Undersøgelsen kører ad to spor. Hvordan kæmpede en enkelt fæstebonde fra Sønder Tranders for sit renommé i disse tider, der bragte det moderne til landbosamfundet? Og hvordan reagerede bønderne i handling på jordreformerne i dette nordjyske område? Området har ikke tidligere været undersøgt i en sådan sammenhæng.

Stillet over for de forbedrede konjunkturer for landbrugsprodukter i sidste halvdel af det 18. århundrede valgte den danske regering at satse på bønderne og deres jordbrug. Målet var at opnå en forøget landbrugsproduktion og dermed en forbedret handelsbalance. Det kunne synes letsindigt, for på dette tidspunkt kunne godserne fremvise de bedste dyrkningsresultater. Mange af dem var allerede i gang med driftsomlægninger, der skulle sikre produktionsoverskud til afsætning på det internationale kornmarked. Regeringens politik skyldtes måske især det faktum, at bønderne dyrkede 9/10 af Danmarks jord, mens godsejerne kun havde direkte rådighed over 1/10. Men til trods herfor ligger der i denne satsning også en positiv vurdering af den danske fæstebonde, som eftertiden måske ikke altid har været tilstrækkelig opmærksom på.¹

¹ En linie i dansk historieforskning tilbage til C.F. Allen har bestandigt fremhævet bondens stilling i samfundet som træl. Det sidste skud på denne stamme, men med en noget anden sprogbrug, er Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. I og II. Landbohistorisk Selskab 2006.

Opfattelser af den danske bonde

Generalprokurør O.L. Bang var som statens juridiske konsulent medlem af Den store Landbokommission, der var blevet nedsat i 1786 med det formål at overveje forholdet mellem godsejerne og fæstebønderne. Han udgav samme år *Afhandling om Bondestanden i Danmark*. Den fik stor betydning for debatten i landet om de reformer, der skulle komme. Så det er måske umagen værd at se på, hvordan han opfattede bondestanden. Generalprokurøren var ikke nogen revolutionær mand. Hvis regeringen på én gang tog jorden fra godsejerne og gav den til fæstebønderne, ville det gå galt og ikke hjælpe bonden, mente han.

»Thi denne, som nu i så lang tid er vant til halv trældom, og til at være halv slave, kunne ej tåle den ham ubevante frihed: denne pludselige forandring i hans stand, hans sind, hans tænke måde, ville gøre ham ganske uduelig til at bruge sin tid, sin flid og sine evner, til med stadighed og overlæg at anvende den på sin jords dyrkning.«²

Ingen tvivl om, at endemålet for Bang var selvstændige bønder på linje med selvejerne i Koldinghus Amt eller arvefæsterne i Nordsjælland og på Bernstorffs gods. Han var forarget over at læse skøder, hvor det stod sort på hvidt, at godset blev overtaget med »påværende mandskab efter hosfølgende liste«. Det var for ham en fuldstændig parallel til tilsvarende bemærkninger i skøder på plantager i Vestindien, der skulle overtages »Med besætning og negre«.³ Men kunne det nytte at foretage disse reformer? Bang stillede og besvarede spørgsmålet således:

»De som har omgået meget med bonden, har sagt mig, at det er hans natur ej at arbejde, førend han ser, [hvad] han kan samle ved sit arbejde. – Men er det den danske bondes kår! Hos ham siger naturen: hellere sove mig arm end arbejde mig arm; han må gøre, hvad han vil – armod er hans del, og naturen gjorde aldrig armod til arbejdes lod, men trældom.«

2 Oluf Lundt Bang: *Afhandling om Bondestanden i Danmark. I Anledning af den kongelige Befaling af 25. August 1786 til den derom nedsatte Commission*. København 1786, s. 7.

3 Ibid. s. 16. Ganske interessant at se koloniforholdene blive inddraget i den indenlandske debat. Det er selvfølgelig også landets generalprokurør, der gennem sit administrative hverv havde kendskab til alle sider af kongeriget.

Hvis blot bonden fik frihed og gode kår, ville hans flittighed og villige arbejde fordobles, i stedet for som nu det skete trevent og tvært ved hans trælle- og gældbundne stand.⁴

Det var dog på ingen måde en samfundsomstyrtning, generalprokurøren havde i sinde. Loven sagde klart og utvetydigt, at enhver bonde skulle være sin husbond hørig og lydig. Og straffen herfor var udsættelse af fæstegården. Det vidste enhver bonde, for det var gentaget i hans fæstebrev og her selvfølgelig også udvidet til at omfatte lydighed mod godsforvalteren. Dette faste grundlag for samfundet ønskede Bang ikke at ændre:

»Jeg skulle holde det for bedst, at lade denne artikel være uforandret, som et bånd på bonden til at agte, ære, være villig imod sin jordegodsejer, og anse ham for en mand der var mere end han, som han ej må vise sig egensindig og fortrædelig imod. Det vil hjælpe allerbedst til at holde god skik og fred på landet iblandt den gemene almue.«⁵

Nej, generalprokurør Bang var ikke nogen samfundsomstyrter. Han tænkte inden for stændersamfundets rammer. Men selv i den optik så han nødvendigheden af at give bønderne frie og bedre kår, så deres arbejdsindsats kunne forøges – dem selv og landet til nytte.

Et andet medlem af Den store Landbokommission, godsejer P. Wormskiold, tænkte i endnu højere grad inden for rammerne af stændersamfundet. For ham så samfundsordenen således ud:

» – den talrige mindre formuende bondestand, hvis heldige arbejdsomhed må lægge grunden til alle øvrige undersåtters tiltagende velstand. – Og dette kan ikke opfyldes uden ved nogen indskrænkning på bondestandens i alle øvrige henseender ønskelige frihed.«⁶

Hvis bondestandens arbejde var grundlaget for de øvrige stænders velstand, var det ifølge Wormskiold nødvendigt at opretholde nogle bånd på bondestandens bevægelighed. Bønderne skulle hverken kunne rejse til udlandet eller bevæge sig til byerne for at opnå bedre kår.

Her over for stod Chr. Colbiørnsens konsekvente opfattelse af bonden som ligestillet med alle andre borgere i landet: »Han er borger i staten og

4 Do, s. 39.

5 Do, s. 56 ff.

6 *Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger*. Første bind. København 1788, s.158 og 161.

kongens undersåt, og dette vedbliver han at være, på hvad sted han opholder sig i riget.«⁷

Det var nye toner, hvor alle borgere blev stillet lige over for den enevældige majestæt. Det var en genklang af de nye europæiske tanker om frie og lige vilkår for alle landets indbyggere. Det blev denne opfattelse, der sejrede, selvom alle synspunkter var repræsenteret i Landbokommissionen.

Men hvordan så det ud i praksis – uden for Den store Landbokommission? Mange godsejere var reformvenlige og optaget af at gennemføre strukturændringer på deres godser, så de kunne honorere ønskerne om produktionsforbedringer – og selv få et større udbytte af deres godser. En sådan mand var Theodor Adeler på Sohngårdsholm gods. Det var et komplet gods med en hovedgård på 63 tdr. hartkorn og 347 tdr. hartkorn bøndergods, som han var blevet eneejer af i 1785. Hans synspunkter på bondestanden kender vi fra skriftet *Allehaande Tanker i Anledning af hr. Conferenceraad Bangs Afhandling om Bondestanden*, hvor han i 1787 publicerede sine reformplaner.⁸

Denne afhandling var på flere punkter vendt mod Bangs skrift, men det var først og fremmest hans synspunkter på den fastlåste landgilde og reformernes hastighed, der udgjorde uenigheden. Hvis det blev tilladt at hæve den fra Arilds tid fastlåste landgilde, argumenterede Adeler, ville det også være muligt at sænke eller helt ophæve hoveriet. Hans fremtidsvision for landbruget var udstykning af både hovedgårde og fæstegårde til selveje. Derudover var det væsentligt for Adeler at få lagt afstand til disse københavnske bureaukrater, der hverken havde forstand på bønder eller landbrug. Bønderne var ikke underkuede trælle, som Bang kaldte dem på grund af deres nuværende arbejds- og livsbetingelser. Th. Adeler mente, at de heller ikke under de nuværende forhold kunne betegnes som trælle. Problemet var for ham at se, at Bang kun kendte til forholdene på Sjælland.

»O! hvor havde det været at ønske, at hr. forfatteren, forinden han udgav sin afhandling, havde foretaget en rejse om sommeren til Fyn og Jylland! Jeg tror da, han ville have glædet sig ved at se den stræbsomhed, hvormed bonden de fleste steder, helst der hvor der er udskiftet, efter sine indsigter arbejder til sin og slægtninges nytte. Ligeså ville han med glæde have set, at dovenskab og liderlighed ej er så almindelig som han tror.«⁹

⁷ Ibid., 34.

⁸ Hans skrift er på 143 sider. Vedr. forfatterbestemmelsen af dette skrift og gennemgangen af Adeler's reformprogram se min artikel: »Alle har gavn af dette. Udskiftning, udflytning og selveje«, *Landbohistorisk Tidsskrift* 2007:1.

⁹ Adler 1787 s. 70.

Dette synspunkt skal nu undersøges i praksis på baggrund af bøndernes reaktioner på udskiftningsreformerne på Adellers eget gods Sohngårdsholm. Hvordan reagerede bønderne her på de reformer, deres nye initiativrige godsejer gennemførte på deres fæstegårde? Var de med- eller modspillere?

Når Sohngårdsholm vælges, er det på ingen måde ud fra et ønske om at leve op til det tidligere så efterstræbte, men umulige ønske om at foretage en repræsentativ undersøgelse, men først og fremmest for at få nye landsdele sat på det historiske danmarkskort. Samtidig viste der sig her en mulighed for at få perspektiveret godsejerens plan for reformerne på godset gennem hans tidligere omtalte skrift *Allehaande Tanker i Anledning af hr. Conferenceraad Bangs Afhandling om Bondestanden*. Oven i købet gennemførtes alle jordreformerne i løbet af blot 17 år og dermed inden for samme slægtled af bønder. En stor købstads nærhed gav også nye aspekter til landboreformerne i praksis. Der er således flere væsentlige grunde til at vælge Sohngårdsholm umiddelbart uden for Aalborg som undersøgelsesområde.

Bøndernes reaktioner på udskiftning

I regeringens første reformtiltag fra 1750'erne og frem var der ikke overladt meget initiativ til fæstebønderne. Beslutning om udskiftning af overdrev og de enkelte landsbyer blev taget af godsejerne som lodsejere i landsbyen. Det skete i respekt for ejendomsretten. Men bønderne havde alligevel i praksis mulighed for at påvirke udviklingen. Der har ganske givet ikke været en fælles reaktion landet over. Man må formode, at hvor der har været et godt og tillidsfuldt forhold mellem godsejer og fæstebonde, har bønderne også fulgt med i og støttet reformerne. Men hvor det ikke har været tilfældet, har de forstået med alle mulige kneb at sætte en kæp i hjulet på selv fornuftige reformer.¹⁰

10 Jeg har stødt på begge reaktioner – en Christen Andersen Nørre Tulstrup, der havde et godt forhold til forpagteren på Himmestrup, som han var fæster under, var ivrig for at få landinspektør Wesenberg til at komme ud og foretage den nødvendige opmåling. Derimod gjorde fæstebønderne under Lynderup gods alt, hvad de kunne, for at hindre opmålingen. De kørte på denne tid en 20 år lang hoverisag mod deres godsejer. Birgit Løgstrup: »Bondeprotest på Lynderupgård 1781-1802«, 1986. Det skal ikke forstås sådan, at der var en absolut forskel på Sjælland og Jylland i spørgsmålet om bøndernes holdning til udskiftning. Undersøgelser fra de tidlige udskiftninger på krongods i Nordsjælland har vist direkte ønske hos bønderne om at få deres jorder udskiftet: 40 % af samtlige landsbyer i Kronborg

Udskiftningen på Sohngårdsholm startede i 1786 som den første reform i de tre nære landsbyer, Sønder Tranders, Nørre Tranders og Øster Sundby. Derimod var det først som følge af regeringens bestemte krav om udskiftning overalt som betingelse for salg til selveje med bibeholdelse af skattefriheden for hovedgårdsjorden, at de fjernere byer med flere lodsejere blev udskiftet. Den tekniske udskiftning blev gennemført af den ansete landinspektør Wesenberg som en stjerneudskiftning sammen med tildeling til hver bonde af et stykke hede, kær og fælled. I de ret store landsbyer var det desuden nødvendigt at flytte flere gårde ud på de tildelte stykker, så de fik al deres jord i udmark og kær. Samtidig skete der en egalisering, dvs. en lighedeling af bøndernes tilliggende, så gårdene blev lige store. Det havde udskiftningsforordningen 1781 givet mulighed for, og det blev ofte gennemført i praksis.

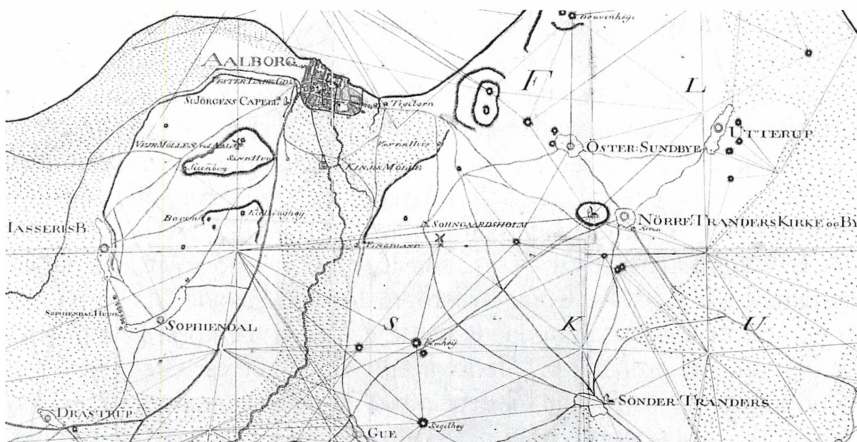
Vi har intet direkte belæg for bøndernes holdning til udskiftningen. Vi møder den sædvanlige modstand mod at foretage for meget markarbejde forud for udskiftningen, når ingen vidste, om arbejdet kom ham selv eller naboen til gode. Bøndernes utålmodighed slog igennem i Adellers rykkerbrev til Rentekammeret for en endelig afgørelse af et problem med præstegårdsjorden under henvisning til, at bønderne lod alt markarbejde hvile under udskiftningen. Da Adeler efter den endelige afslutning af udskiftningen i 1789 ansøgte om bygningshjælp til de udflyttede gårde, lå det lige under overfladen i hans brev til Rentekammeret, at det ikke havde været helt let at få udskiftningen gennemført:

»Jeg håber, det vil vække de høje herrers bifald, allerhelst når det måtte be-
tragtes, at disse foretagender er sket i de sidste tre år, følgelig just på en tid, da
bondestanden formedelst deres udsvævende håb var mest, som de endnu er,
vanskelige at komme til rette med, og på en tid, da de fleste godsejere af mod-
løshed har tabt en del af deres virkelyst.«¹¹

Dette var Th. Adellers opfattelse af stemningen på hans eget og andre godser under udskiftningsreformerne i slutningen af 1780'erne, hvor bønderne i forventning om en endnu større støtte fra den progressive regering efter godsejerens opfattelse blev vanskeligere at have med at gøre. Vi har som

Amt og 23 i Frederiksborg Amt anmodede i perioden 1771-91 om at komme ud af fællesskabet. Birte Stig Jørgensen: *Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland*. 1967, s. 84. Samme interesse for udskiftningen fandtes hos bønderne i det københavnske rytterdistrikt. Jørgen D. Rasmussen: *Bønderne og udskiftningen*. 1977.

11 RA. Rtk. 2481.167, Jysk fynske landvæsenskontor, journalsag GG 14/1785. Denne holdning stemmer godt overens med Claus Bjørns undersøgelser af både bøndernes og gods-
ejernes reaktioner på regeringens reformer i slutningen af 1780'erne.

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort over en del af Fleskum, Hornum, Aars og Slet Herreder, Aalborghus Amt, 1789.

omtalt ingen direkte udsagn fra bønderne. Men senere i hændelsesforløbet dukkede der alligevel en højlydt utilfredshed op. Måske ikke så meget over udskiftningen i almindelighed som over nogle af de konkrete resultater. Der var i hvert fald to fæstebønder i Sønder Tranders, der i 1796 med herskabets godkendelse byttede gårde. De lå begge inde i landsbyen. Vi ved ikke hvorfor.¹²

Den stærkeste reaktion på udskiftningen af landsbyen Sønder Tranders får vi gennem en restance- og udsættelsessag, der blev anlagt i 1801 mod fæstebonden Christen Andersen Gleiborg af løjtnant og postmester J.D. Frisch som administrator på kammerherre Adellers vegne. Det skete altså først 14-15 år efter udskiftningen. Christen Gleiborg var ikke en hr. hvem som helst i landsbyen. Han havde overtaget fæstet af annekspræstegården efter sin far, Anders Gleiborg, i 1779. Christen Gleiborg var – i øvrigt ligesom sin far – sognefoged og havde siden 1791 tillige været lægdsmand. Anklagen mod ham lød på restancer på 68 rdl. til godset, fæsteforsømmelse på grund af salg af tørv fra ejendommen og korn direkte fra marken. Disse sidste anklager gik på, at gården var blevet forringet både ved overdreven tørveskæring og ved afhændelse af kornstrået, der kunne have været fodret op og derved have forbedret gårdens gødningssituation. (Det var derimod ikke forbudt for bønderne at sælge deres korn, til hvem

¹² LAN, B35D-31. Taxation af Jens Boelsmands gård, som skal overdrages i bytte til Chr. Andersen Guldbæk 1796.

de ville). Som konsekvens af disse anklager ønskede godsadministratoren at få dom over Christen Gleiborg til betaling af restancer og udsættelse af fæstegården, ligesom han også skulle betale sagens omkostninger.

Christen Gleiborg nægtede at have forsømt gården, men restancerne vedgik han. Der var dog en forklaring på disse restancer. Ved udskiftningen havde han ved egaliseringen nok fået tildelt mere jord end de andre bønder, 2 tdr. hartkorn, men han havde i praksis ikke fået al den jord, der egentlig hørte med til disse 2 tdr. Den var i stedet gået til en af de udflyttede gårde øst for byen, Grønrøgel. Derimod havde Gleiborg i alle årene skullet betale skat og landgilde af det fulde hartkorn. Den beskikkede forsvarer, prokurator J. Jepsen, oplyste, at det var Gleiborgs egne vurderinger, der lå til grund for dette punkt i forsvaret – underforstået altså ikke noget prokuratorfif. Men det skulle jo bevises. Udskiftningskortet, som han fik forevist af administrator Frisch, gav ikke oplysning om dette spørgsmål. Så der blev sendt ekspresbud af sted til landinspektør Wesenberg i Randers, der havde foretaget udskiftningen i 1785 og 1786. Der kom det svar tilbage, at anneksgården oprindeligt havde fået et tilliggende forud for de andre gårde, men i selve delingsplanen var den gået ind på linie med dem. Der var altså ikke overensstemmelse mellem udskiftningskortet og den endelige delingsplan.

Dette lyder besynderligt, men udskiftningen af Sønder Tranders by havde også været højest besynderlig. Sohngårdsholm var eneste lodsejer i byen, troede eller påstod Th. Adeler i hvert fald. Men det viste sig, at denne anneksgård, som Gleiborg var fæster af, stadig havde tilknytning til sognepræsten ved Vor Frue Kirke i Aalborg, der tillige var sognepræst i Sønder Tranders. Sognepræsten hverken kunne eller ville give sit samtykke til udskiftningen og den medfølgende egalisering. Han ønskede ikke at få anneksprestegårdens jord spredt ud mellem de øvrige gårde, så hverken han eller hans efterfølgere nogen sinde ville kunne vende tilbage til opkrævning af afgifterne in natura. Rent formelt var det også kun Danske Kancelli, der kunne give den endelige tilladelse på præsteembedets vegne. Afgørelsen trak ud og trak ud – fordi det blev et kompetencespørgsmål mellem Rentekammeret og Kancelliet. Så det endte med, at anneksgårdens overskydende jord blev anbragt samlet som tillæg til den ene udflyttergård – Grønrøgel. Og under den operation mente Gleiborg, at han var blevet snydt for noget jord fra det fælles kær. Der var en tilsvarende sag omkring mensalgården i nabobyen Øster Sundby, som Sohngårdsholm heller ikke ejede med fuldkommen ejendomsret. Et af Rentekammerets krav havde derfor været, at begge bønder skulle give deres samtykke til egaliseringen. Det havde bonden i Øster Sundby gjort, men ikke Gleiborg i Sønder Tran-

Luffoto fra midten af 1950'erne af Postgården, tidl. Grønøgel, en af udflyttergårdene fra Sønder Tranders, der ses i baggrunden.

ders – uden det dog fik nogen indflydelse på udskiftningens gennemførelse. Det var også ganske uhørt, at fæstebønder direkte skulle have noget at sige i en udskiftningssag. Alt dette har man selvfølgelig snakket om mand og mand imellem og på grandestævne i byen. Men det var først med Gleiborgs restancesag, at sagen kom offentligt frem uden for bøndernes kreds.

Retssagen blev forberedt af Gleiborg og hans beskikkede sagfører, J. Jepsen, ved at indkalde fire vidner – alle fæstegårdmænd i byen. De skulle forelægges følgende 8 spørgsmål:

1. Kan vidnet forklare, om hr. kammerherre Adeler til Sohngaardsholm har ladet Sønder Tranders by udskifte og gårdmændene tillige ved denne indretning gøre ens i hartkorn, samt hvor mange år, det er siden denne udskiftning og ligning skete?
2. Blev gårdmand Christen Gleiborg i Sønder Tranders omspurgt tid tillagt 2 tdr. hartkorn mere i fæste, end han før havde?
3. Ved vidnet, at disse Christen Gleiborg tillagte 2 tdr. hartkorn var ved byens udskiftning tillagt et stykke ejendom, på hvad sted beliggende og med hvad navn?

4. Har hr. kammerherre Adeler tilladt andre at bruge omspurgte ejendom fra udskiftningen af og hidtil?
5. Kan vidnet forklare denne ejendoms størrelse, det være sig i længden og i bredden?
6. Hvor mange læs hø kunde der årlig have været avlet på samme, når den havde blevet anvendt til dette brug?
7. Kan vidnet forklare, hvad dette tab rimelig kan regnes for Christen Gleiborg til skade årlig, at han har savnet brugen af tit nævnte ejendom?
8. I hvad tilstand findes nu samme ejendom ved fremmedes brug?

Formålet med disse spørgsmål, som må betegnes som ledende, var at fastslå, at Christen Gleiborg ved udskiftningen på papiret var blevet tillagt mere jord end de øvrige bønder. Men det afgørende spørgsmål var nummer 4, at kammerherre Adeler skulle have tilladt andre at bruge denne jord. Det drejede sig om engarealer, for næste spørgsmål går på, hvor mange læs hø der kunne have været avlet, hvis jorden var blevet anvendt efter sin sædvanlige brug. Heri ligger formentlig, at den nye bruger var gået i gang med opdyrkning af engarealet. Og sidste spørgsmål viser, at denne driftsomlægning i hvert fald efter bøndernes opfattelse ikke var lykkedes. Vi kan på dette grundlag alene ikke vide, hvem denne anden var, som havde fået tilladelse til at bruge Chr. Gleiborgs tildelte fæsteejendom. Senere i sagen fremgår det imidlertid, at det var J.D. Frisch. Det var i sig selv ikke ulovligt i forbindelse med en udskiftning at ændre på fæstegårdens tilliggende, men det var naturligvis imod alle regler at lade en fæstebonde svare afgifterne af den jord, som blev benyttet af en anden.

Men der blev ikke brug for disse spørgsmål – som det ellers havde været interessant at høre svarene på. For dommeren udsatte sagen for nærmere at grunde over, om udskiftningen overhovedet vedkom restancesagen. Svaret var afgørende for, om den beskikkede forsvarer var berettiget til at påtage sig andre sager end den oprindelige restancesag. Og endelig måtte han undersøge, om herredstinget i det hele taget kunne beskæftige sig med en udskiftnings sag. Disse sager var i henhold til udskiftningsforordningen henvist til forligskommissionen. Det var ganske klart, hvad udfaldet af overvejelserne ville blive, for dommeren sagde til de fremmødte vidner, at de ikke behøvede at møde til næste tingdag, men først når de atter fik en speciel indkaldelse.

Dommerens afgørelse fulgte de formelle linier, han tidligere havde udkastet. Forsvareren var ikke berettiget til at føre denne udskiftnings sag, som i henhold til udskiftningsloven under alle omstændigheder hørte

hjemme i forligskommissionen. Derefter gik restancesagen sin forudsigelige gang, selvom Chr. Gleiborg havde tilbudt at betale halvdelen af restancerne straks og resten gennem en afdragsordning. Dommen af 21. jan. 1802 lød på, at Christen Gleiborg skulle betale restancerne, forlade fæstegården og betale sagens omkostninger. Betalingen skulle falde inden 15 dage efter dommens forkyndelse.

Den 17. marts 1802 kom der fine folk til Sønder Tranders by, herredsfoged Bassen i egen høje person sammen med administratoren på Sohngårdsholm, J.D. Frisch. De havde med sig to nybagte selvejere fra byen, Christen Guldbeck og Claus Pedersen, der både skulle fungere som vitterlighedsvidner og vurderingsmænd. For nu skulle gælden betales med beslaglæggelse af Gleiborgs ejendele, og familien skulle sættes ud af gården. Det var ganske usædvanligt, at herredsfogden selv tog del i udsættelsesforretninger. Chr. Gleiborg var ikke hjemme, og hans kone vidste ikke, hvor han var. Naturligvis vidste han gennem de to vurderingsmænd, hvad der skulle ske, så han havde foretrukket at forsvinde. Formelt blev konen tilspurgt, om hun kunne betale det skyldige beløb, hvad hun ikke kunne – og så skred man til vurderingen af boet, både hvad der var inde i stuehuset og ude i udhusene af dyr og redskaber. Der var færre dyr end ved samtidige vurderinger på andre gårde i byen. Frisch havde ret i, at det ikke var tilstrækkeligt til gårdens drift. Hvis konen ikke frivilligt ville forlade gården, måtte fogden sætte hende ud med magt. Derefter meddelte referatet: »Konen gik med sin søn ud af gården. Og fogeden overdrog rekvirenten gården.« Familien fik derefter overdraget et af Sohngårdsholms fæstehuse i byen.

Det kunne se ud, som sagen nu var afsluttet. Efter auktionen over Gleiborgs ejendele blev regnskabet gjort op, således at der kom til at mangle 16 rdl. Dem ville Frisch eftergive ham, hvis han til gengæld ville give sin skriftlige tilståelse på, at han ikke havde flere krav mod kammerherre Adeler eller Frisch. Dette tilbud, dateret den 24. juli 1802, blev Gleiborg præsenteret for af sin forsvarer J. Jepsen. Denne måtte notere på regnskabsoversigten: »Ligelydende regning har jeg modtaget og leveret Chresten Gleiborg, men han sagde, ikke at kunne tilstå samme som antagelig, og derfor reserverede sin ret i alt. Aalborg den 11. aug. 1802. J. Jepsen.«

For Christen Gleiborg var endnu ikke slået ud. Han ansøgte Danske Kancelli om fri proces til at appellere dommen til Landstinget i Viborg. Desuden skulle Landstinget tage stilling til den afgørelse, der ikke tillod Gleiborgs forsvarer at gennemføre tingsvidnesagen om udskiftningen. Den tilladelse fik han fra Kancelliet den 17. marts 1803, selvom tiden for appel egentlig var overskredet. Den kongelige bevilling blev kaldt »denne

vor allernådigste oprejsning.«¹³ Der er da heller ikke tvivl om, at den i sig selv i lokalsamfundet er blevet opfattet som en oprejsning for den afsatte fæstebonde.

Ved herredstinget havde det afgørende været restancerne, som uanset størrelse altid var tilstrækkelig begrundelse for at få en bonde sat ud af fæstegården. Men der havde været nogle svagheder ved proceduren. Restancerne var ikke blevet tinglyst årligt, som de skulle ifølge Danske Lov 5-14-23. Så for en sikkerheds skyld gennemførte Frisch efter særlig tilladelse fra Danske Kancelli en tingsvidnesag ved herredstinget om Gleiborgs forsømmelse ved at sælge korn på marken fra fæstegården. Dette havde dog ikke været nødvendigt. For Gleiborg havde selv ved herredstinget accepteret restancen. Dermed var dette spørgsmål afgjort også for landstinget. Heller ikke genoptagelsen af herredsfogedens afvisning af at behandle udskiftnings sagen førte til ændring. Også landstinget måtte erklære, at spørgsmålet, om Gleiborg havde fået for lidt fælled- eller kærjod ved udskiftningen, måtte henvises til Landvæsenskommissionen eller Rentekammeret. Hvis disse instanser henviste sagen til retslig behandling, måtte sagen starte ved amtets forligskommission. Sådan var loven.¹⁴

Nu gav Christen Gleiborg op. Der er i hvert fald ikke bevaret tegn på, at der er sket yderligere i sagen. Frisch havde også allerede ved skøde 17. maj 1802 overtaget Gleiborgs gård sammen med Sohngårdsholm hovedgård og det øvrige ikke frasolgte fæstegods fra kammerherre Adeler, der var flyttet til Provence i Sydfrankrig. Frisch fik desuden den 24. juni 1802 udmeldt to vurderingsmænd til at vurdere Gleiborgs tidligere fæstegård i samarbejde med landmåler Hall – for han havde allerede fået tilladelse til at udstykke den. De 3 tdr. hartkorn af fæstegårdens jord skulle lægges under Grønrøgel, den udflyttede gård som Frisch ejede. Mens de 2 tdr. hartkorn skulle overdrages en ny fæster.¹⁵ En ejer kunne efter ansøgning til

13 Ansøgningerne til denne art bevillinger er kasseret i Danske Kancellis arkiv, så det er ikke muligt at se Gleiborgs oprindelige ansøgning. Bevillingen har følgende formulering udover den fortrykte tekst: ... »samt en den 21. jan. 1802 af bemeldte by- og herredsfoged Bassenes afsagt dom, hvorved supplikanten er frakendt sin gård og den derpå havende fæstekontrakt, samt han derefter er udsat fra samme og hans ejendomme bortsolgt ...«.

14 LAN, B 24-445, Landstinget, Irettelagte dokumenter 1803 A. 28.2.1803. LAN, B 24-590, Domprotokol 1803, fol. 133. B 35 D-11, Hornum Fleskum herred, Justitsprotokol 1797-1811, fol. 135 ff. B 35 D-19, Hornum Fleskum herred, Dokumenter til justitsprotokol 1800-1802.

15 LAN, B 35 D-33. Dokumenter til justitsprotokollens syns- og taksationsforretninger 1800-1802. Frisch var ret sikker på at få tilladelse til at benytte Hall, for han havde kun to dage forinden ansøgt Rentekammeret herom, og tilladelsen blev først afsendt fra Rentekammeret den 24. juli 1802, hvilket vel set med moderne øjne er en flot besvarelsestid. RA, Rtk. 2483.443. Jysk-Fynske landvæsenskontor 1802, journalsag 2027/1802.

Rentekammeret godt få tilladelse til at udstykke en gård, når blot der blev en hovedparcel på 2 tdr. hrtk. tilbage. Men det var naturligvis ikke tilladt, så længe der sad en fæster på gården. Frisch havde derfor haft en særlig interesse i at få Gleiborg sat ud, så han på lovlig vis kunne udvide sin egen gård. Gleiborgs skattekvitteringsbog, der var blevet fremlagt i landstinget, viser tydeligt, at skattebetalingen altid havde fundet sted i ryk, således at årets afgifter først blev betalt ved årets afslutning. Der lå imidlertid dette år en særlig interesse i at bryde ind i dette sædvanlige betalingsforløb, som vi har set.

Det sidste arkivalske glimt af Christen Gleiborg er indførslen i Sønder Tranders kirkebog den 22. januar 1809, at den 59-årige husmand Christen Gleiborg var død.

Christen Gleiborgs sag viser på ingen måde modstand eller uvilje mod udskiftningen som sådan. Der var tilsyneladende foregået betydelige uregelmæssigheder under udskiftningsforløbet, som godsadministratoren havde været personligt interesseret i. Hans våben var godsejerstyrets ret til at udvise en bonde, så snart han havde pådraget sig restancer. Fæstebonden forsøgte at bevise, at der var sket ham uret under udskiftningen, ligesom han afviste forligstilbuddene fra godsadministratoren og i stedet appellerede sagen til landstinget. Christen Gleiborg tabte på grund af de formelle regler, der henviste udskiftningssager til forligskommissionen. Men han havde opnået fri proces. Han havde i det hele taget udvist en stærk vilje til at hævde sin ret – og absolut ikke trællesind.

Bøndernes reaktioner på udflytningen

Som tidligere omtalt var udskiftningen i landsbyerne under Sohngårds-holm foregået efter den sædvanlige stjerneform med landsbyerne placeret i centrum. Derved kunne flest mulige bønder blive boende inde i landsbyerne. Sønder Tranders, Nørre Tranders og Øster Sundby havde dog så mange beboere, at en ren stjerneform ville være uhensigtsmæssig for den fremtidige dyrkning af jorden. Derfor måtte stjerneformen kombineres med en blokudskiftning. Det krævede udflytning af nogle af gårdene til de fjerneste jorder. De udflyttede gårde fik deres jord i en firkant omkring sig i modsætning til de langbenede trekantstykker, som blev tildelt gårdene inde i landsbyerne. Udflytterne fik sjældent del i de opdyrkede og gødede arealer inde omkring landsbyerne, men måtte tage udmarks- og kærarealer. Til gengæld fik de et større tilliggende i areal

end de ikke-udflyttede gårde. Der lå et hårdere slid foran udflytterne end bønderne, der blev tilbage inde byerne. De skulle alle tilpasse markerne til den nye struktur efter udskiftningen. Gamle ager- og markskel skulle pløjes over. Sten skulle fjernes. Grøfter skulle graves for at aflede vandet fra markerne. Men for udflytterne var det ofte jord, der skulle under plov for første gang.

Dertil kom, at der skulle opføres nye bygninger. Så langt det var muligt, blev tømmer og tag fra den gamle gård taget med ud til den nye. På de lerklinede gårde var tømmeret det afgørende. Og det var flytbart. Der er ikke bevaret vurderinger fra brandforsikringer for gårdene under Sohngårds-holm. Men vi har de vurderinger af de udflyttede gårde, som Rentekammeret krævede for at bevilge tilskud til de nyopførte bygninger i henhold til udskiftningsforordningen af 23. april 1781 (§ 23). Vurderingerne blev givet af lokale håndværkere – en tækkemand og en tømrer – fra nabobyen Klarup, der hørte under et andet gods. Desuden blev nybyggeriet også gennemgået af den lokale landvæsenskommission. Begge vurderinger fra henholdsvis 1788 og 1789 er bevaret – og viser ingen uoverensstemmelse. Vurderingen af byggeomkostningerne på de enkelte gårde svingede stærkt – mellem 156 og 345 rdl. Den højeste vurdering nåede de udflyttede gårde fra Øster Sundby, ligesom også Grønrogels lille, men grundmurede stuehus fik vurderingsprisen i vejret.¹⁶

Hvem havde så udført byggearbejdet? Det understreges ikke mindst i den lokale vurdering, at det var sket med lønnede håndværksfolk, som derfor også blev tillagt løn for hvert fag. Det er dog ikke muligt at udskille arbejdslønnen, da den i vurderingsopgørelsen indgik i det samlede beløb med materialer. Fæstebønderne blev pålagt at være håndlangere og hente lyng, tang eller rørtag til at takke med.

Var dette da ikke helt i overensstemmelse med det tidligere landsbyfællesskab? Nej, dette bestod i nogle faste aftaleformer på landsbystævnet for en fælles dyrkningsplan og for et fælles tidspunkt for efter flertallets beslutning, at arbejdet skulle udføres. Hver mand udførte det pågældende arbejde på sin egen jord – fæstjord eller ej. I vider og vedtægterne for Sønder Tranders var der ganske vist et generelt påbud om at hjælpe og tjene sin næste, når han kom i nød. Begrundelsen var: »I dag er det ham, i morgen mig, så kan jeg vente samme hjælp af ham igen.« Men alminde-

16 Hornum og Fleskum herredsting udmeldte to mænd til at vurdere ejendommene den 25., 26. og 27. nov. 1788, og Aalborghus m.fl. amters landvæsenskommission har foretaget en vurdering den 19. maj 1789. De findes begge i RA, Rtk. 2483.273. Jyske-Fynske landvæsenskontor. Journalsag nr. 201/1792.

lige regler om konkret arbejdsfællesskab eksisterede ikke under det gamle landsbyfællesskab.¹⁷

Dette punkt om hjælp ved udflytning af de gamle gårde havde der været uenighed om i Den store Landbokommission. For alle var klar over, at der forestod alle bønder en stor arbejdsbyrde under udskiftningen, og ikke mindst i forbindelse med udflytningen. Den ene bonde burde måske komme den anden til hjælp – altså et forsøg på at gribe tilbage til landsbyfællesskabet. Men heroverfor stod synspunktet, at den udflyttede gård tilhørte godsejeren. Det var forbedringer af hans ejendom, det drejede sig om. Og det kunne ikke pålægges fæstebønderne i en landsby, lød det ene argument. Men det var det første synspunkt, der sejrede af praktiske grunde. Den lovmæssige forpligtigelse for fæstebøndernes deltagelse kom med forordningen af 8. juni 1787, hvorefter alle fæstebønder under samme gods skulle udføre arbejde ved udskiftningen og hjælpe med at hente materialer til byggeriet. Hvis de nægtede at udføre arbejdet, skulle det udføres på deres bekostning. Godsejeren skulle derimod betale materialer og arbejds løn til håndværkerne. Netop dette punkt mødte megen modstand landet over. Det fremgår tydeligt af reskriptsamlingens mange gentagelser af bestemmelserne som svar på forespørgsler fra hele landet. Måske derfor søgte Adeler på Sohngårdsholm at sikre sig ved at få forpligtelsen til at hjælpe med udskiftningen skrevet ind i de nye fæstebreve fra 1788, som fæstebønderne havde modtaget efter udskiftningen og den samtidig gennemførte hoveriafløsning. I Christen Gleiborgs fæstebrev af 27. maj 1788 præciseres det således i punkt 6: »... Ligesom også at forrette udskiftningsarbejde ifølge de kongelige anordninger upåklagelig i alle tilfælde.«¹⁸

De mange udflyttede gårde i de tre største landsbyer under Sohngårdsholm må have medført et betydeligt byggeboom på egnen. En tømrer fra nabobyen Romdrup, Christen Bloch, kom selv til Sohngårdsholm og tilbød at udføre noget nedbrydningsarbejde på de gårde, der skulle udflyttes. Han sluttede den 20. marts 1787 skriftlig kontrakt med godsforvalteren og fik arbejdet på de konditioner og til den pris, han forlangte. Han skulle desuden få den hjælp af folk på godset, han ønskede. Da kontrakten blev læst op for ham, havde han ingen indvendinger. Det første, han tog fat på, var nedbrydningen af et gammelt stuehus, men allerede efter to dage opsagde han kontrakten og forlod arbejdet. Havde han forregnet sig med vurderingen af arbejdets omfang, eller var der andre problemer? Han havde modtaget 2 rdl. i forskud, og den ene beholdt han som betaling for det

17 »Om klagemål« i Grandebrev for Sønder Tranders sogn 1758 i *Jyske Samlinger* V, 1874-1875.

18 Se note 14.

arbejde, han allerede havde udført. Men så lagde godsforvalteren også sag an imod ham.¹⁹

Det står ikke ganske klart, hvilken forbindelse der var mellem Christen Blochs afvisning af nedbrydningsarbejdet og Th. Adellers intensivering af fæstebøndernes forpligtelse til at hjælpe de udflyttede bønder. Var grunden til Christen Blochs opsigelse af kontrakten måske, at han ikke havde fået den hjælp fra bønderne, som han egentlig var blevet lovet? I første omgang forsøgte Adeler at finde alternativ arbejdskraft, hvilket af den ene eller anden grund mislykkedes. I hvert fald henvendte han sig den 7. maj 1787 til stiftamtmanden og biskoppen i Aalborg. Præstens og Hospitalets to fæstebønder i Sundby og Nørre Tranders skulle lige som de øvrige bønder, der ikke skulle flytte ud, bidrage med kørsel og håndlangerarbejde, det såkaldte plidsarbejde, ved udflytningen af gårdene fra byen.²⁰ I første omgang var det blot to gårde i Sundby og tre gårde i Nørre Tranders, der skulle have hjælp. Det blev dog opgjort til et betydeligt arbejdsbehov: 33 ½ gangdag og 9 vogne fra hver bonde i Sundby og noget tilsvarende i Nørre Tranders. Det blev alt i alt til 660 arbejdsdage for at opbygge disse fem gårde.²¹ Hertil kom så kørsel med bygningstømmer, stolper, sten og det tjenlige tag fra de gamle gårde, foruden pikkesten, tørv eller langhalm. Der skulle klines 129 fag både indvendig og udvendig i kvadrat, i alt 900 fag. Det blev til hver bonde 45 vægge efter lodkastning, og de skulle selv medbringe leret til klining, ligesom de også skulle ælte det inden klining. Det var ikke uden grund, at bønderne var tilbageholdende med at udføre dette store arbejde.

Udflytning foregik tydeligvis i etaper, formentlig på grund af det betydelige arbejdspress den medførte for alle. Hjælpen fra de øvrige bønder var af stort omfang – og hertil kom for alle fæstebønder det sædvanlige, men på nuværende tidspunkt betydeligt nedsatte hoveri til hovedgården og det forøgede arbejde på de nye jordlodder, hver bonde havde fået tildelt. Vi ved ikke, hvordan det videre gik i 1787. Arbejdsopgørelser i amtmandens arkiv skyldes som omtalt behovet for at få de to bønder med, der ikke var fæstebønder under Sohngårdsholm. Og derfor er det kun undtagelsesvis, at vi kender omfanget.

19 LAN. B 35 D-14. Dokumenter til justitsprotokollen 1775-89. Herredsfoged Thomsons stævning af 10. april 1787 af Christen Bloch, der hørte under Gudumlund gods.

20 Jf. Johan Hvidtfeldt (red.): *Håndbog for danske lokalhistorikere*, 1952-56: plidsarbejde eller pligtsarbejde, især småhoveri og småægter, som fortrinsvis udføres af husmænd og ugedags-tjenere eller arbejdsydelse pålagt af det offentlige og udført i offentlighedens interesse.

21 De indkomne breve i Aalborghus Amts arkiv er fysisk dårligt bevaret og kan derfor kun benyttes på film. (K6-10). De samlede krav for vogne fra Nr. Tranders kan ikke læses. Det er ganske interessant at se de mange arbejdsprocesser, byggeriet krævede.

Men i 1788 var der atter problemer i Nørre Tranders. I begyndelsen af juni havde oldermændene, der også var budfoged i byen, tilsagt en del af byens bønder til at møde op på det vestligste sted i byen for at jævne den byggeplads, hvor en udflyttergård skulle opbygges. Ligeledes var en del bønder blevet tilsagt den 10. juni om aftenen »efter touren« til at møde den 11. juni. Men ingen af bønderne mødte op. Derefter tilsagde godsforvalteren så selv de bønder, »som udskiftningsarbejdet stod på.« Det skete i overværelse af oldermændene og den ene af tømremestrene, som skulle kunne bevidne, at tilsigelsen havde fundet sted. To bønder mødte op om formiddagen, og tre mødte op hele dagen med ekstra arbejdskraft, mens seks overhovedet ikke mødte. Fæstebonden Niels Thorn sendte nok en daglejer eller karl, men uden den vogn med heste, han også var blevet tilsagt at levere. De nævnte bønder blev efterfølgende spurgt, stadig i vidners nærværelse, om det forholdt sig som skrevet. Det bekræftede de – »Og sagde efter tilspørgende, at de ej troede, de ville gøre noget derved, og de ville ej nærmere bestemme dem [sig].«

Den følgende dag blev fem bønder tilsagt til at møde om eftermiddagen til at føre staldkisten ud på gårdspladsen på den nye gård. Som begrundelse blev givet, at de skulle tage stenene fra den gamle gård, da de ikke kunne få dem andre steder. De erklærede beredvilligt, at de var blevet »boiet« (tilsagt) på rette vis, men de havde ikke kørt noget: »De blev alle tilkendegivet, at arbejdet blev ved lejede folk forrettet på deres regning, når de ej erklærede dem at ville tage del i samme, men derpå gav de ingen svar.«

Denne gang blev det bevidnet den 13. juni 1788 af Poul Bødker og endnu engang af oldermændene Niels Villadsen, der også bevidnede, at ingen af de tilsagte til arbejdet på gårdspladsen var blevet tilsagt til andet arbejde den dag.

Så måtte godsledelsen skride til at hyre folk til arbejdet mod betaling i stedet for »de modvillige og udeblevne Nørre Tranders beboere« – og det blev folk fra Sundby, der blev tilsagt. Man kunne øjensynligt ikke få nogen til at møde op fra Nørre Tranders.

To tømremestre, Niels Poulsen og Christen Christensen, afgav den 23. juni 1788 en erklæring om, at de til rejsningen af udflyttergården vest for Nørre Tranders havde fået hjælp fra Adellers 5 vogne, som en hel dag havde kørt bygningstømmer og grundsten ud til byggepladsen. En vogn havde desuden i to dage kørt lægter og andet bygningsmateriale derud. De havde allerede rejst 29 fag. Til hjælp hertil havde de fået 10 mark til at leje folk for, som var nødvendig for at rejse husene. Det var alt sammen sket i henhold til den indgåede akkord. Det har således været nødvendigt

at sende hovedgårdens egne folk og vogne af sted for at hjælpe tømreerne. Fæstebønderne skulle formodentlig også betale de 10 mark til at leje folk for i denne situation, da denne erklæring også ligger i amtmandens arkiv. For han skulle attestere en udpantning, der var nødvendig, hvis fæstebønderne ikke ville betale.²²

Der blev dog ved med at være uro på Sohngårdsholm omkring fæstebøndernes hjælp til de udflyttede gårde. I forsommeren 1792 ville godsets bønder i Nørre Tranders ikke hjælpe William Owen med at opføre et stuehus på hans udflyttede gård. Han var den ene af to nye fæstebønder fra Skotland og havde siden 1787 boet på nabogården hos sin landsmand, William Forrest. Der havde været arbejde nok, der skulle udføres, lød godsforvalterens begrundelse for, at det havde været så længe med opførelsen af stuehuset. Håndlangerarbejdet måtte igen ydes mod betaling.²³

Bag disse mange erklæringer ligger en tydelig protest fra fæstebøndernes side mod at udføre dette arbejde. I første omgang var de blevet pålagt at møde efter touren, dvs. som en del af det almindelige hovedgårdshoveri. Det ville de ikke, men der kunne ikke ske videre i sagen, for hoveriet var blevet afløst bortset fra nogle høstdage. De næste gange lød tilsigelsen på udskiftningsarbejde, som der var klar lovhjemmel for. Men det arbejde, de skulle udføre, havde forbindelse med de udflyttede gårde. Hertil var der ikke lovhjemmel før i forordningen af 8. juni 1787. Episoden fandt sted i begyndelsen af juni, hvor der også under almindelige forhold var travlhed med forårsarbejdet. Og så meget mere i dette forår, året efter udskiftningen, som jo havde omfattet alle bønder i landsbyen. Det var ikke underligt, at de ikke fandt tid til dette ekstra arbejde.

Det billede, vi får gennem disse episoder, viser bønder, når de er alermest træge og tvære. De erklærede villigt nok, at de ikke var mødt med folk og redskaber, da de var blevet tilsagt. Det mente de heller ikke, at de kunne gøre noget ved, og de ville ikke bestemme sig! Da de så fik at vide, at de enten skulle møde eller betale for leje af folk, stod de og tværede og svarede ikke. Det er tydeligt nok, at de foretrak at betale i stedet for selv at udføre arbejdet. Ingen tvivl om, at dette arbejde faldt dem ubelejligt her i den travleste tid. Men de gav ikke noget klart svar på godsforvalterens forespørgsler. De vidste tydeligt nok, at det værste der kunne ske dem, var betalingen af håndlangerarbejdet. Godsforvalteren var da også mødt

22 Den samlede regning blev på 1 rdl. 3 mk. 12 sk. Heraf var 2 mk. 12 sk. betaling for at møde med heste og vogn og 2 folk fra klokken 2 eftermiddag til aften. Der mødte også tre kvinder, som hver fik 8 sk. LAN, K 6-10 og 11. Film af Aalborghus Amts arkiv, Indkomne breve vedr. Hornum Fleskum herred 1782-89 og 1790-93.

23 LAN, K 6-11.

med godsejerens vogne og heste. Sagen med Christen Bloch, der opsagde sin kontrakt, havde tydeligt vist, at der måtte fares med lempe. Der var mangel på kvalificeret arbejdskraft til de mange udflytninger, måske også pga. den driftige købstads nærhed. Situationen udnyttede bønderne til at tirre godsforvalteren – og de kendte reglerne for, hvor langt de kunne gå! De var nemlig ikke bare slaver, men havde deres egen holdning til problemerne – og de turde vise den.

Hvem flyttede ud?

Hvor mange udflyttere drejede det sig om? I de tre nærmeste landsbyer under Sohngårdsholm blev der udflyttet 15 bøndergårde ud af 58 udskiftede gårde – altså lidt over 1/4 af gårdene i de tre nærmeste landsbyer blev flyttet uden for landsbyerne. De fordelte sig med 7 ud af 21 gårde i Sønder Tranders, 5 ud af 20 i Nørre Tranders og 3 ud af 17 i Sundby. Dertil kom to udstykkede gårde (afbyggergårde) på hovedgårdsjorden. Ved de senere udskiftninger af de fjernere byer, hvor Sohngårdsholm ikke var enejer, blev der udflyttet en af Sohngårdsholms gårde fra både Gug og Nøvling. Det samlede antal udflytninger blev så 17 ud af 80 bøndergårde i alt. (Se bilag).

Det blev fastslået ved lov af 8. juni 1787, at ingen fæstebonde måtte modsætte sig udflytning. Vi kender ikke udvælgelsesprocessen på Sohngårdsholm, men datoen for de udflyttedes fæstebreve tyder ikke på, at der blev taget hensyn til alder, så det kun var de yngste og stærkeste, der blev udvalgt. Jens Yde og Kristen Krag i Sønder Tranders havde overtaget deres fæstegårde i henholdsvis 1762 og 1766. Det var nok heller ikke nogen dårlig forretning på langt sigt at få tildelt en udflyttergård, for ved de senere selvejkøb lå priserne på udflyttergårdene højere end på gårdene inde i landsbyerne.

Hvordan stillede bønderne sig til at overtage en udflyttergård med den dårligst kultiverede jord langt fra landsbyen med dens sociale liv på godt og ondt? Vi har intet kildemateriale, der oplyser om modstand fra disse landsbyer. På den anden side kunne bønderne som tidligere omtalt heller ikke på retligt grundlag nægte at flytte ud. Hvis vi derimod ser på de efterfølgende selvejkøb i 1803-1804, så blev udflyttergårdene i højere grad end de tilbageblevne fæstegårde overtaget af de tidligere fæstere, som det vil fremgå af det følgende afsnit. Og det selvom de udflyttede gårde var de dyreste, da de jo var opført inden for de sidste 10-15 år. Der var kun tre

udflyttergårde, der blev solgt til andre end fæsterne – og den ene var Grøn-røgel, som godsadministrator og postmester Frisch meget tidligt havde kastet sin kærlighed på. Det er måske udtryk for, at det var de dygtigste og økonomisk stærkeste fæstebønder, der blev udpeget til udflytning. Samtidig er det et tydeligt bevis på, at udflytningen blev betragtet som en succes af dem, der stod den nærmest – de udflyttede bønder selv.

Bøndernes reaktioner på selvejekøb

Ved de første store jordreformer, udskiftningen og udflytningen, havde bønderne som omtalt principielt ingen indflydelse. Beslutningskompetencen lå hos lodsejeren, dvs. godsejeren. Men ved den store afgørelse om køb af fæstegården til selveje var det fæstebonden, der traf den endelige beslutning. Altså forudsat at godsejeren ville sælge til ham. I et tilfælde fra Sohngårdsholm ville en gammel fæstebonde i Nøvling, Christen Jensen Dahl, gerne købe sin fæstegård, men blev afvist af Th. Adeler. Han var med sine 78 år for gammel efter godsejerens opfattelse, havde kun små børn og dermed altså ingen søn, der stod parat til at overtage den nye selvejergård. Christen Jensen Dahl havde heller ikke tilstrækkelig kapital. På den anden side havde fæstebønderne ikke mulighed for blot at vælge status quo. For det stod efter 1791 godsejeren frit for at sælge fæstegården til anden side, hvad enten det var til et andet gods eller en privat mand – f.eks. en købstadsborger. Mange stod i disse spekulationstider parat til at springe med på ejendomsprisernes himmelflugt. Og mange led skibbrud. Men uanset hvem der købte fæstegården, skulle bondens fæstebrev respekteres, dvs. en ny ejer kunne ikke sætte fæsteren ud. Et muligt hul i denne ældgamle bestemmelse blev lukket med forordningen af 16. januar 1789, som forbød den nye ejer at flytte ind på fæstegården, selvom han selv manglede tag over hovedet. Fæsteren kunne ikke sættes ud, med mindre han som Christen Gleiborg ikke kunne betale sine restancer eller på anden vis havde overtrådt sine fæstebetingelser.

Det var således i spørgsmålet om selvejekøb, at det skulle vise sig, om bønderne kunne eller ville leve op til de store forventninger, de progressive reformfolk uden for bondestand havde til dem. Det var en tung beslutning for en fæstebonde at overtage sin fæstegård til selveje. Han måtte sige farvel til jordfællesskabets beskyttelse ved udskiftningen – nogle var endog flyttet ud til sognets yderkanter, hvor de boede helt alene med deres husstand. Men de havde dog stadig godset som sikkerhedsnet, hvis det

kneb med betalingen af skatterne, eller det blev nødvendigt med hjælp til udsæd og fødekorn. Efter selvejkøb skulle de selv klare både skatter og rentebetaling. Det forudsatte desuden, at de kunne låne til at betale købsprisen for fæstegården, eller at godsejeren ville lade en del af betalingen blive stående som lån mod pant i gården. Det var et spring ud på de dybe vande. Det så indtil videre ud til at gå godt for dem, der havde taget springet – men hvor længe?

På Sohngårdsholm havde Th. Adeler allerede i 1796 søgt om tilladelse til at udstykke både bøndergods og hovedgård. Det havde været med på hans reformprogram i skriftet fra 1787 *Allehaande Tanker*. I almindelighed så han selvejerne som de kommende bærere af den nye landbrugsstruktur. Han mente dog, at bøndernes selvejkøb krævede statslige lånemidler til lav rente, 2 %. Og bort med alle regeringens planer og gode intentioner om at lægge loft over lånene, selv om det var for at redde selvejerne fra for høje priser. Men han så gerne et forbud mod opkøb af fæstegods fra andre godser.

I sin egen situation regnede han med at finde mange købere i købstaden, da Aalborg by kun havde lidt købstadsjord. Det var ikke et parameter ved alle landets købstæder, men Aalborg var ikke mindst på grund af handlen på Norge en driftig og økonomisk aktiv by.

Forhandlingerne om salg af bøndergodset fra Sohngårdsholm blev alligevel en lang og sej proces, fordi Rentekammeret stillede skrappe krav om gennemført udskiftning over alt på godset og hoveriafløsning. Desuden krævede det sikkerhed mod, at en fæstegård solgt til et andet gods ikke blev benyttet til komplettering af dette og dermed skattefrihed for den nye hovedgårds jord. Desuden var det et ufravigeligt krav, at der skulle tildeles matrikuleret jord til husmændene. Disse krav satte regeringen som betingelse for, at Adeler og andre godsejere kunne bevare skattefriheden på hovedgårdsjorden – og dermed opnå en højere pris for denne. Den endelige afgørelse om skattefriheden for Sohngårdsholm faldt først i Rentekammeret i 1809, men omkring 1803-1804 var det meste bøndergods solgt fra. Det var ikke direkte berørt af spørgsmålet om skattefrihed for hovedgårdsjorden.

Hvordan gik det så? Ud af alle Sohngårdsholms 80 fæstegårde og huse med jord blev de 56 solgt til beboerne eller de tidligere fæstere, altså 70 %. (Hertil kom et senere videresalg til to fæstere, ligesom kroen i Sønder Tranders først senere blev solgt til den skotske kromand, der havde den i fæste). Hvis vi derimod ser på udflyttergårdene alene, så blev 14 af de 17 udflyttede fæstegårde overtaget af den tidligere fæster. Det underbygger påstanden om, at udflytterne var blandt de driftigste fæstebønder på godset. Desuden måtte de kunne se deres fordel ved at købe den udflyt-

tede gård. Det vidner samtidig om, at udflytningen havde været en succes. Også Sohngårdsholms enestegård, Lundergård, blev overtaget af den tidligere fæster. Måske overtog han også en fæstegård i Hersum, der var dobbelt så stor som hans egen.

Th. Adeler havde som omtalt tiltro til, at Aalborgs borgere stod på spring for at købe hans fæstegårde. Blev disse forventninger indfriet? Der var i alt 11 borgere fra Aalborg, som købte tidligere fæstegårde fra Sohngårdsholm. Her var især den ene af de eligerede borgere, bagermester Hans Aarslev, aktiv, idet han købte fem fæstegårde i de tre nærmeste landsbyer. Byfoged Bøggild i Aalborg købte to gårde, og herredsfoged Niels Basesen købte også en gård. Også værtshusholder Jens Christensen og tre andre i Aalborg købstad købte hver en gård. Vi har ikke belæg for at sige, hvorfor de foretog denne investering på mellem 700 og 1800 rdl. pr. gård. Bagermesteren og værtshusholderen kan ganske vist have købt gårdene af hensyn til deres købstadserhverv, men formodentlig havde de ligesom de andre købere fra købstaden spekulationsmæssige formål. Hertil kom så de 6 gårde og det ene husmandssted, som Frisch, godsadministratoren på Sohngårdsholm, opkøbte eller overtog sammen med hovedgården for at få Adellers salg til at falde på plads, inden han flyttede til Provence i Frankrig. Hovedgården blev dog hurtigt solgt videre, mens Frisch beholdt fæstegårdene i Sønder Tranders. Der var i det hele taget problemer med fæsterne i Sønder Tranders, idet der var færre købere blandt dem end i de øvrige landsbyer. Var det utilfredsheden fra udskiftningen, som stadig trak sine spor 17 år efter? Eller var det den samtidige retssag mod Christen Gleiborg, som fæsterne viste deres solidaritet med?

Kun to af egnens små godser opkøbte fæstegårde fra Sohngårdsholm. Det var godsejer Schmidt på det ukomplette gods, Lundbygård, som købte en fæstegård i henholdsvis Sønder Tranders og Nøvling. En af betingelserne for Sohngårdsholms udstykning var, at fæstegårdene aldrig måtte bruges til at komplettere et gods, så det nåede op på de 200 tdr. hartkorn, der udløste skattefrihed for en hovedgård. Lundbygårds nyerhvervede gård i Sønder Tranders blev da også allerede året efter solgt til fæsterens søn, Peder Lauersen. Den anden af Lundbygårds gårde var Christen Jensen Dahls fæstegård i Nøvling, som blev overtaget for 360 rdl., da gårdene i Nøvling var betydelig billigere end de øvrige gårde under Sohngårdsholm. Det var den gård, den tidligere omtalte 78-årige fæster så gerne ville have overtaget til selveje. Godsejer Schmidt solgte i 1808 efter Dahls død de 2 tdr. hartkorn af gården til hans unge enke Maren Pedersdatter for 400 rdl. (Hun solgte den straks videre til sin broder). Disse to salg skal for så vidt lægges til de tidligere anførte salg til beboere af fæstegårdene.

Løjtnant Christensen på en anden lille hovedgård på egnen, Vissegård, købte to husmandssteder med jord i nabobyen Gug for 225 rdl. hver. Da der kun var 1 skæppe jord til hvert sted, er den relativt høje pris måske et udtryk for, at husmandssteder var i høj kurs som bolig for arbejdskraftre-server.

Sammenfattende må indtrykket af bøndernes holdning til jordreformerne være en betydelig tilbageholdenhed med at forpligte sig til yderligere arbejde på andre fæstebønders udflyttede gårde. Derimod var der stor interesse for selv at overtage de tidligere fæstegårde til selveje. Det gjaldt især de udflyttede gårde. Problemerne med udskiftningen af Sønder Tranders by – og den ikke alt for heldige optræden af godsadministratoren på Sohngårdsholm kan have været medvirkende til den noget mere tilbageholdende holdning til selvejkøb i denne by. Generelt giver fæstegårdssalget på Sohngårdsholm trods en betydelig interesse fra købstadsborgere ikke grundlag for at klassificere fæstebønderne som tilbageholdende med at forpligte sig økonomisk – eller sat på spidsen – som trælle. Dette resultat er fremkommet ved at se på bøndernes reaktioner på de store udfordringer i forbindelse med jordreformerne på Sohngårdsholm omkring år 1800. Hvordan ser det ud, hvis vi forsøger at se på bøndernes selvopfattelse; så nær vi nu kan komme den?

Træl eller agtværdig mand

Hvordan var opfattelsen af Christen Gleiborg og den kamp, han førte mod godsadministrator J.D. Frisch? Der er ingen tvivl om, at gårdmændene i Sønder Tranders var solidariske med Gleiborg. Det kom til udtryk, da Frisch førte den ekstra tingsvidnesag for at søge at vise, hvor slet Gleiborg havde behandlet sin fæstegård. Af de førte vidner kunne kun to husmænd – den ene fra hovedgården – og den skotske kromand i Sønder Tranders bevidne, at de enten selv havde købt kornet fra marken eller set det blive ført af sted. Derimod var der ingen af de tre indstævnedede gårdmænd fra byen, der havde set noget hertil, men de havde nok hørt nogen snak om sagen. Derfor havde Gleiborgs forsvarer heller ingen kontrapørgsmål til dem under retssagen.

Det er ligeledes ganske betegnende, at ingen af bønderne i byen købte noget på den auktion, der den 6. april 1802 blev afholdt over Chr. Gleiborgs ejendele efter udsættelsen fra fæstegården. Det gjorde derimod Frisch og folk fra nabobyerne.

Men hvorfor var der ingen af bønderne, der gik ind og lånte Gleiborg de 68 rdl. til betaling af hans restance? Formentlig fordi de derved ville komme i for stærkt et modsætningsforhold til Frisch. Måske kunne de heller ikke holde til, at denne som modtræk lige som over for Gleiborg gik ind og forstyrrede den sædvanlige skattebetalingsrytme. Hovedbetalingsbogen er ikke bevaret, så vi har ikke mulighed for at se, om de også havde restancer. Men de vidste, de stod foran selvejekøb. Hvis de gerne ville overtage deres gårde, var det en klar fordel, at godsejeren ville lade et lån stå mod første prioritet i gården. Det kunne blive dyrt og i hvert fald vanskeligt, hvis de skulle ud og skaffe andre finansieringsmuligheder. Så det var nok bedst at holde lav profil i sagen mod Gleiborg.

Modparten i retssagen, Frisch og hans jurister, fremhævede meget tydeligt, at Christen Gleiborg var i stand til både at læse og skrive. Det blev understreget så stærkt for at sandsynliggøre, at restanceopgørelsen måtte være korrekt, da han med disse kvalifikationer nok kunne gennemskue den. Dette synspunkt har fået en tyk blyantstreg i marginen i landstingets sag. Selvfølgelig gjorde modparten også meget ud af at påvise Gleiborgs forsømmelighed med fæstegården. Men netop dette punkt måtte Gleiborg og hans forsvarer gå imod. Landstingsprokurator Møller protesterede i sit sidste indlæg i landstinget den 21. september 1803 mod, at modparten kaldte hans klient en slet husfader og en nedrig fæstebonde. I stedet måtte han overbevise Frisch og hele verden om:

»at min principal (Gleiborg) er, skønt en bonde, en fornærmet og fortrængt, uretfærdig behandlet bonde, dog en agtværdig mand.«

Ordet agtværdig går igen mange gange. Det var vigtigt at kunne agtes som en værdig mand af sine omgivelser. Det var baggrunden for, at Gleiborg drog rundt for at fremskaffe attester om sin vandel til fremlæggelse i sagen ved landstinget. Først gik han til den nye sognepræst i byen, A.P. Meden, som kun havde siddet knap et år i embedet. Meden skrev i sin erklæring:

»Men jeg bør dog ikke nægte, at jeg selv har ikke hørt eller erfaret noget ondt eller lastværdigt om ham. Jeg har spurgt tre gårdmænd i Sønder Tranders om oplysning i dette tilfælde: Disse tre er Christen Andersen Guldbek, Claus Pedersen og Peder Pedersen: De har kendt Christen Andersen Gleiborg fra hans barndom, da han med dem er opfødt i Sønder Tranders by, og de giver ham et godt vidnesbyrd om hans gode opførsel, og har aldeles intet på ham at klage.«

Også amtsforvalter L. Splid henvendte Gleiborg sig til. Han havde også kun siddet i embedet i et år og gjorde derfor opmærksom på, at han ikke på så kort tid kunne lære alle amtets sognefogeder at kende. Som supplement til sin egen erfaring havde han derfor spurgt sine »Contoirfolk, som i mange år har kendt ham.« De gav Gleiborg dette vidnesbyrd:

»At han stedse, som en retskaffen mand, har opfyldt sine pligter som sognefoged og lægdsmand. Omtrent 24 á 26 år har han været sognefoged, og faderen var det før ham. I året 1791 blev han tillige lægdsmand, hvilken ansættelse jeg tror at være et tilforladelig bevis på, at han var bekendt for nøjagtighed i sine pligters opfyldelse.«

For Christen Gleiborg selv var det vigtigt at fremhæve, at han var en stræbsom mand. Det kan formentlig på moderne dansk formuleres således, at han forsøgte at få det bedst mulige ud af sin gård, og at han var indstillet på de nye udfordringer, som de store omlægninger krævede. Var hans tidligere køb af fæstegårdens tiender måske ikke et vidnesbyrd om hans stræbsomhed, spurgte han. Hans forsvarer fremhævede i retssagen, at de restancer, Gleiborg havde pådraget sig, skyldtes ikke mangel på stræbsomhed. Det samme udtryk er blevet fremhævet fra et midtsjællandsk sogn om de dygtigste bønder her. De var stræbsomme. Her skal der ikke tages stilling til, om betegnelsen passede på Christen Gleiborg. Hensigten er blot at fremhæve, at det så afgjort var et plusord at være stræbsom – både blandt bønder i Nordjylland og på Midtsjælland. Bønderne måtte være stræbsomme for at klare alle de nye udfordringer.²⁴

Sammenfatning

Kan den danske bonde i reformperioden betegnes som træl eller agtværdig mand? Der var forskellig opfattelse af bønderne blandt deltagerne i reformdebatten i sidste halvdel af 18. århundrede. Oplysningstidens teoretikere og reformivrige borgere i København beskrev dem som slaver, der fortjente en bedre tilværelse end deres hidtidige underkuede liv som fæstere. Det var en del af baggrunden for den politiske indsats, de forsøgte at sætte igennem. Flere godsejere med et bedre kendskab til bønderne havde

²⁴ Palle Ove Christiansen: *A Manorial World. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*. Scandinavian University Press 1996, s. 214 ff.

en anden opfattelse. Spørgsmålet var ikke ligegyldigt, for Danmarks vel-færd afhang af, om fæstebønderne kunne klare springet fra trygheden i landsbyfællesskabet og under godsejerstyret til selveje. Kunne bønderne bevise, at de var agtværdige mænd på linie med den enevældige konges andre undersåtter? Hvor store forventninger kunne reformfortalerne stille til fæstebøndernes initiativ og virkelyst under de mange reformer, der helt skulle ændre landbrugsstrukturen og bringe det moderne til Danmark?

Jordreformerne på Sohngårdsholm i Nordjylland foregik i perioden 1786-1803. Samme slægtled af fæstebønder tog således del i både udskiftning fra fællesskabet, udflytning fra landsbyen og overgang til selveje og dermed ophævelse af godsets beskyttelse og udnyttelse. Hvordan stillede de sig over for de store udfordringer? Det har været formålet med denne undersøgelse at kaste lys over dette spørgsmål.

Bøndernes handlingsmønster er fulgt i denne periode, for så vidt kilde-materialet tillader. Lovgivningen tillagde ikke fæstebønderne noget ret-ligt initiativ ved udskiftningsreformerne. De skulle principielt følge deres godsejers beslutninger, fordi han havde ejendomsretten. Det var først en retssag om restancer hos Christen Andersen Gleiborg 16 år senere, der af-slørede hans utilfredshed med udskiftningen. På Gleiborgs bekostning var der blevet tillagt en af de udflyttede gårde i Sønder Tranders mere jord, end den kunne tilkomme under den samtidige egalisering af gårdene. Og hans egne afgifter var ikke blevet nedsat, påstod Christen Gleiborg. Dette sidste, men centrale spørgsmål tillader det dårligt bevarede godsarkiv ikke at besvare. Udskiftningsloven havde udtrykkeligt undtaget udskiftnings-sager fra de almindelige domstoles behandling, så der kom ingen afgø-relse på sagen. Gleiborg havde, som den ærlige mand han var, vedgået sin restance allerede ved herredsretten – og så var spillet rent retsligt ude for ham. Men han havde trods alt overskud til at forfølge sagen helt til lands-retten – og fik bevilget fri proces gennem Danske Kancelli. En oprejsning i sig selv! Det var ikke en træl, men en agtværdig mand, der holdt fast i sagen, så langt han på nogen måde kunne.

Denne sag kan ikke tages til indtægt for, at bønderne var imod udskift-ningen som sådan, blot afslører den nogle ganske særlige forhold, hvor der blev taget hensyn til godsforvalteren på bekostning af en fæstebonde. Th. Adeler havde netop i sit skrift fremhævet den iver og arbejdsomhed, hvormed bønderne gik ind i arbejdet med udskiftningen.

Jordreformerne lagde et enormt arbejdspress på alle bønder. De skulle udføre forårets markarbejde på marker, der gik på tværs af gamle skel og diger med forfædrenes indsamlede sten. Udflytterne skulle nyopdyrke de udmarker og kær, der var faldet i deres lod. Samtidig skulle de alle tage

del i opførelsen af de nye gårde. Godsejeren skulle betale materialerne og håndværksfolk, da det var hans ejendom, der blev forbedret. Men alle gårdbeboere i landsbyen var forpligtet til at udføre den ekstra materialekørsel og håndlangerarbejdet. De bevarede udpantningssager viser med stor tydelighed, at fæstebønderne nøjagtigt kendte deres rettigheder og forpligtelser. De kunne sige nej til at udføre det fysiske arbejde, men de skulle betale for dets udførelse. Da arbejdet skulle finde sted midt i det travle markarbejde, er det forståeligt, at de sagde nej. Men de udnyttede situationen og tirrede godsforvalteren og dermed godsejeren til det yderste ved deres vankelmodighed og tværing. De havde tilsyneladende råd til i stedet at betale for ydelsen.

Vi kan ikke afgøre, hvilke kriterier godset fulgte ved udvælgelsen af bønder til udflytningen. Der var både ældre og yngre fæstere imellem de udflyttede bønder. Udflytningen mødte formentlig stor opbakning fra fæstebøndernes side. Det var i hvert fald langt de fleste udflyttere, der købte deres gårde til selveje ti år senere, selvom de udflyttede gårde var dyrere end gårdene inde i landsbyerne. Den højere pris var i sig selv et bevis på, at udflytningen med nyopdyrkning af udmarker og kærjord var lykkedes. Formentlig var bygningerne også i bedre stand på de udflyttede gårde, da de i hvert fald var nye. Også bønderne inde i landsbyerne viste stor interesse for at blive selvejere og dermed selv overtage det økonomiske ansvar for deres bedrifter. Ud af 80 salg af fæstegårde og huse med jord blev de 56 overtaget af den tidligere fæster, selvom konsekvensen for de bønder og husmænd, der fortsatte som fæster, ikke var udsættelse af gårdene. De var beskyttet af livsfæstet og stod ikke med ryggen mod muren, da de valgte selveje. Bønderne viste således gennem deres handlinger, at de var medspillere i jordreformerne. Det krævede betydelig handlekraft og mod fra deres side. De modbeviste dermed udsagnene om, at de skulle være halvt trælle.

Hvordan var bøndernes egen identitetsopfattelse? Det var altafgørende for Christen Gleiborg at bevise, at han var en agtværdig mand. Han ville ikke betegnes som nedrig og træl, selvom han ikke var i stand til at betale sin restance. Han ville på trods heraf anses som værdig til andres agtelse. Dette fik han attest på fra sognepræsten og amtsforvalteren. De anså ham som en retskaffen mand, der altid havde passet sine opgaver på bedste vis. Alle havde kun godt at sige om ham. De øvrige bønder i landsbyen havde også støttet ham, så langt de kunne, i den retssag, der i første omgang handlede om restancer, men som for Christen Gleiborg fik et videre perspektiv. Han fik ikke økonomisk mulighed for at blive selvejer, måske blot fordi godsforvalteren brød ind i hans betalingsrytme for at få ham sat

ud, så han selv kunne overtage halvdelen af fæstegårdens jord. Men Christen Gleiborg havde sin værdighed i behold, selvom han måtte forlade sin fæstegård og ikke blev den nye tids selvejer som de fleste af hans naboer og tidligere fæller.

En sognefoged og fæstebonde under Sohngårdsholm ville således verbalt og retligt kæmpe for sit ry gennem de midler, der stod til hans rådighed. De øvrige fæstebønder gik i stort tal positivt ind i de muligheder, jordreformerne gav dem. De var ikke trælle, men agtværdige mænd.

Kilder

- RA, Rtk. 2481.167. Jysk-fynske landvæsenskontor, journalsag GG 14/1785.
 RA, Rtk. 2483.273. Jysk-fynske landvæsenskontor, journalsag 201/1792.
 RA, Rtk. 2483.443. Jysk-fynske landvæsenskontor 1802, journalsag 2027/1802.
 LAN, B 24-445. Landstinget, Irettelagte dokumenter 1803 A. 28.2.1803.
 LAN, B 24-590. Landstinget, Domprotokol 1803.
 LAN, B 35 D-11. Hornum Fleskum herred, Justitsprotokol 1797-1811.
 LAN, B 35 D-14. Hornum Fleskum herred, Dokumenter til justitsprotokollen 1775-89.
 LAN, B 35 D-19. Hornum Fleskum herred, Dokumenter til justitsprotokol 1800-1802.
 LAN, B 35 D-31. Hornum Fleskum herred, Dokumenter til justitsprotokollens syns- og taksationssager 1796-97.
 LAN, B 35 D-33. Hornum Fleskum herred, Dokumenter til justitsprotokollens syns- og taksationssager 1801-1804.
 LAN, K 6-10. Film af Aalborghus amts arkiv, Indkomne breve vedr. Hornum Fleskum herred 1782-89.
 LAN, K 6-11. Film af Aalborghus amts arkiv, Indkomne breve vedr. Hornum Fleskum herred 1790-93.

Trykte kilder og litteratur

- Adeler, [Theodorus]: *Allehaande Tanker i anledning af hr. Conferenceraad Bangs Afhandling om Bondestanden*. Odense 1787.
 Bang, Oluf Lundt: *Afhandling om Bondestanden i Danmark. I Anledning af den kongelige Befaling af 25. August 1786 til den derom nedsatte Commission*. København 1786.
 Bjørn, Claus: »Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790«. *Historie*, 1979, Ny rk. XIII, 1-2.
 Bjørn, Claus: »De danske cahiers. Studier i bondereaktionerne på forordningen af 15. april 1768«. *Bol og By*, 2. række nr. 5, 1983.
 Christiansen, Palle Ove: *A Manorial World. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*. Scandinavian University Press 1996.
Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger. 1. bind. København 1788.
 »Grandebræv for Søndertranders Sogn 1758«. *Jyske Samlinger* V, 1874-1875, s 336 ff.
 Henningsen, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. I-II. Landbohistorisk Selskab 2006.
 Holmgaard, Jens: *Fæstebonden i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797*. Landbohistorisk Selskab 1969.
 Hvidtfeldt, Johan (red.): *Håndbog for danske lokalhistorikere*, København 1952-56.
 Jensen, Hans: *Dansk jordpolitik 1757-1919*. I. *Udviklingen af statsregulering og bondebeskyttelse indtil 1810*. Gyldendal 1936/1975.

- Jensen, J. Jeppesen: *Nogle blade af Sohngaardsholms historie*. Aalborg 1963.
- Jensen, Sigurd: *Fra patriarkalisme til pengeøkonomi. Studier over dansk bondeøkonomi i tiden mellem midten af det 18. og midten af det 19. århundrede*. København 1950.
- Jørgensen, Birte Stig: *Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland*. (Frederiksborg Amts Historiske Samfund). 1967.
- Løgstrup, Birgit: »Bondeprotest på Lynderupgård 1781-1802«. Flemming Mikkelsen (red.): *Protest og oprør*. Modtryk 1986, s. 11-45.
- Løgstrup, Birgit: »Alle har gavn af dette. Udskiftning, udflytning og selveje«. *Landbohistorisk Tidsskrift* 2007:1, s. 9-58.
- Ogilvie, Sheilaigh: »The European Economy in the Eighteenth Century«. T.C.W. Blanning (ed.): *The Eighteenth Century Europe 1688-1815*. (The Short Oxford History of Europe). Oxford University Press 2000.
- Rasmussen, Jørgen D.: *Bønderne og udskiftningen*. Landbohistorisk Selskab 1977.

Bilag

Salg af Sohngårdsholms fæstegårde

Fæstegårdens hartkorn	Fæstegårdens beboer	Fæstebrevets dato	Køber af fæstegården
	Sønder Tranders		
5-0-1-1 31/42	Jens Jacobsen	1797	Postmester Frisch
5-1-2-1 31/42	Klaus Pedersen	1767	Beboeren
5-0-1-1 31/42	Jens Sørensen	1774	Bager Aarslev, Aalborg
5-0-1-1 31 /42	Christen Uttrup	1793	Beboeren
5-0-1-1 31 /42	Jens Bertelsen Back	1781	Postmester Frisch
5-0-1-1 31/42	Christen Guldbeck	1795	Beboeren
5-0-1-1 31/42	Anders Nielsen	1772	Byfoged Bassesen, Nibe
5-0-1-1 31/42	Christen Gade	1786	Postmester Frisch
5-0-1-1 31/42	Søren Dahl	1767	Beboeren
5-0-1-1 31/42	Jens Boelsmand	1795	Postmester Frisch
5-0-1-1 31/42	Christen Gleiborg	1779	Postmester Frisch
5-0-1-1 31/42	Niels Sommer	1783	Beboeren
5-0-1-1 31/42	Lars Romdrup	1764	Proprietær Schmith, Lundbygård
5-0-1-1 31/42	Peder Pedersen	1763	Beboeren

Fæstegårdens hartkorn	Fæstegårdens beboer	Fæstebrevets dato	Køber af fæstegården
Udflyttergårde			
5-0-1-1 31/42	Duedahl Jens Yde	1762	Beboeren
5-0-1-1 31/42	Beksgaard Jens Uttrup	1784	Beboeren
5-0-1-1 31/42	Lars Larsen Guldbek	1797	Beboeren
5-0-1-1 31/42	Gleiborg Jens Guldbek	1795	Beboeren
5-0-1-1 31/42	Kragsgaard Christen Krag	1766	Beboeren
9-4-3-10/21	Grønørøgel Forpagter Sr. Ogilvi	1789	Postmester Frisch
1-6-1-1/2 (kro)	Jonas Ogilvi	1796	
0-4	Husmand Chr. Broemand	1788	Postmester Frisch
0-1	Husmand Peder Michelsen	1787	Beboeren
	Nørre Tranders		
4-2-2-2 11/20	Christen Nørgård	1774	Beboeren
4-2-2-2 11/20	Niels Yde	1788	Byfoged Bøggild, Aalborg
4-2-2-2 11/20	Niels Knudsen	1782	Rasmus Nielsen
4-2-2-2 11/20	Jens Pedersen	1777	Bager Årslev, Aalborg
4-2-2-2 11/20	Willads Nielsen	1786	Beboeren
4-2-2-2 11/20	Niels Jensen Torn	1767	Beboeren
4-2-2-2 11/20	Niels Jensen Bondegård	1773	Beboeren
4-2-2-2 11/20	Anders Poulsen	1775	Beboeren
4-2-2-2 11/20	Niels Nielsen	1790	Beboeren
4-2-2-2 11/20	Jens Guddum	1789	Beboeren
4-2-2-2 11/20	Niels Willadsen	1777	Beboeren
4-2-2-2 11/20	Niels Christensen	1770	Beboeren
4-2-2-2 11/20	Christen Skomager	1770	Beboeren
4-2-2-2 11/20	Mads N. Bromand	1790	Byfoged Bøggild, Aalborg
4-2-2-2 11/20	Jens Jensen Beck	1795	Beboeren

Fæstegårdens hartkorn	Fæstegårdens beboer	Fæstebrevets dato	Køber af fæstegården
Udflyttergårde			
4-2-2-2 11/20	Tranmoder Thomas Jochumsen	1797	Beboeren
4-2-2-2 11/20	Nordre Williamsgård Niels Jensen	1792	Beboeren
4-2-2-2 11/20	Søndre Williamsgård Morten Larsen	1793	Jens Christensen, Aalborg
4-2-2-2 11/20	Lundsten Lars Kudskes enke	1777	Niels Andersen Bødker
4-2-2-2 11/20	Tornhøj Niels Jensen	1788	Beboeren
	Øster Sundby		
4-7-1-1 3/17	Jens Andersen	1772	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Peder Jensen Peen	1790	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Lars Mathiesen	1782	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Axel Eskildsen	1763	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Christen Herred	1772	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Jens Bertelsen	1786	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Lars Bertelsen	1792	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Christen Larsen Dahl	1795	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Niels Pedersen Hasserris	1776	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Niels Jensen	1774	Bager Årslev, Aalborg
4-7-1-1 3/17	Niels Back	1781	Bager Årslev, Aalborg
4-7-1-1 3/17	Søren Boelsmand	1770	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Jens Boelsmands enke	1766	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Lars Torn	1778	Bager Årslev, Aalborg
Udflyttergårde			
4-7-1-1 3/17	Øster Henedal Anders Christensens enke	1766	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Vester Henedal Christen Hasserris	1762	Beboeren
4-7-1-1 3/17	Skjøngård Christen Andersen	1796	Beboeren

Fæstegårdens hartkorn	Fæstegårdens beboer	Fæstebrevets dato	Køber af fæstegården
	Gug		
4-6-0-2	Lars Christensen	1785	Beboeren
4-6-0-2	Anders Sørensen	1787	Niels Krag, Aalborg
	Udflyttergårde		
4-6-0-2	Anders Pedersen	1794	Beboeren
0-1-0-1 1/3	Husmand Just Jensen	1791	Løjtnant Christensen, Vissegård
0-1-0-1 1/3	Husmand Jens Skjøtte		Løjtnant Christensen, Vissegård
0-1-0-1 1/3	I leje uden hus Frederik Jensen Smed		Beboeren
	Nøvling		
3-4-2-1-4/5	Christen Jensen Dahl	1751	Proprietær Schmith, Lundbygård
3-4-2-1-4/5	Lars Christensen Nørgård	1777	Beboeren
3-4-2-1-4/5	Niels Jensen Overgård	1774	Beboeren
3-4-2-1-4/5	Lars Jensen Miels' enke	1759	Beboeren
	Udflytter		
3-4-2-1 4/5	Anders Jensen	1760	Beboeren
0-2	Husmand Søren Andersen	1795	Beboeren
	Enestegård		
2-5-0-2 ½	Lundergården Jens Sørensen	1777	Beboeren
	Hersum		
4-4-2-0	Jens Kragelund	1765	Beboeren
4-4-2-0	Peder Pedersen	1792	Beboeren
4-4-2-0	Mouritz Andersen	1771	Beboeren
4-4-2-0	Poul Knudsen	1781	Jens Sørensen
0-2	Husmand Frantz Pedersen	1771	Beboeren
0-2-1	Husmand Anders Pedersen	1797	Beboeren
0-2-1	Husmand Niels Nielsen	1790	Beboeren

*Summary:**Birgit Løgstrup: Thrall or Respectable Man. Peasant Reactions to the Land Reforms of the late 18th Century*

Towards the end of the 18th Century the Danish government implemented a number of agricultural reforms. The land reforms made it possible for Danish copyholders to become independent of the open-field system of the village by the enclosure of the land, and by becoming freeholders they could become independent of the manor. They were thus given the opportunity of becoming modern independent owner-occupiers of their farms. It is perhaps a matter for surprise that the government dared stake so much on the peasants, considering the general notion of the copyholders as lazy and incompetent. But was this notion actually correct? In order to elucidate this, the present article reviews the peasants' own concept of their identity, and how they reacted to all the innovations. This last aspect has been investigated at Sohngaardsholm, a complete manor in North Jutland bordering on the market town of Aalborg. The investigation has followed two tracks. How did an individual copyholder from the village of Sønder Tranders fight for his reputation during these times that brought so much modernization to the agricultural community? And how did the peasants react in deed to the land reforms in an area of North Jutland which has not been examined previously, but which it is now attempted to put on the historical map of Denmark?

The self-knowledge of one particular copyholder, and his fight for his good name has been found in the remarkable lawsuit which Christen Gleiborg, copyholder and parish executive officer of Sønder Tranders, filed against his manor, Sohngaardsholm, in the reform period. In 1802, he had been evicted from his copyhold because of arrears with his manorial dues. He claimed that the arrears were due to an unfair enclosure 16 years before, where he was not in practice allotted the land which had been assigned to him in the enclosure plan. He acknowledged the debt, however, and that settled his case, as the court could not deal with the enclosure as such, which was referred to the conciliation board. He had sufficient vigour to appeal the case to the High Court, but the appeal was dismissed. When during the trial he was labelled as an ignoble man, he procured testimonials from his rector and district revenue officer to the effect that he was a respectable man. Both during and after the trial he was supported by the other peasants of the village. This case shows the reaction of an individual copyholder to verbal degrading treatment.

The attitude of the other peasants under Sohngaardsholm to the reforms can only be gauged by the degree to which they availed themselves of the new opportunities from enclosure, scattering of farms and freehold purchase. The initiative to enclosure and scattering of farms lay with the landlord, but if the peasants were opposed to his plans they had many ways in which to obstruct the reforms. Sohngaardsholm's copyholders chose to go along with the reform movement, so that all of them had their land enclosed, and 17 out of 80 – rather more than one fifth – had their farms scattered. This made heavy demands on the labour of all of the peasants, since the peasants, who remained in the villages, were required to participate in the construction of the new farms. Most of these copyholders chose to pay rather than helping with the new construction themselves. The success of the scattering may be judged from the fact that 14 out of the 17 scattered copyholders in the nearest three villages purchased their farms outright when they were given the opportunity 17 years later, in 1803. On this occasion, 70 per cent of the copyholders of Sohngaardsholm turned their copyholdings into freeholdings. Incidentally, 11 citizens from the nearby market town of Aalborg bought copyholds, i.e. one sixth of the copyhold farms remained copyholdings, but under new owners from the market town. This did not mean that the old copyholders were evicted, for they were protected by their lifetime leases. The citizens presumably wanted to get in on the wild speculation in real property that was a feature of the period.

Thus, a copyholder and parish executive officer under Sohngaardsholm was prepared to fight verbally and in court for his reputation by the means at his disposal. The other copyholders availed themselves massively of the possibilities offered to them by the land reforms. They were not thralls but respectable men.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Folkekirkenes entreprenører

Striden om Det københavnske Kirkefond 1896-1907

Af Lars Schädler Andersen

Københavns Stiftsråd foreslog i sommeren 2007 at tage 10 københavnske kirker ud af drift. Folkekirkenes medlemstal falder, og der er ganske enkelt ikke brug for alle hovedstadens kirker.¹ Blandt de 10 lukningstruede kirker er de 8 opført af Det københavnske Kirkefond, der blev dannet i 1896 som en fri, åndelig og lægmandsdomineret bevægelse i folkekirken. Generationer af kirkehistorikere, fra Hal Koch til Hans Raun Iversen, har tillagt Kirkefondet, som det kaldtes, en afgørende betydning for moderne danske menigheds- og kirkebegreber. Historikerne har imidlertid ganske forsømt at behandle de økonomiske og kirkepolitiske magtkampe, der lå til grund for Kirkefondets succes. I denne artikel undersøger post.doc. Lars Schädler Andersen Kirkefondets strategier og arbejdsmetoder, især med fokus på forholdet til Sjællands biskop og Kultusministeriet. Det vises, hvordan det lykkedes en mindre gruppe af indremissionske lægmænd, anført af økonomiprofessor Harald Westergaard, at dominere det københavnske kirkeliv i slutningen af 1890'erne. Desuden argumenteres der for det synspunkt, at et kirkepolitisk dobbeltspil fra disse folkekirkenes stærkeste kritikere reelt var med til at cementere den tætte forbindelse mellem stat og kirke, som stadig eksisterer i dag.

Indledning

Under indtryk af de massive økonomiske og sociale forandringer i København i den sidste tredjedel af det 19. århundrede advarede kirkefolk bestandigt om en forestående afkristning af hovedstaden. Befolkningstilvæksten foregik i slutningen af 1800-tallet i et rivende tempo. Fra 1855 til 1890 steg byens folketal fra 144.000 til 313.000 indbyggere, alene i 1880'erne med en tilvækst på omtrent 100.000. Mens der blev anlagt veje og kloakering, bygget boliger, skoler og hospitaler, så stod folkekirken imidlertid passiv over for denne udvikling. Resultatet blev, at de udenbys sogne i 1880'erne flere steder rummede over 50.000 mennesker.

¹ Kristeligt Dagblad 3/7 2007.

Denne frygt for kristendommens fremtid i hovedstaden, der kun blev værre med fritænkernes og socialdemokraternes angreb på kirke og religion, blev omdrejningspunktet for den københavnske kirkesag fra 1880'erne. Bevægelsen engagerede en række reformvenlige præster, men det mest iøjnefaldende var, at mange lægmænd og -kvinder fra borgerskabets rækker tog aktivt del i arbejdet med at forsyne byen med kirker. Initiativerne spændte fra unge borgerskabsfrøkners Foreningen til Opførelse af Smaakirker i København af 1886 til store spektakulære kirkebygningsprojekter med støtte fra erhvervsmænd og mæcener som I.C. Jacobsen og C.F. Tietgen.²

Det stærkeste og mest interessante af disse initiativer var Kirkefondet, som fik stor indflydelse på kirkelivet i København og stod bag opførelsen af talrige kirker fra 1890'erne og langt ind i det 20. århundrede – i alt mere end 100 kirker. Inspirationen blev i høj grad hentet fra de angelsaksiske kirke- og menighedstanker, der brød igennem i Danmark i 1880'erne,³ og omfattede en kirkelig aktivisme, hvor det drejede sig om at skabe levende menigheder, der i samarbejde med nidkære præster skulle blive saltet i kirken og samfundet. Et indremissionsk vakt lægfolk blev grundstammen i de stærkt troende menighedssamfund, der fra 1890 blev dannet omkring nye kirker. Kirkesagens folk forsøgte på denne måde at sætte en ny dagsorden i København i opposition til, hvad de opfattede som den etable-

2 De forskellige initiativer er beskrevet i flere værker, se Christian Gad: *Et Storværk. Københavns Kirkesag gennem 80 Aar 1852-1932*, København: Det Københavnske Kirkefond 1933; P.G. Lindhardt: »Tiden 1849-1901«, i Hal Koch og Bjørn Kornerup (red.) *Den danske Kirkes Historie VII*, København: Gyldendal 1958 (a); Hans Raun Iversen: »Baggrund for og hovedtemaer i kirkesynsdebatten omkring Kirkefondet«, i Claus Harms m.fl. (red.): *Omkring Kirkefondet*, København: Det Københavnske Kirkefond 1990, s. 15-38; Kamma Struwe: *Kirkerevolution i 1890'erne. Biografisk-historisk kulturbillede*, København: Hans Reitzels Forlag 1995; Carl Trock: »Biskop Th. Skat Rørdam og Kirkefondet«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1997, s. 77-128.

3 For kirkesagens internationale inspiration, se Torben Christensen: »Harald Westergaard og John Malcolm Ludlow. Optakten til den kristelig-socialt bevægelse i Danmark«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1976, s. 292-326; Elith Olesen: *De frigjorte og trællefølket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900*, København: ANIS 1996. Især Olesens disputats er en minutløs gennemgang af det vækkelsesboom, som København gennemgik i 1880'erne. Med udgangspunkt i Missionshotellet i Løngangsstræde og 'Bethesda' i Rømersgade dannede der sig her stærkt troende indremissionske grupper af lægfolk fra det københavnske borgerskab. Disse grupper, der næppe talte mere end et par hundrede personer, blev effektivt mobiliseret under Kirkefondet 1890'erne. For en central kilde til belysning af denne helliggørelsesproces, se P. Helweg-Larsen (udg.) *H.O. Lange. En mindebog*, København: P. Haase og Søn 1955. Hovedparten af denne bog er H.O. Langes omfattende brevveksling med forældrene i Århus 1881-1893. Lange kom som ung student til København i 1881 og blev hurtigt et meget aktivt medlem af Københavns Indre Mission.

rede og konservative højkirkelige 'statskristendom'.⁴ Med udgangspunkt i vækkelseskristendommens subjektive bekendelseskrav var udgangspunktet i den nye menighedstanke, at den levende menighed bestående af vakte lægfolk var kirkens sande subjekt og ikke sognemenigheden.⁵

Kirkefondet i forskningen

Historien om Kirkefondets komplicerede tilblivelse og kirkesagens ideologi er blevet skrevet ad flere omgange. Det kendetegner hovedparten af litteraturen, at den er skrevet af kirkefondets egne medlemmer eller af folk med nær tilknytning til bevægelsen, hvilket efterlader indtrykket af en ukritisk behandling uden den i forskningssammenhæng nødvendige distance. Kirkefondets støtter har fremstillet bevægelsen som folkekirkens redning i en tid, hvor den blev truet af opløsning, og man undgik takket være Kirkefondet en kirkesplittelse som i Sverige.⁶ Samtidig blev Kirkefondet med dets grundlæggende krav om afskaffelse af betaling for kirkelige handlinger set som en social brobygger mellem klasserne i de københavnske brokvarterer. Arbejdernes forhold til kirken blev nu bedre.⁷ I disse tolkninger optræder Kirkefondet som en progressiv kraft i kirkehistorien. Det bedste eksempel på dette er Kamma Struwes store bog *Kirke-revolution i 1890'erne* (1995), hvor omdrejningspunktet er modsætningen mellem de reformorienterede kirkesagsfolk på den ene side og de reaktionære konservative højkirkefolk på den anden:

»Forholdet afspejler det langsomme, men lidenskabelige opgør mellem den hendørende enevælde og de hastigt voksende krav om først hensyntagen til, dernæst om medbestemmelse for nye befolkningsgrupper. Opgøret mellem de

4 Begrebet højkirkelighed er blevet brugt med forskellig betydning igennem tiden. Men et fællestræk ved 'den højkirkelige præst' synes at være en traditionel konservativ præstetype, der var modstander af de kirkelige vækkelser, og navnlig den trussel, der lå i lægfolkets anfægtelse af præstens autoritet i kirkens anliggender. Se en diskussion i Flemming Kofod-Svendsen: »De højkirkeliges forhistorie«, *Kirkehistoriske samlinger* 2007, s. 17ff.

5 I kirkehistorien henvises ofte til Henry Ussing: *Tanker til Overvejelse om Menighedsliv og Kirkeliv*, København 1890. Henry Ussing var teolog med tilknytning til Indre Mission. For analyser af periodens brydninger i dansk menighedsliv, se Hal Koch (red.): *Et Kirkeskifte*, København: C.E.G. Gads Forlag 1960.

6 Chr. Gad 1933, s. 232; Elith Olesen 1996, s. 265.

7 Hal Koch: *Danmarks Kirke gennem Tiderne*, København 1949, s. 220-221; Kamma Struwe 1995, s. 330-331; Martin Schwarz Lausten: *Danmarks kirkehistorie*, København: Gyldendal 2004, s. 279.

kirkelige myndigheder og den københavnske kirkesag har visse lighedspunkter med Estrups brug af provisoriske love i strid med venstregruppernes krav om folketingsparlamentarisme«.⁸

Efter Struwes opfattelse var Kirkefondet sågar med til at bryde grunden for den senere socialdemokratiske velfærdsstat.

På den anden side finder vi en række kritiske røster, som eksempelvis kirkehistoriker P.G. Lindhardt, der hævdede, at navnlig et snævert menighedsbegreb gav Kirkefondet et frikirkeligt og metodistisk præg, der i virkeligheden isolerede Kirkefondet og dermed paradoksalt nok bidrog til sekulariseringen i hovedstaden.⁹ I tilslutning hertil har Nynne Helge i en nyere analyse af et stort antal arbejdererindringer afvist, at det sociale islæt, Kirkefondet tilstræbte, gjorde arbejderens syn på kirken mildere. De indremissionske præster, som Kirkefondet ansatte, vandt ganske enkelt ikke arbejderens tillid.¹⁰ Blandt kritikerne er det et fremherskende synspunkt, at selv om der rejstes mange kirker, så vandt kirkefondsmenighederne ikke nogen betydelig del af arbejderbefolkningen, der stod fremmede over for de strenge krav til personlig bekendelse, kristelig aktivisme og kirketugt, som stod centralt i Kirkefondets menighedssyn. Kritikken går med andre ord på, at den *fysiske* tilstedeværelse af kirker og præster i brokvartererne ikke kan betragtes som det eneste parameter, som Kirkefondet skal måles på.

Denne kritik angriber Kirkefondets selvforståelse, men der mangler stadig systematiske arkivbaserede studier af Kirkefondets historie, hvis vi skal nå til en nuanceret forståelse af dets betydning for moderne kirkehistorie. I særlig grad studier i perioden *efter* dannelsen i 1896, der har været stedmoderligt behandlet. Navnlig Kirkefondets støtter – og her finder vi trods alt de mest veldokumenterede bidrag – har fuldstændig undladt en

8 Kamma Struwe 1995, s. 263.

9 P.G. Lindhardt: *Vækkelse og kirkelige retninger i Danmark*, København: Det Danske Forlag 1951, s. 186-199. Se også Lindhardts biografi af Henry Ussing i Sv. Cedergren Bech (red.): *Dansk Biografisk Leksikon 15*, København: Gyldendal 1984, 3. udg., s. 202-204.

10 Nynne Helge: *Familien Jensen og Vorherre. Religionens plads i københavnske arbejderfamiliers kultur og livsform 1870-1950 – med særlig fokus på perioden før 1920*, Københavns Universitet: Institut for Systematisk Teologi 1996, s. 109-110. Helges analyse er meget interessant derved, at det er den hidtil eneste af sin art, hvor man undersøger, hvordan arbejderne rent faktisk *selv* forholdt sig til kirke og kristendom. Alt for ensidigt har kirkehistorikere bygget forestillinger om arbejderes religiøsitet eller mangel på samme på enten præsternes eller arbejderbevægelsens udsagn. Se også for synspunkter om arbejderens syn på 'de hellige', Ninna Jørgensen: »Frelsesbevidsthed eller klassebevidsthed?«, i: *Godt nyt til de fattige*, København: Kirkernes U-landsoplysning 1981, s. 128-141.

diskussion af forholdet mellem Kirkefondet og det nye kirkepolitiske program, der blev fremsat af I.C. Christensen efter Systemskiftet 1901. Det skyldes formentlig i første omgang en berøringsangst over for mere ømtålelige emner, såsom de ofte fremsatte beskyldninger om Kirkefondets frikirkelige dobbeltspil i folkekirken. For det andet har det utvivlsomt været mere opbyggeligt for bevægelsen at skrive om den hengivne entusiasme og det stærke erfaringsfællesskab, der typisk driver en religiøs bevægelse i startfasen, frem for den institutionalisering i form af faste magtstrukturer og organisatoriske rammer, der imidlertid er nødvendige forudsætninger for, at der kan blive tale om en bevægelse, der rækker ud over tilblivelsesfasen.¹¹

Denne artikel er et forsøg på at rette op på disse skævheder i historien om Kirkefondet. Fremstillingen er centreret omkring forholdet mellem Kirkefondet og de kirkelige autoriteter i form af Sjællands biskop og Kultusministeriet. Perioden strækker sig fra dannelsen i 1896 og frem til 1907, hvor der blev indgået et vidtrækkende kompromis, der afsluttede en grundlæggende strid om ejendomsretten til kirkerne og indflydelse på besættelse af præsteembeder ved kirkefondets kirker. De grundlæggende spørgsmål, der skal forfølges, er: Hvordan lykkedes det Kirkefondet at indtage en dominerende position i hovedstadens kirkeliv? Hvordan reagerede Kirkefondet på den nye kirkepolitik efter Systemskiftet i 1901? Hvilken betydning fik Kirkefondet for folkekirken i København i starten af 1900-tallet? Svarene skal søges i en historie, der nok handler om og afspejler forskellige kirkelige anskuelser, men hvor barske økonomiske og kirkepolitiske magtkampe spillede den afgørende rolle.

¹¹ Denne tendens til at fokusere på tilblivelsen ser jeg som en tydelig afspejling af den problemstilling, som religionssociologer har beskæftiget sig med siden Max Weber. Det handler om det dilemma, der består i institutionalisering af religiøs dynamik. For en beskrivelse af denne religionssociologiske tilgang, se Inger Furseth & Pål Repstad: *Religionssociologi. En introduktion*, København: Hans Reitzels Forlag 2007, s. 232-235. Især er det værd at fremhæve de amerikanske religionssociologer Thomas O'Dea og Steve Bruce arbejder med magtstrukturer i religiøse organisationer over tid, se Thomas F. O'Dea: »Five Dilemmas in the Institutionalization of Religion«, *Journal for the Scientific Study of Religion* 1961, vol. 1, s. 30-41; Thomas F. O'Dea: *Sociology and the Study of Religion: Theory, Research, Interpretation*, New York & London: Basic Books 1970; Steve Bruce: *A House Divided. Protestantism, Scism and Secularization*, London: Routledge 1990.

Udvalget for Kirkesagens Fremme i Kjøbenhavn. Harald Westergaard samlede disse mænd omkring sig og trådte frem for offentligheden på et af de store 'Bethesda-møder' i oktober 1890. Symbolikken var ikke til at tage fejl af; de syv lægmænd mod de syv biskopper. Udvalget bestod af (stående fra venstre) Conrad Bangert, fuldmægtig i Østifternes Kreditforening, Johan V. Adolph, grosserer, Carl Borgen, direktør i forsikringsselskabet »Skjold«, (siddende fra venstre) Hans Ostenfeld Lange, bibliotekar ved Det kgl. Bibliotek, Peter Didrik Koch, læge, dr. med., Harald Westergaard, professor i nationaløkonomi, Henrik Levinsen, grosserer. (Foto: Københavns Kirkesag 1890-1915. Festskrift udgivet af Kirkefondets Forretningsudvalg, 1915, s. 112).

Lægmandsudvalget 1890-1896

Kirkefondets komplicerede forhistorie er blevet grundigt afdækket, senest og bedst af Kamma Struwe. Her skal blot trækkes nogle få tråde til forståelsen af Kirkefondets stilling i den folkekirkelige organisme ved dannelsen i 1896.

Centralt i kirkesagen stod professor i nationaløkonomi Harald Westergaard, der i 1890 stod bag dannelsen af Udvalget for Kirkesagens Fremme i Kjøbenhavn. Forud var gået en tankeudvikling, hvor Westergaard i samarbejde med især teologen Henry Ussing og assistent ved Det kon-

gelige Bibliotek H.O. Lange havde foretaget en analyse af folkekirkens stilling.¹²

Deres grundlæggende synspunkt var, at kirken var i nød. Frafaldet fra kirken truede med en regulær afkristning af hovedstaden, hvilket blev forstærket ved den voldsomme tilvandring fra landet, der betød, at visse sogne steg voldsomt i befolkningstal. Tilflytternes medbragte landbokristendom gik hurtigt i opløsning i storbyen, hvor den personlige kontakt til præsten besværliggjordes af kæmpesogne. Kirkens nød var for så vidt selvforskyldt, da den ikke reagerede på de ændrede sociale forhold og for de fleste arbejdere efterhånden stod som en fjern statskirke, der som en anden embedsmand afkrævede befolkningen betaling for kirkelige handlinger, de såkaldte sportler, ofre og accidenser.¹³ Især de højkirkelige, velaflagte præster fik skylden for, at befolkningen i stigende grad vendte kirken ryggen. En stærk drivkraft for Harald Westergaards kreds var en sønderlemmende kritik af folkekirken og et ønske om at danne en 'kirke i kirken', »ecclesiola in ecclesia«, som kunne stå tilbage, når folkekirkens mure faldt.¹⁴

Westergaard-kredsens svar på denne udfordring var, som sammenfattet af Struwe: »... at de kristne måtte finde sammen i menigheder; præster og kristne lægfolk, som til sammen udgjorde menigheden, måtte organiseres som årvågne, selvbevidste, aktive menigheder.«¹⁵ Denne ide om den aktive levende menighed, i modsætning til sognemenigheden, udtrykte en såkaldt 'foreningskirkelig' tankegang, hvor den aktive deltagelse og personlige omvendelse var adgangsbetingung.¹⁶

Udvalget for Kirkesagens Fremme i Kjøbenhavn arbejdede på denne grund i perioden 1890-1896 med følgende for øje; 1) deling af de store udenbys sogne, 2) tilvejebringelse af kirkebygninger eller andre lokaler til kirkeligt brug, 3) dannelsen af menighedssamfund, der skulle opdrages til ansvar for kirkens anliggender, og endelig 4) ansættelse og aflønning af præster.

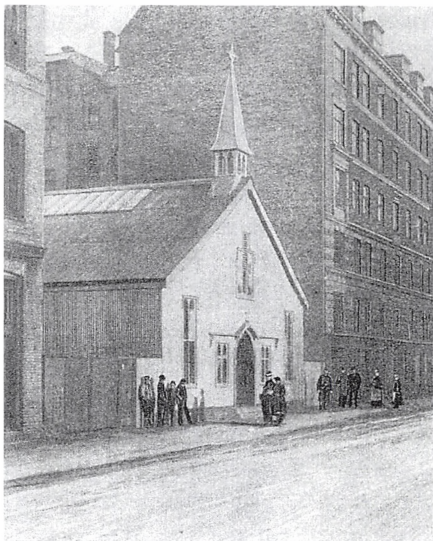
12 Se P. Helweg-Larsen (udg.): »Kirkens Venner«s korrespondance. Af Kirkefondets forhistorie, København: C.E.G. Gads Forlag 1955.

13 En ligningslov fra 1888 havde ganske vist tilvejebragt præstepenge over skatterne til fordeling blandt præsterne i København, men hovedparten af præsternes løn kom fra gaver, ofre og accidenser. Harald Westergaard anså det i 1889 for en ulykke, at »... Præstestanden er den eneste Sportellønnede Embedsstand her i Landet.«, P. Helweg-Larsen (udg.) 1955, s. 95.

14 P. Helweg-Larsen (udg.) 1955, s. 67.

15 Kamma Struwe 1996, s. 94.

16 For en diskussion af 'foreningskirke' over for 'folkekirke', se Thorkil Glahn: »Det kirkelige Liv i København belyst af svensk Kirketeologi«, *Københavns Stifts Aarbog* 1942-1943, s. 20-29.

Nazareth Kirke i Rymsgade, 1892 og 1904. Harald Westergaard havde under et ophold i London i 1879 set, hvordan små kirker blev opført og bygget ind i husrækken i arbejderkvarterer. Denne kirkebygningsstrategi tog han med hjem til København. Lægmandsudvalget fik i 1890'erne kontakt til det britiske firma J.C. Humphreys, der leverede en såkaldt vandrekirke til en byggegrund i Rymsgade. Denne kirke, der bestod af et jernskelet beklædt med træpaneler, blev indviet den 17. januar 1892. I takt med at Nazareth menighed fik indsamlet penge, kunne denne kirke flyttes til andre steder i byen. Den færdige stenkirke stod klar til brug i 1904. (Kilde: Kamma Struwe 1995, s. 192-193).

Der var tale om en bevægelse, der hvilede på frivillige bidrag og indsamlinger. Københavns højirkelige præster, med kgl. konfessionarius provst Jacob Paulli i spidsen, var ikke begejstrede for denne frivillige menighedsbevægelse. Københavns præsteelite var især bekymret for to ting. I første omgang ville en eventuel sognedeling føre til forringede økonomiske vilkår for præsterne – en 'proletarisering' af præstestanden. For det andet så de højirkelige i 'småkirkebevægelsen' og menighedssamfundene en fare for religiøse sekteriske bevægelser, der ville true folkekirkens sammenhæng og føre direkte ud i frikirkedannelse.

Trods denne modstand lykkedes det *Udvalget for Kirkesagens Fremme i København* at samle penge nok blandt et nyvakt københavnsk borgerskab til, at man i 1893 kunne drive tre små kirker, hvoraf den ene var indrettet i en gammel gymnastiksal på Frederiksberg. Desuden aflønnede udvalget fire præster fra Københavns Indre Mission foruden en sekretær, som man havde ansat, efterhånden som opgaven voksede. Lægmandsud-

valget havde haft held til at få tilladelse af visse præster i København til at virke ud fra et mindre distrikt i nogle af de store sogne. Dertil havde man en vis støtte i Sjællands biskop, Bruun Juul Fog, der gik ind på at indvie de små kirker til folkekirkelig brug.

Sideløbende med Lægmandsudvalgets arbejde havde dets evig entreprenante formand, Harald Westergaard, fulgt en parallel strategi. I 1889 stod han bag en adresse til Kultusministeriet, hvor en lang række københavnske lægmænd og en del af de mere reformindstillede præster søgte myndighedernes hjælp til sognedeling og støtte til kirkebyggeri. Højreregeringens kultusminister Jakob Scavenius rådførte sig blandt andet med biskop Fog, der støttede adressen, og ministeren nedsatte i 1890 en kommission til overvejelse af de kirkelige forhold i København og Frederiksberg. Harald Westergaard blev medlem af denne kommission, der to år senere fremlagde en betænkning, der anerkendte behovet for sognedeling og kirkebyggeri.¹⁷ På baggrund af denne betænkning fremsatte kultusminister Carl Goos, der i 1891 afløste Scavenius, et forslag i Landstinget om en omfattende sognedeling, så hvert sogn ikke kom over 20.000 indbyggere. Desuden foreslog man, at kommune og stat skulle yde økonomisk støtte til opførelsen af 8 nye kirker i hovedstaden.¹⁸

Forslaget om »De otte Kirker« blev pænt modtaget i Landstinget, men led en krank skæbne efter valget til Københavns Borgerrepræsentation i foråret 1893. Alliancen mellem den liberale vælgerforening og Socialdemokratiet optog modstaden mod det på deres valgprogram, og især socialdemokrater som P. Knudsen og Jens Jensen gjorde det til et hovedtema i valgkampen. Kritikken gik på, at ville kirkefolket have kirker, så måtte de selv betale. I efteråret 1892 havde *Politikens* journalister desuden på en tilfældig søndag undersøgt kirkegangen i alle hovedstadens kirker med det resultat, at kun hver tredje kirkebænk var besat.¹⁹ Kirkerne stod altså mere end halvtomme, og *Social-Demokraten* fulgte op på denne historie: »De ubemidlede ønsker ikke nye Kirker; de kræver Brød, ikke Stene«.²⁰

Det radikale og socialdemokratiske stormløb på »De otte Kirker« havde sin virkning, og alliancen sejrede ved valget og erobrede flertallet i Borgerrepræsentationen. At få kommunen til at yde støtte var nu meget

17 Sigurd Rambusch: *Jakob Scavenius. En moderne politiker i det gamle Højre*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 1988, s. 120-132.

18 Kamma Struwe 1995, s. 197ff. Harald Westergaard var parat til at gå endnu videre i kommissionen. Han ville have sogne på højst 10.000 og mente derfor, at der var brug for mindst 15 nye kirker. Se Westergaards indlæg i debatten, Harald Westergaard: *Folkekirkens Krav i København med Henblik paa de kirkelige Lovforslag*, København 1893.

19 *Politiken* 29/11 1892.

20 *Social-Demokraten* 30/11 1892.

vanskeligt. Regeringen opgav desuden herefter at fremsætte lovforslaget om de otte kirker i Folketinget. Der skulle være rigsdagsvalg i 1895, og Carl Goos frygtede en landspolitisk gentagelse af situationen omkring kommunalvalget i 1893.

Samtidig var Lægmandsudvalgets økonomi efterhånden blevet stram, og den storm, der rejstes mod det i 1893, gjorde det ikke nemmere at samle penge ind. Dertil kom, at præsterne i de små filialkirker var meget afhængige af løn fra udvalget. Der måtte udformes en ny strategi for at sikre en forsvarlig økonomisk ordning for Lægmandsudvalgets kirker og præster på langt sigt.

Kirkefondets dannelse

Harald Westergaard præsenterede i 1895 en ny strategi for resten af Lægmandsudvalget. Tanken var at søge Kultusministeriet om ret til at optage kollekt i landets kirker på St. Bededag. Udbyttet herfra skulle fordeles af Sjællands biskop til en komité til kirkesagens fremme.

Det var ikke tilfældigt, at Westergaard udpegede Sjællands biskop. Den højregrundtvigianske Thomas Skat Rørdam, der siden 1885 havde været provst i Holmens kirke, var netop i februar 1895 blevet udnævnt til biskop over Sjællands Stift. Harald Westergaard kendte Rørdam fra kirkekommissionen af 1890, og ved store folkemøder til drøftelse af »De otte Kirker« i 1893 stod han last og brast med Westergaard. Det var en kendt sag i den københavnske kirkeverden, at Rørdam var valgt, alene fordi kongens og den afgående biskops førstevalg, Fyns biskop Harald Stein, klart havde afvist.²¹ Og for Westergaard var det afgørende, at Rørdam stod i gæld blandt andet til kirkesagen, der havde foranlediget en større præsteanvendelse til fordel for Rørdam.²² Samtidig vidste Westergaard, at man i grundtvigianeren V. Bardenfleth havde en ny kultusminister, der politisk stod svagt og formentlig kunne bevæges.²³

Det var dog en besværlig manøvre, der gik forud. På den ene side ønskede Westergaard at fortsætte Lægmandsudvalgets arbejde, men var realistisk nok til at se, at han behøvede en udvidelse af det økonomiske råderum. På den anden var der sådan set kun kollekten tilbage, og den kunne

21 For en behandling af bispevalget 1895, se P.G. Lindhardt: *Holmens Provst. Thomas Skat Rørdam*, København: Kristeligt Dagblads Forlag 1969, s. 155-174.

22 Ibid. s. 167.

23 Kamma Struwe 1995, s. 248.

Thomas Skat Rørdam (1832-1909), Holmens provst 1885-1895 og Sjællands biskop 1895-1909. Fra 1896 formand for Kirkefondets bestyrelse, hvor han kæmpede en indædt kamp for at holde de frikirkeligt sindede inden for folkekirkens rammer. (Foto: Det kongelige Bibliotek).

kun fås ved, at ministeriet og biskopperne accepterede det, og begge steder var der betydelig skepsis over for lægmændene. Blandt biskopperne var især Harald Stein i Odense og Jørgen Swane i Viborg meget imod Lægmandsudvalget. Og i Kultusministeriet sad kontorchef Oskar Damkier på de kirkelige sager. Han var grundtvigianer og brød sig ikke meget om de aktive københavnske missionsfolk. Der var ingen mulighed for, at man ville acceptere en kollekt direkte til Lægmandsudvalgets aktiviteter.

Biskop Rørdam og Harald Westergaard fik kontakt med hinanden om dette spørgsmål i løbet af 1895. Det var vigtigt at få Rørdam til gå i brechen for sagen for herigennem at få biskoppernes samlede accept. Forud stod forhandlinger mellem tre parter; Lægmandsudvalget, biskoppen og Kultusministeriet.²⁴

Rørdam skrev den 29. februar 1896 til Kultusministeriet og anmodede om, at der blev givet tilladelse til at optage kollekt på St. Bededag i alle landets kirker. Pengene skulle overgå til en bestyrelse anført af Sjællands biskop. Rørdam skildrede, hvordan foreninger som Lægmandsudvalget

²⁴ Forhandlingsforløbet kan rekonstrueres ved materiale i Kirkefondets og Kultusministeriets arkiver.

havde vist, at den frivillige offervilje var til stede i befolkningen. Men han pointerede også over for ministeriet, at det ville være ønskeligt, hvis disse bestræbelser ikke fik karakter af at være til fremme af én bestemt kirkelig retning, men derimod blev en bred folkekirkelig sag for hele den danske menighed.²⁵ I modsætning til Kirkefondets egen historieskrivning, så er det værd at bemærke, at Rørdam ikke i alt var enig med Lægmandsudvalget.²⁶ Rørdam var tilhænger af sognedeling, bygning af kirker og en 'frivillig selvbeskatning' i folkekirken, men stod absolut fjernt over for Lægmandsudvalgets menighedsbegreb. Hvor lægmændene tænkte menigheden som den levende troende menighed, så tænkte Rørdam på alle de døbte sognebørn som menigheden. Desuden var han stærkt betænkelig ved de menighedssamfund, som skød op omkring de små kirkerum. Han frygtede for det frikirkelige potentiale, der lå heri, og desuden var han også betænkelig ved den stærke lægmandsindflydelse.²⁷ Når han alligevel støttede Westergaards forslag om kollekt, så var det for at lede Lægmandsudvalget ind i en bred folkekirkelig ramme, så man kunne kontrollere denne livskraftige bevægelse. Det er vigtigt at understrege, at Rørdams støtte ikke, som hidtil antaget, var ideologisk bestemt, men nærmere skal forstås som en inddæmningsstrategi. En slags 'lynafløder', der kunne opfange valgmenigheds- og frikirketendenser i hovedstaden.

På et møde i slutningen af marts 1896 drøftede Rørdam og Lægmandsudvalget vedtægterne for det kommende kirkefond. Harald Westergaards plan var at sætte Rørdam i spidsen for en bestyrelse af lægmænd og præster fra hele landet og alle kirkelige retninger. Sjællands biskop skulle desuden udvælge denne bestyrelse, der skulle være selvsupplerende. Det daglige arbejde skulle varetages af et forretningsudvalg, bestående af en håndfuld troende mænd. Og der er ingen tvivl om, at Lægmandsudvalget havde tiltænkt disse pladser til sig selv, så arbejdet kunne fortsætte som hidtil. Westergaard skrev kort før mødet til et andet af udvalgets medlemmer, lægen P.D. Koch:

25 Kultusministeriets arkiv, 1. kontor, journalsag 1896 XX 301: Skrivelse fra Thomas Skat Rørdam til Kultusministeriet 29/2 1896.

26 Se for beskrivelser af Rørdam og Kirkefondet, Chr. Gad 1933, s. 63-64, Harald Westergaard: »Kirkesagen og Sjællands Biskopper«, i: *Københavns Kirkesag 1890-1915. Festskrift udgivet af Kirkefondets Forretningsudvalg*, København: C.E.G. Gads Forlag 1915, s. 85-94. Carl Trock har også behandlet emnet men kommer ikke længere end til at bekræfte antagelsen om en stor grad af overensstemmelse, Carl Trock 1997, s. 114.

27 Disse tanker kom i første halvdel af 1890'erne meget klart til udtryk i hans brevveksling med præsten Otto Møller, se Erik Nørr (udg.): *Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam 1854-1909 I-IV*, Odense: Odense Universitetsforlag 1999, bd. III, s. 274-275, s. 311-312, bd. IV, s. 11-12. Se også en analyse af Rørdams menighedstanke i P.G. Lindhardt 1969, s. 136-139.

»Det er sjældent, at jeg er gaaet til et Møde med en saadan Ulyst som jeg gaar til det vi skulde have paa Lørdag. Gud maa gjøre det for os, han hjælpe os baade til Kraft og Visdom. For Øjeblikket staaer det saaledes for mig, som om vi vilde begaa en Uret ved at gaa op i Fonden, naar vi ikke kunde gjøre det med vejende Fane og klingende Spil, lad os saa ogsaa være saa intrasignente i Verdens Øjne. Jeg vilde ikke være saa bange for Paulli, hvis Rørdam forstod os, men da han ikke gjør det, vil P. sikkert rende med ham ... I øvrigt bør vi ikke betragte det som andet end første Behandling fra vor Side, jeg synes ikke vi kunde binde os til noget bestemt paa Lørdag, naar vi ikke netop faa vort udkast godkendt ... Hvis nu Biskoppen i det afgjørende Øjeblik svigter, da ere vi jo ikke bundne til vor hidtidige Virksomhed, men kunde lave en Menighedsrepræsentation uden ham, dette synes jeg, at han bør have at vide, eller faa paa Fornemmelsen«. ²⁸

Westergaard spillede egentlig højt spil. Han tænkte sig ikke en forhandling, men lagde det op således, at Rørdam måtte gå med på udvalgets betingelser, ellers gik de videre alene, men risikerede at miste kollekten. Derfor var der meget på spil, og Westergaard var ikke helt sikker på udfaldet.

Når Westergaard frygtede mødet, så var det, fordi han udmærket vidste, at Rørdams menighedstanker i virkeligheden var mere i overensstemmelse med de kirkesagskritiske københavnerpræsters. Men Rørdams 'inddæmningstaktik' betød, at Westergaards bekymringer var ubegrundede. Rørdam gik ind på planerne og ville sammensætte en bestyrelse på 40 personer, hvor både grundtvigianere og missionsfolk skulle være repræsenteret.

Et samlet kor af biskopper gav nu støtte til sagen, og den 22. april 1896 blev det bestemt ved kongelig resolution, at der indførtes en årlig kollektdag til kirkesagen i København. ²⁹ Kultusministeriets begrundelse var for det første, at landets menigheder udgjorde et folkekirkeligt fællesskab og for det andet, at den voldsomme tilflytning fra landområderne gjorde hovedstadens problemer til hele landets.

I 1896 faldt St. Bededag den 1. maj. Man nåede således akkurat at foretage den første indsamling, der indbragte 17.000 kr. ³⁰ Nu trådte den tredje aktør i forhandlingerne på banen. Cirkulæret slog fast, at pengene skulle overdrages til en bestyrelse anført af Sjællands biskop. En bestyrelse,

28 P.D. Kochs arkiv: Brev fra Harald Westergaard til P.D. Koch 19/3 1896.

29 Det er dog værd at lægge mærke til, hvorledes biskopperne Harald Stein og Jørgen Swane på samme måde som Rørdam så et nyt kirkefond som et middel til at inddæmme 'lynildsmanden' Harald Westergaard og få hånd i hank med 'småkirkebyggeriet'. Se P.G. Lindhardt: *To højtkirkemænd. Brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane*, Århus: Århus Universitetsforlag 1958 (b), s. 397, 401-403.

30 Chr. Gad 1933, s. 64.

»...for hvis Sammensætning og Virkemaade i øvrigt Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet bemyndiges til at give nærmere Regler«. ³¹ Dette skulle blive et stridspunkt, og her udnyttede Lægmandsudvalget den fordel, der bestod i, at kollekten var bevilliget og den første indsamlet 1. maj 1896, det vil sige før det organisatoriske var på plads. Opgaven for Westergaard bestod i at holde Kultusministeriet ude af det kommende fonds vedtægter.

Men i ministeriet sad kontorchef Oskar Damkier, der ligesom biskopperne var fast besluttet på, at retten til at bevillige kollekt skulle bruges til at indkapsle lægmændene. Rørdam sendte Damkier udkastet til vedtægter, og Damkiers dom var knusende. Han så straks, at Kirkefondet ville blive en ren fortsættelse af Lægmandsudvalget, hvilket stærkt var i strid med Rørdams motivation fra februar, og ministeriet kunne på ingen måde acceptere dette. ³² Damkiers vurdering var, at Rørdam havde fået indtryk af, at det var bestyrelsesformanden, der sad med magten. Men den drevne ministerielle embedsmand så straks, at det reelt var forretningsudvalget, der ville få magten. Damkier udarbejdede i starten af maj nogle vedtægter, hvorefter ministeriet skulle godkende valg af bestyrelse og forretningsudvalg, og endelig skulle ministeriet godkende forandring af statutterne og kontrollere Kirkefondets ejendomme i tilfælde af dets opløsning. Desuden blev det fastslået, at Kirkefondets primære opgave var at forvalte kirkekollekten. ³³

Den ministerielle kontrol i Damkiers forslag kunne Westergaard ikke acceptere. I et vredt brev til Rørdam skrev han den 19. maj 1896, at Kirkefondet var dødfødt, når menigheden så, at ministeriet skulle styre det hele. Så ville Kirkefondet bidrage til en yderligere statskirkelig retning, og menighedens bidrag ville udeblive. Westergaard fremhævede således igen, at såfremt ministeriet ikke gav indrømmelser på retten til at ordne Kirkefondets forhold, så ville Lægmandsudvalget ikke være med. ³⁴

Nu satte Westergaard tilmed trumf på. I *Dagbladet* og *Nationaltidende* erklærede medlemmer af Lægmandsudvalget den 17. maj 1896, at man naturligvis ikke kunne lade den frivillige bevægelse gå ind under 'det statsmaskinelle bureaukrati'. Det ville svække menighedens tillid, og de

31 Kirkefondets arkiv, pakke 1: Circulaire til Biskopperne 23/4 1896.

32 Kultusministeriets arkiv, 1. kontor, journalsag 1896 XX 301: Damkiers notater til Rørdams forslag.

33 Kultusministeriets arkiv, 1. kontor, journalsag 1896 XX 301: Damkiers forslag til vedtægter maj 1896.

34 Kirkefondets arkiv, pakke 1: Brev fra Harald Westergaard til Thomas Skat Rørdam 19/5 1896.

Oskar Damkier (1853-1924). Damkier, der var uddannet cand. jur. fra 1876, blev i 1895 kontorchef for Kultusministeriets 1. kontor. I 1909 avancerede han til departementschef. Frem mod fredsslutningen med Kirkefondet i 1907 stod han således i spidsen for administrationen af den kirkelige lovgivning. Han havde et godt samarbejde med I.C. Christensen og fik stor betydning for folkekirkens demokratisering i perioden 1901-1922. (Foto: Det kongelige Bibliotek).

frivillige bidrag ville forsvinde.³⁵ Ikke helt i overensstemmelse med sandheden erklærede Lægmandsudvalget desuden i det kirkelige blad *Kirkeklokken*, at kirkesagen kunne undvære kollekten, men folkekirken kunne ikke undvære kirkesagen.³⁶

Efter denne bevidst tilrettelagte strategi gik Westergaard to dage senere direkte til kultusminister Bardenfleth. Formålet var at lægge maksimalt pres på ministeren for at få ændret Damkiers udkast. Ministeren måtte overbevises om det fornuftige i at sætte biskoppen i spidsen for et nyt kirkefond og ikke det juridiske statskirkeapparat. Hans referat herfra til resten af Lægmandsudvalget vidnede om, at offensiven i pressen havde gjort sin virkning. En tydelig forskrækket Bardenfleth havde forstået, at Lægmandsudvalget var parat til at indstille forhandlingerne, hvis ikke der blev givet indrømmelser. Ministeren accepterede derfor, at Lægmandsudvalget stort set fortsatte som drivkraften i et nyt kirkefond, såfremt St. Bededagskollekten juridisk set hørte under Sjællands biskop alene. Han accepterede desuden Westergaards og Rørdams forslag til bestyrelsesmedlemmer, der indebar en klar overvægt af Indre Mission. Sidst men ikke mindst blev Kultusministeriets kontrol nærmest skrevet ud af det nye kirkefonds vedtægter.³⁷ Her sænkede Bardenfleth kården for Westergaard, og Damkier var besejret.

³⁵ *Dagbladet* 17/5 1896, *Nationaltidende* 17/5 1896.

³⁶ *Kirkeklokken* 17/5 1896.

³⁷ Kirkefondets arkiv, pakke 1: Brev fra Harald Westergaard til Lægmandsudvalget 25/5 1896.

Prisen var dog, at de nye vedtægter, man enedes om, ikke nævnte noget om kollekten, der som en særskilt bevilling blev overdraget til protektion af Sjællands biskop. Det kommende forretningsudvalg i Kirkefondet kunne således ikke gøre juridisk krav på denne indtægt, og anvendelsen af kollekten ville derfor komme til at hvile alene på et tillidsforhold mellem forretningsudvalg og biskop. Men Westergaard havde allerede i maj, da ideen om at udelade kollekten i vedtægterne fremkom, lovet Rørdam at arte sig: »De skal ikke frygte for, at vi ville, som de udtrykke det, spænde dem for vor Vogn. Vi vilde spænde os for Deres Vogn«. ³⁸

Westergaard havde på sin side ved en snedig taktisk manøvre fået, hvad han kom efter. Han havde fået Rørdam til reelt at stille en kirkekollekt til sin rådighed, til trods for Kultusministeriets og biskoppernes skepsis. Efter at have lidt nederlag med de kirkelige lovforslag i 1893, så var Kirkefondets dannelse en strategisk sejr.

Biskop Harald Stein var rasende, da han over sommeren 1896 fandt ud af, at Westergaard reelt fortsat kunne drive sit spil i hovedstaden. I et brev til Jørgen Swane bebrejdede han den vægelsindede Rørdam og den svage Bardenfleth, at de havde tabt balancen »... ned i Westergaards Arme«. ³⁹ Han afslog derfor Rørdams anmodning om at gå ind i bestyrelsen.

Fra dansebule til kirkesal

Kirkefondet trådte nu frem i offentligheden som en folkekirkelig nyskabelse, og med et nyt blad, *Københavns Kirkesag*, hvor man præsenterede sig som »... en frivillig Bevægelse, ledet af Kirkens Primas, billiget og støttet af Kirkestyrelsen«. ⁴⁰ Men der var i virkeligheden tale om en løs kobling mellem folkekirke, biskop og lægmænd, som hele vejen rundt i høj grad var baseret på et tillidsforhold og ikke de faste juridiske bindinger, som Damkier havde ønsket. Kirkefondets overordnede mål var en omfattende sognedeling og flere sognekirker i København, om hvilket der ikke var uenighed, men der skulle snart opstå en bitter strid om arbejdsmetoderne, som blev omtalt i vedtægternes §3:

³⁸ Kirkefondets arkiv, pakke 1: Brev fra Harald Westergaard til Thomas Skat Rørdam 19/5 1896.

³⁹ P.G. Lindhardt (udg.) 1958 (b), s. 426.

⁴⁰ *Københavns Kirkesag* 18/2 1897, s. 5.

»§3. Til dette Øjemed kan Fondet, foruden at støtte Opførelsen af nye Sognekirker ved Bidrag, anvende sine Midler til at tilvejebringe midlertidige Lokaler til Gudstjeneste, enten særskilte Bygninger eller Forsamlingsstale, samt til at bestride Omkostningerne ved disses Drift og bidrage til Lønning af Præster, hvor det viser sig umuligt at skaffe disse en nogenlunde tilstrækkelig Løn fra Sognekredsen«. ⁴¹

Denne formulering muliggjorde reelt to strategier: 1) opførelse af regulære sognekirker og ansættelse af præster ved disse som det primære, som var Rørdams og en betydelig del af bestyrelsens holdning, og 2) en fortsættelse af Lægmandsudvalgets arbejde, som det nye forretningsudvalg under ledelse af Harald Westergaard selvsagt ønskede.

Slaget blev udkæmpet i hjertet af Vesterbro. Siden januar 1896 havde en komité under ledelse af Jacob Paulli stået for indsamling til en kirke i den østlige ende af det store Matthæus Sogn, der husede mere end 60.000 mennesker. Paulli var samtidig et af de få højkirkelige medlemmer af Kirkefondets bestyrelse og dertil Westergaards stærkeste kritiker. Forretningsudvalgets skræk var, hvis Jacob Paulli på Kirkefondets første ordinære bestyrelsesmøde den 15. oktober 1897 skulle få overtalt bestyrelsen til, at Kirkefondet skulle støtte denne komité, hvis indsamling gik noget trægt. De 26.000 kr., der indkom ved St. Bededagskollekt i 1897, ville her falde på et tørt sted.

Forretningsudvalget turde ikke løbe denne risiko og satte alle sejl til for at komme Paulli i forkøbet. I foråret 1897 gik Westergaard og forretningsudvalgets ihærdige sekretær, den indremissionske pastor Julius Friis Hansen, på jagt efter lokaler på Vesterbro. Valget faldt på Vesterbrogade 17, der var ejet af enkefru Emma Dehlsen, der udlejede baghuset til værten for den berygtede dansebule ved navn Valkyrien. Forretningsudvalget arbejdede nu på at overtage ejendommen, med henblik på at indrette den til et midlertidigt kirkelokale, indtil en fast kirke kunne opføres i sognets østlige del. Det gik trægt med forhandlingerne, og først den 11. september kunne man præsentere bestyrelsen for et konkret købstilbud. Valkyrien havde længe været en torn i øjet på Indre Missions gårdmissionærer, der foragedes over de usædeligheder, der foregik. En overtagelse så man som en ekstraordinær sejr for kirkesagen i kampen mod usædeligheden og forlystelseskulturen. ⁴²

41 Kirkefondets arkiv, pakke 1: Vedtægter for Det københavnske Kirkefond, §3.

42 Se E. With: »St. Mariæ Kirkesal«, i: *Københavns Kirkesag 1890-1915. Festskrift udgivet af Kirkefondets Forretningsudvalg*, København: C.E.G. Gads Forlag 1915, s. 177f; A. Fibiiger: *Guds banede Vej. Blade af Kirkesagens Historie*, København 1933, s. 32f.

Ved at studere forretningsudvalgets forhandlingsprotokol kan man få indtrykket af hastværket. Først i starten af september havde man fået et tilsagn fra enkefru Emma Dehlsen, men det betød en ualmindelig høj købspris på 265.000 kr.⁴³ Dansebodsejeren havde man ikke fået en aftale i stand med, men ideen var at tilbyde en kontant betaling på 10.000 kr. til værten for at opgive sit lejemål pr. 1. januar 1898, idet lejemålet ellers løb til oktober 1900.⁴⁴

Den 11. september udsendtes en skrivelse til bestyrelsens medlemmer. Her kom man ind på forholdene i den østlige del af Matthæus Sogn, hvor der var desperat brug for en kirke. Ganske vist var der en komité under ledelse af Paulli, der siden januar 1896 havde arbejdet på en kirke i Istedgade: »Men denne Kirke vil næppe kunne ventes fuldført i de allerførste Aar«. ⁴⁵ Købet af Valkyrien betød derimod, at man straks kunne gå frem med arbejdet for Guds rige.

Når forretningsudvalget havde valgt at sende købstilbuddet til votering inden bestyrelsesmødet den 15. oktober, så begrundedes det på følgende måde: »Imidlertid have vi ikke Ejendommen paa Haanden længere end til 1. Oktober, og da ogsaa andre Hensyn, navnlig Lejemaalets Fornyelse og ganske særligt Forholdet til Dansebodsværten, gjøre en Afgjørelse i indeværende Maaned til en Nødvendighed, har det været umuligt at henlægge Afgjørelsen til det forestaaende Bestyrelsesmøde i Oktober«. ⁴⁶ Derfor skulle hvert medlem indsende sin skriftlige votering inden 21. september.

Forretningsudvalgets forhandlingsprotokol fortæller en anden historie. På et møde den 28. september var man begyndt at blive desperat. Der var stadig ikke aftale med dansebodsværten om opsigelse af lejemålet. Det blev imidlertid besluttet, at man ville tvinge købet igennem, selvom lejeren af danseboden ikke havde accepteret Kirkefondets tilbud, der netop på dette tidspunkt var blevet godkendt af flertallet af bestyrelsens medlemmer ved skriftlig votering. Hvis ikke dansebodsværten accepterede, ville man købe alligevel og straks gå direkte til Københavns politidirektør med krav om, at bevillingen til værten ikke blev fornyet ved årets udløb. Forretningsudvalget havde tilsyneladende mistet tålmodigheden med værten, der var den primære årsag til, at forhandlingerne trak i langdrag.⁴⁷

43 Det var næsten 100.000 kr. mere, end bygningen blev vurderet til. Og for det samlede beløb kunne man reelt have rejst en helt ny kirken fra grunden.

44 Det Københavnske kirkefonds arkiv, pakke 7: Forretningsudvalgets Forhandlingsprotokol 9/9 1897.

45 Kirkefondets arkiv, pakke 81: Skrivelse fra Forretningsudvalget til Bestyrelsen 11/9 1897.

46 Ibid.

47 Det Københavnske kirkefonds arkiv, pakke 7: Forretningsudvalgets Forhandlingsprotokol 28/9 1897.

Man besluttede derfor at give værten følgende 'tilbud': Enten accepterede denne de 10.000 kr. i kompensation for at rykke ud 1. januar 1898, eller også ville man købe ejendommen alligevel og få politiet til at standse bevillingen. Der skulle i alle tilfælde ikke danses i Valkyrien efter 1. januar 1898. En uge senere, på et møde den 4. oktober, meddeltes det, ifølge forhandlingsprotokollen, at forhandlingerne var ført til ende og købet gået igennem – 11 dage før Kirkefondets første ordinære bestyrelsesmøde.⁴⁸ Dansebodsværten havde efter måneders tovtrækning nu tilsyneladende accepteret at lade sig købe ud. Forretningsudvalget nåede det lige akkurat.

Provst Jacob Paulli var rasende og gik, sammen med en anden af de højkirkelige, provst Schepelern, fra bestyrelsen i protest. Begge provster mente, at Kirkefondets formål først og fremmest var at bygge sognekirker. Forretningsudvalget var gået ud fra den strategi, der havde været Lægmandsudvalgets, nemlig at anvende midlerne til at ansætte præster og lade dem virke i midlertidige lokaler for at samle menigheden, hvilket efterfølgende skulle resultere i en kirke. De to provster mente, at købet af Valkyrien direkte modarbejdede Paullis komité. Hvis denne blot havde fået en tredjedel af købssummen for Valkyrien, kunne den snart rejse en kirke i Istedgade.

Provsterne var desuden utilfredse med, at man på grund af forretningsudvalgets fremgangsmåde ikke havde haft lejlighed til at fremføre disse argumenter for en samlet bestyrelse, der for fleres vedkommende ikke havde indsigt i københavnske kirkeforhold og derfor var nødt til stole på indstillingen fra forretningsudvalget. En mundtlig forhandling kunne efter provsternes opfattelse have givet sagen et andet udfald.⁴⁹ Det var efter alt at dømme også Westergaard frygt – at Paulli i så fald ville 'rende' med Rørdam, hvis sagen blev drøftet på et samlet bestyrelsesmøde.

Købet af Valkyrien belastede ganske vist Kirkefondets økonomi de følgende år. Men det vigtigste var kampen om Kirkefondets retning. Kampen om fortolkningen af vedtægterne. Og her vandt forretningsudvalget den afgørende sejr. Debatten fortsatte i kirkebladene og dagspressen i efteråret 1897, hvor Paulli og Schepelern i *Københavns Kirkesag* harpede løs på det forretningsudvalg, der førte bestyrelsen bag lyset og førte Kirkefondet

48 Det Københavnske kirkefonds arkiv, pakke 7: Forretningsudvalgets Forhandlingsprotokol 4/10 1897.

49 Kirkefondets arkiv, kasse 1: Skrivelse fra Schepelern og Paulli til Forretningsudvalget 12/10 1897.

*Harald Westergaard (1853-1936). Kirkefondets ubestridte leder og formand for forretningsudvalget frem til sin død i 1936. Under en udlandsrejse til blandt andet Tyskland og Storbritannien i 1878-1879 var Westergaard blevet stærkt påvirket af engelsk kristen socialisme. I 1885 skabte Westergaard stor opmærksomhed i den københavnske kirkeverden ved udgivelsen af bekendelsesskriftet *Fra Forargelse til Tro. Et Lægmandsvidnesbyrd*, hvor han som genfødt kristen gik stærkt imod tidsåndens videnskabsdyrkelse. Han blev året efter optaget i bestyrelsen af *Københavns Indre Mission*, hvor han sad indtil 1893. Ved siden af sit kirkelige arbejde fik Westergaard en lang akademisk karriere som professor i nationaløkonomi ved *Københavns Universitet* 1886-1924. Her fotograferet omkring 1915. (Privateje).*

ind på Indre Missions område, væk fra den brede folkekirkelige basis.⁵⁰ Dagbladet *København* hudflettede gentagne gange Westergaards og Friis Hansens udmanøvrering af de to provster. Man beklagede, at Kirkefondet narrede godtroende borgere til at støtte Indre Missions aktiviteter og samtidig havde udsat dansebodsværten for økonomisk pres.⁵¹

Trods voldsom kritik var der blandt kirkesagens folk en sejrstemning over købet af Valkyrien, og Kirkefondets historieskrivere har set det som en milepæl for bevægelsen.⁵² Historien om, at Westergaard og Friis Hansen ganske enkelt snød bestyrelsen og lagde hårdt pres på dansebodsværten, optræder ikke her. Kirkefondshistorien konkluderer derimod, at dansebodsværten og enkefru Emma Dehlsen var nogle griske spekulanter.

Med imponerende hast havde Harald Westergaard efterhånden indtaget en altdominerende stilling i det københavnske kirkeliv. For det første fordi han var en blændende strateg, der var villig til at søge magten og bruge de dertil nødvendige midler. For det andet fordi han havde et sikkert blik for, hvordan man, ved at stå klippefast på frivilligheden over for Kul-

50 *Københavns Kirkesag* 31/10 1897, 14/11 1897.

51 *København* 9/11 1897. Harald Westergaard svarede på kritikken og gentog formuleringerne fra den skrivelse, der ledsagede købstilbuddet ved rundsending til bestyrelsen i september, *Fra Bethesda* 7/11 1897. I artiklen fra *København* to dage senere afvistes Westergaards forklaring som det rene opspind, der alene skulle dække over snigløbet af bestyrelsen, og avisen var faktisk i besiddelse af oplysninger om forløbet, der støtter det billede, man får ved at læse forretningsudvalgets forhandlingsprotokol.

52 A. Fibiger 1933, E. With 1915, Chr. Gad 1933, Kamma Struwe 1995, s. 289-293.

tusministeriet, kunne få menigheden til at yde økonomiske bidrag til først Lægmandsudvalget og nu Kirkefondet. Harald Westergaard var kirkens svar på C.F. Tietgen.

Biskop Harald Stein konstaterede opgivende, at Rørdam nu var besejret: »Han er Sjællands Biskop; men Kjøbenhavns Biskop er faktisk: Harald Westergaard!«. ⁵³ Købet af Valkyrien havde gjort det klart for Stein, at Rørdams inddæmningsstrategi ikke ville lykkes. Til trods for at Westergaard året før havde forsikret Rørdam om, at forretningsudvalget ville lade sig spænde for biskoppens vogn, så kunne man med rette spørge, om ikke det modsatte var ved at ske.

Kirkefondets folkekirkelige sejr?

Efter stormen i 1897 var der i en periode stille om Kirkefondet. Forretningsudvalget arbejdede videre på de vundne principper og opnåede i 1899 yderligere den indrømmelse fra Kultusministeriet, at Kirkefondets distriktspræster blev ligestillet med den stedlige sognepræst.

Hidtil havde beboerne i Kirkefondets distrikter ifølge sogneregulativene været henvist til sognekirken, hvis ikke de selv udtrykte ønske om betjening i distriktskirken. Kirkefondet klagede over, at dette ville få deres præster til at fremstå som en slags valgmenighedspræster eller metodister, som gik 'på hugst' i de eksisterende sogne. I en henvendelse fra november 1898 til Kultusministeriet spillede Kirkefondet på myndighedernes frygt for sekterisk virksomhed. ⁵⁴ Den reelle grund var, at de regulativer, som Kultusministeriet havde udarbejdet for den nye Maria Kirkesal, ikke gav de to præster her nogen ret til andel af indtægterne fra betaling for de kirkelige handlinger, som blev foretaget i denne nye kirkesal, der tidligere havde rummet Valkyrien. Det blev af Harald Westergaard ganske enkelt set som embedsmændenes forsøg på at ramme Kirkefondet økonomisk. ⁵⁵

Men den nye kultusminister fra 1897, biskop V. Styhr, var imidlertid indstillet på at forbedre de økonomiske vilkår for Kirkefondets præster. Den 11. november 1899 udstedtes en kongelig resolution, der ligestillede distriktspræsterne med sognepræsten, hvad angik andel af betalinger for kirkelige handlinger i distriktskirkerne, og desuden skulle distriktspræsten have del i

53 P.G. Lindhardt 1958 (b), s. 488.

54 Kultusministeriets arkiv, 1. Kontor, pakke 2612: Akter vedrørende kgl. Anordning nr. 149 af 11.11.1899.

55 Kirkefondets arkiv, pakke 3: Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 14/10 1898.

præstepengene i sognet efter ligningsloven af 1888. Desuden bestemtes det, at distriktets beboere var henvist til distriktspræsten, med mindre de specifikt ønskede sognepræsten.⁵⁶ Ordningen betød desuden, at Kirkefondets kirker efter 1899 blev indviet som 'sognedistriktskirker', og i valget af præst til disse var både V. Styhr og hans efterfølger i den sidste højreregering, J. Bjerre, villige til at lade Kirkefondet få det afgørende ord.⁵⁷

Ved indgangen til det 20. århundrede var status, at 'lægmandsrevolutionen' med Harald Westergaard i spidsen i løbet af mindre end et årti havde opnået tildeling af en årlig kirkekollekt, institutionel og økonomisk ligestilling i folkekirken og det afgørende ord ved besættelse af præstembeder. En magtposition inden for den danske folkekirke, der imidlertid stadig hvilede på et løst formelt *juridisk* grundlag og var afhængig af, at kirkestyrelsen anerkendte en *moralsk* særstilling for Kirkefondet. Principielt set var præstevalg til danske sognekirker et kongeligt prerogativ, i administrativ praksis henlagt under Kultusministeriet.⁵⁸

De nye kirkepolitiske signaler efter det politiske systemskifte i 1901 ændrede fundamentalt forudsætningerne for Kirkefondets stilling. Samtidig begyndte en bestemt kritik at dukke op stadig hyppigere; var folkekirken et mål eller et middel for Kirkefondet?

Kirkefondet og I.C. Christensens kirkepolitik

Allerede i løbet af august 1901 udarbejdede Venstrereformpartiets nye kultusminister I.C. Christensen sammen med kontorchef Oskar Damkier fire lovforslag: lov om menighedsråd, lov om valgmenigheder, lov om brugen af kirker og lov om selvejende kirker.⁵⁹

56 Kamma Struwe 1995, s. 299ff.

57 Carl Trock 1997, s. 101. Trocks vurdering af Styhrs imødekommenhed over for Kirkefondet støttes af en række udtalelser, der fremkom på Kirkefondets bestyrelsesmøde i 1902, hvor man begyndte at tale om at arbejde for at gøre det moralske krav på indstillingsret, som Styhr og Bjerre efterkom, til et juridisk krav, Kirkefondets arkiv, pakke 3: Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 21/3 1902.

58 De kirkebygningskomitéer, der havde rejst enkelte kirker i sidste halvdel af 1800-tallet, havde haft den ret at indstille til den *første* præst ved kirken (f. eks. I.C. Jacobsen og C.F. Tietgen ved henholdsvis Jesuskirken og Marmorkirken). Men Kirkefondet var af den opfattelse, at en *varig* ret til at vælge præsterne var af afgørende betydning for Kirkefondets succes. Se for en længere diskussion af dette, Kirkefondets arkiv, pakke 3: Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 14/10 1898.

59 For mere detaljerede behandlinger af I.C. Christensens kirkepolitik, se P.G. Lindhardt 1958 (a), s. 19ff; Gertrud Iversen: »I.C. Christensens kirkepolitik og menighedsrådsloven af 1903«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1992, s. 251-288; Per Ingesmann: »Den kirkelige for-

Det var loven om menighedsråd, der var den vigtigste og den mest om diskuterede. Ifølge forslaget skulle præstevalget lægges ind under disse menighedsråd sammen med styringen af sognets økonomiske anliggender. Desuden skulle rådet have indflydelse på de kirkelige ritualer, bøger til religionsundervisning og lignende. Rådene skulle vælges af samtlige af sognets folkekirkemedlemmer over 25 år, inklusive kvinder. Præsten skulle være formand.

Under sin fremlæggelse af lovforslagene lagde I.C. Christensen vægt på, at menighedsrådene var tænkt som et demokratisk forstadium til den kirkeforfatning, som grundloven havde stillet i udsigt i 1849. En gradvis overdragelse af folkekirkens styre til dens egne medlemmer. Sognemenigheden skulle være grundstammen i en fremtidig kirkerepræsentation.⁶⁰ Som han skrev omkring årsskiftet til højskoleforstander J. P. Kristensen-Randers i Ollerup: »Giv Menighederne en Mund (Menighedsraad) at tale med, så kan man spørge dem og saa kan Kirken svare«. ⁶¹ På samme måde som en Morten Pontoppidan talte om en folkekristendom, så var det også I.C. Christensens opfattelse, at det kristne liv havde sognemenigheden som den grundlæggende ramme.

Men det var samtidig en ganske anderledes kirkepolitik, end den Kirkefondet stod for. Selvstændiggørelsen af menigheden gik for I.C. Christensen i folkestyrets tidsalder gennem demokratisk indflydelse i lighed med andre samfundsområder. For Kirkefondet derimod var rammen om kristenlivet de troende menighedssamfund.⁶² Kirkefondets menighedsbegreb var baseret på forestillingen om et religiøst oplevelsesfællesskab adskilt fra sognets øvrige beboere.

Centrale kirkefondsfolk som præsterne Henry Ussing og Julius Friis Hansen rejste i *Kristeligt Dagblad* en voldsom kritik af menighedsråds-tanken, der efter deres mening ville udlette forskellen mellem liv og død i kirken, når mængden af sløve navnekristne skulle have indflydelse på kirkeanliggender. De levende menighedssamfund ved Kirkefondets kirker udgjorde en meget lille del af hovedstadens indbyggertal, og derfor var det nærliggende at frygte, at de ville komme i mindretal i demokratisk valgte menighedsråd.⁶³ Man var i særdeleshed bange for, at socialdemo-

valtning 1901-1953«, i: Tim Knudsen (red.): *Dansk Forvaltningshistorie II*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2000, s. 696ff.

60 *Rigsdagstidende* 1901-1902, *Folketingets Forhandlinger* sp. 786-787.

61 Cf. Poul Duedahl: *I.C. Christensen. Et politisk menneske*, København: Gyldendal 2006, s. 173.

62 Se H.O. Lange: *Menighedssamfundet i Helligkors Sogn. Til Oplysning og Overvejelse*, København 1892; Julius Ifversen: *Ordrede Menighedssamfund*, København 1904.

63 En opgørelse fra 1907 viser, at menighedssamfundene ved de 14 kirker eller kirkesale, som

kraterne skulle benytte menighedsrådsvalg til at drive missionspræsterne på porten. Og det var ikke taget ud af den blå luft. Efter I.C. Christensens fremlæggelse af lovforslagene, udtalte Frederik Borgbjerg følgende om Socialdemokratiets mål, som skulle være »...at man i en Række af Sogne her i Kjøbenhavn vil sætte et socialdemokratisk Flertal ind i Menighedsraadet.«⁶⁴

Nu måtte Kirkefondet reagere. Allerede i slutningen af december 1901, da lovforslagene så ud til at gå igennem Folketinget, havde Harald Westergaard og Julius Friis Hansen kontaktet I.C. Christensen med det krav, at Kirkefondets virksomhed blev holdt helt uden for lovforslagene. Denne særstilling ville I.C. Christensen imidlertid ikke give Kirkefondet, og her skal man tænke på, at såfremt den nye kultusminister skulle tage et kompromis, så ville han næppe være indstillet på det i Folketinget med Venstreflertal.

Bestyrelsesmøde i marts 1902

Biskop Thomas Skat Rørdam noterede sig, at forretningsudvalget herefter tilsyneladende planlagde en offensiv frem mod de forhandlinger, der senere skulle føres i Landstinget, hvor betydelig mere politisk modstand også kunne ventes. Rørdams egen opfattelse af især menighedsrådsforslaget var, at det var en tand for demokratisk. Han håbede, at sagen under landstingsforhandlingerne ville ende med nedsættelsen af en kirkekommission, der skulle forberede folkekirkens forfatning. Endvidere ønskede han at de kirkelige lovforslag blev henvist hertil. I foråret 1902 stod det klart, at Højreflertallet i Landstinget ville fremsætte et lovforslag om en kirkekommission, hvilket Rørdam stærkt bifaldt.⁶⁵ I en kirkekommission, der klart ville få et flertal af præster, kunne man formentlig dæmme op for noget af den demokratisering, som I.C. Christensens politik lagde op til. Rørdam indkaldte nu til et ekstraordinært bestyrelsesmøde i Kirkefondet den 21.-22. marts 1902, da forslagene var igennem Folketinget. Målet var at få forretningsudvalget til at besinde sig.

Kirkefondet indtil da havde opført, tilsammen udgjorde ca. 2.800 personer. Altså under én procent af Københavns samlede befolkning, se *Forhandlinger i Det kirkelige Udvalg*, 7. Samling 1907, København: J.H. Schultz 1907, Bilag C.

64 Rigsdagstidende 1901-1902, *Folketingets Forhandlinger*, sp. 896.

65 Erik Nørr (udg.) 1999, bd. IV, s. 141. For Rørdams syn på I.C. Christensens kirkelove, se: Thomas Skat Rørdam: *Den danske Folkekirke og dens Forfatning. Et Indlæg i Forhandlingen om det forelagte Lovforslag om Menighedsraad*, København 1901.

Forretningsudvalgets P.D. Koch redegjorde for Kirkefondets problemer med lovforslagene og anmodede om, at bestyrelsen accepterede forretningsudvalgets plan om en offensiv i forbindelse med Landstingets forhandlinger. Autoriteterne måtte påvirkes, hvis ikke Kirkefondet skulle gå sin undergang i møde. Det var først og fremmest menighedsrådsfor slagets almindelige valgret og præstevalget, der var problemet. Her var Kirkefondets problem, at »... de frivillige Bidrag til dette vil standse, naar Loven om Menighedsraad og det dertil knyttede Præstevalg giver Kirkerne i Hænderne paa Folk, der slet ikke forstaa Livet«. ⁶⁶ Koch understregede tillige frygten for, at socialdemokraternes brug af frie valg til menighedsråd ville føre til, at Kirkefondets præster ville komme under pres.

Forretningsudvalget havde forud for mødet rundsendt de indvendinger mod lovforslagene, som man også havde præsenteret for I.C. Christensen. Det omhandlede fem kritikpunkter. Det vigtigste var, at i de sogne eller sognedistrikter, hvor Kirkefondet havde opført kirker, burde der slet ikke oprettes menighedsråd ved lov. ⁶⁷

Skat Rørdam mente nu, at en sådan særstilling for Kirkefondet ikke var realistisk og heller ikke ønskelig, og det kom til et regulært opgør mellem Rørdam og Westergaard om Kirkefondets status i folkekirken. En særret i folkekirken ville ifølge Rørdam øge kritikken og forstærke presset på Kirkefondet. Det kan her tilføjes, at en særstilling i folkekirken i realiteten ville bidrage til den udvikling, som Rørdam i det hele taget havde sat sin prestige ind på at undgå. Han havde desuden noteret sig, at Kirkefondet blev beskyldt for at favorisere de indremissionske præster og for at arbejde på frikirkelige idealer. Rørdam var tilmed selv meget bekymret for de frikirkelige tendenser og tanker om valgmenigheder, som var kommet frem i Kirkefondet efter 1901. Ligeledes var han bekymret for forretningsudvalgets nye overvejelser om at arbejde på ikke at gøre kirkerne til sognekirker, men bevare dem som distriktskirker eller filialkirker. Forretningsudvalget havde efterhånden fået mistanke om, at den kongelige anordning af 11. november 1899 var et snedigt forsøg fra Damkier på at lokke kirkerne ud af Kirkefondets hånd. I forbindelse hermed slog Rørdam fast:

»Sognekirkens Arbejde har et ganske mærkeligt Forspring frem for de sekteriske Bevægelser ... Jeg vil betragte det som Forræderi at opgive Sognearbejdet indenfor Folkekirken. At Kirkerne skal gaa over til Staten ligger

66 Kirkefondets arkiv, pakke 3: Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 21/3 1902.

67 *Københavns Kirkesag* 17/4 1902.

til Grund for Ministerens Udtalelse i Folketinget og for den Kgl. Resolution af 11/11 1899. Og denne Mulighed betragter jeg ikke som en aandelig«. ⁶⁸

Han foreslog nu, at Kirkefondet burde acceptere situationen og nøjes med kravet om ansættelse af den første præst ved kirkerne og i øvrigt lade kirkerne gå fuldt og helt ind i den folkekirkelige organisme. Man burde desuden overdrage ejendomsretten til folkekirken, for derefter at koncentrere sig om arbejdet med at rejse penge til nye kirker. Altså skulle Kirkefondet være en regulær indsamlingskomité for folkekirken. Det var ikke blot en lille justering af programmet, der var tale om, men en fuldstændig omdannelse af Kirkefondets virksomhed. ⁶⁹

Forretningsudvalget rasede mod dette forslag, og Westergaard udtalte skarpt:

»Forudsætningen ved Arbejdets Begyndelse var en ganske anden end at bygge Kirker til Staten. Det skulle og maatte være en fri aandelig Bevægelse, og traadtes dette for nær, maatte vi holde op. Det var en udtrykkelig Betingelse, at vi virkelig ejede kirkerne og havde Indflydelse paa Præsteembedernes Besættelse«. ⁷⁰

Forretningsudvalgets medlemmer var meget utilfredse med formandens forsøg på at tilpasse Kirkefondet til de nye politiske signaler efter 1901. For Westergaard var det selve kernen, at man netop ikke blev en indsamlingskomité, men en åndelig bevægelse først og fremmest. For at fastholde menighedens tillid måtte ministeriet få klart indtryk af Kirkefondets krav. Westergaard udtalte klart: »En aaben Conflict med Ministeriet vilde være en stor Lykke«. ⁷¹ Der var et snævert flertal i bestyrelsen for forretningsudvalgets forslag, og Rørdam måtte endnu engang se sig slået af Harald Westergaard.

Kirkefondet udfærdigede nu en skrivelse til Rigsdagen og regeringen, som blev offentliggjort i *Københavns Kirkesag* den 17. april 1902. Den var ikke så klart formuleret som de 5 punkter fra forretningsud-

⁶⁸ Kirkefondets arkiv, pakke 3: Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 21/3 1902.

⁶⁹ Rørdams breve til Otto Møller i løbet af 1902 viser en tankeudvikling hos Rørdam i retning af, at det ikke var holdbart at kræve de 'gode gamle dage' tilbage. Man måtte arbejde med og ikke mod de nye kirkepolitiske signaler, Erik Nørr (udg.) 1999, bd. IV, s. 143.

⁷⁰ Kirkefondets arkiv, pakke 3: Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 21/3 1902.

⁷¹ Ibid.

valget, men essensen var den samme. Hvis lovgivningsmagten ikke tog behørigt hensyn til Kirkefondet, ville forudsætningen for den frivillige bevægelses indordning under folkekirken være bortfaldet.⁷²

I.C. Christensen, og især Oskar Damkier, opfattede det i høj grad som den åbne konflikt, Westergaard efterlyste. På netop St. Bededag den 25. april 1902 skrev I.C. Christensen i sin dagbog:

»I Dag samles der ind i alle Kirker til Kjøbenhavns Kirkesag, det kan nu være godt nok; jeg har selv givet mit Bidrag dertil hvert Aar, men jeg kan ikke lide, at Kirkefondens Bestyrelse gaar saa stærkt imod mine kirkelige Lovforslag; selv i deres Opfordring til Præsterne i Anledning af Collekten polemiserer den imod dem. Denne Opfordring plejer hvert Aar at blive sendt ud gennem Ministeriet, men i Aar gik de uden om Ministeriet, hvilket er forstaaeligt, naar de ligefrem kæmper imod mig. Kontorchef Damkier, der saamænd ellers er konservativ nok, var meget oprørt over deres Fremgangsmaade og talte med mig om at tage Repræsaliar; men det vil jeg ikke; naar de slaar mig paa mit højre Øre vender jeg det venstre til, og det kan jeg saa meget lettere gøre, som det er mig, der har Ret. Fremtiden hører mig til.«⁷³

Han var fast besluttet på, at menighedsrådene skulle være det første led i en samlet kirkeforfatningsbygning og godt fornærmet over denne trussel om at løsne båndene til folkekirken fra den lille hellige flok.⁷⁴

Harald Westergaard var omvendt en stærk modstander af denne måde at forberede en kirkeforfatning på. Allerede før I.C. Christensen fremlagde sin politik, havde Westergaard eksempelvis i en artikel i *Nationaltidende* den 30. april 1899 fremsat sine synspunkter om en forfatning, der ganske vist skulle bygge på menigheden, men »... ikke den folkekirkelige Menighed, der forholde sig ligegyldig over for Kirken og dens Liv, men Menigheden i Ordets egentlige og dybe betydning«.⁷⁵ Før end menigheden var blevet vakt til det sande kirkelige liv, havde den intet berettiget krav på medbestemmelse i kirkens anliggender. For I.C. Christensen var et kirkeligt demokrati derimod en måde at ansvarliggøre sognemenigheden på.

⁷² *Kjøbenhavns Kirkesag* 17/4 1902, s. 318-319.

⁷³ Peter Ramskov Andersen & Poul Duedahl (udg.): *I.C. Christensen. Dagbøger 1900-1909*, København: Gyldendal 2006, s. 143.

⁷⁴ *Ibid.* s. 187.

⁷⁵ *Nationaltidende* 30/4 1899.

Kirkepolitisk kompromis 1903

Landstingets forhandlinger var som ventet vanskelige og kom i høj grad til at handle om menighedsrådene og en kirkekommission. Endelig i april 1903 fik I.C. Christensen et forlig på plads med både Højre og de frikonservative. Der skulle i stedet for en kirkekommission vedtages en lov om et kirkeligt udvalg, der skulle behandle kirkeforfatningsspørgsmålet. Dette udvalg skulle have overdraget lovforslaget om bestyrelsen af selvejende kirker, men de tre øvrige lovforslag skulle vedtages på Rigsdagen.

Dog med en række ændringer i menighedsrådsloven. Præstevalget skulle udgå, og loven skulle kun gælde i fem år, da man så forventede et forfatningsudkast fra Det kirkelige Udvalg. Det blev prisen for, at I.C. Christensen fik sin lov om menighedsråd igennem i maj 1903. Han kæmpede hårdt for at undgå en egentlig kirkekommission til behandling af alle lovforslagene. Udgangen blev således et kompromis. Det kirkelige udvalg var en nyskabelse i dansk kirkepolitik. Rådet skulle bestå af fire ministerudpegede medlemmer, fire biskopper, otte præstevalgte gejstlige, en juraprofessor, en repræsentant for Det teologiske Fakultet, og endelig 18 lægmænd valgt af de nye menighedsråd.

Til forskel fra en traditionel ministerudpeget lovforberedende kommission var der tale om en valgt rådgivende kirkelig forsamling, eller med Per Ingesmanns ord en »midlertidig synode.⁷⁶ Biskop Rørdam blev formand, og en række folk fra Kirkefondet fik plads i udvalget, eksempelvis Henry Ussing, Julius Friis Hansen og Harald Westergaard. Udvalget førte lange forhandlinger og fremlagde i 1907 en række lovudkast, der sigtede mod at gøre menighedsrådene og Det kirkelige Udvalg til permanente institutioner.

I nærværende sammenhæng er det interessante, at udvalget blev forum for en hidsig debat mellem Kirkefondet og staten på spørgsmålene om besættelse af præsteembeder og ejendomsretten til kirkerne.

Privilegeret valget

Selvom socialdemokraterne ikke som frygtet stormede ind i de nye menighedsråd, så var kirkefondsfolkene nervøse. Hvilken garanti havde man på sigt for, at kirkefondets kirker blev besat med troende præster, når den

⁷⁶ Per Ingesmann 2000, s. 704.

troende menighed risikerede at komme i mindretal efter den nye menighedsrådslov. For det andet: Hvilken garanti havde man for, at staten ville respektere Kirkefondets ejendomsret til kirkerne. En dramatisk adskillelse af stat og kirke i Frankrig havde også i Danmark opskræmt sindene i Danmark. Mareridtet var at se de med møje opførte kirker overtaget af en bekendelsesløs statsmagt til borgerlige formål.⁷⁷

Bedre blev det ikke, da Oskar Damkier under forhandlinger i det kirkelige udvalg i 1905 rettede en voldsom bredside mod det Kirkefond, der krævede særstilling i folkekirken. Damkier understregede det forhold, at når Kirkefondet modtog penge fra en folkekirkelig kollekt, så kunne man ikke samtidig kræve ret til at bestemme over kirkerne.⁷⁸

I 1906 forsøgte Kirkefondet sig med et modtræk. I maj 1906 var der anden behandling af et forslag om besættelse af kirkelige embeder. Dette forslag bestemte, at menighedsrådet i en fremtidig kirkeordning skulle have ret til som nu at indstille tre kandidater blandt de ansøgere, der meldte sig til et ledigt præsteembede. En gruppe, der bestod af medlemmer af Kirkefondets bestyrelse, fremsatte nu følgende tillæg til denne regel:

»Hvor det godtgøres for Ministeriet, at mindst Trediedelen af Udgiften til en Kirkes Drift og dennes Præsters og Kirkebetjentes Lønning i mindst 5 Aar har været udredet af en fri kirkelig Forening, skal der, naar den begærer det, gives den Indflydelse på Indstillingen paa den Maade, at Delegerede, valgte af og blandt Foreningens indensogns Medlemmer, tiltræde Kirkeraadet [*menighedsrådet, forf.*] i et Antal, som efter Kirkeraadets og Biskoppens Erklæring fastsættes af Kirkeministeriet under Hensyn saavel til Størrelsen af ovennævnte Tilskud som til Antallet af Kirkeraadets Medlemmer«.⁷⁹

Henry Ussing fremlagde det som Kirkefondets forslag, der begrundedes i, at de menighedssamfund, der bar en stor økonomisk byrde måtte have en tilsvarende forrang i indstillingen til embedsbesættelser. Damkier kaldte det derimod forkasteligt, at man på denne måde gjorde pengene rådende i folkekirken. Kirkefondet blev dannet under en ekstraordinær kirkenød, som var ved at være afhjulpet, og med menighedsrådsloven var indtrådt

77 Adskillelsen af stat og kirke i Frankrig fra 1905 betød, at alle katolske kirkebygninger fra før 1905 tilhørte kommunerne, som havde pligt til at vedligeholde dem. Staten var rent verdslig og støttede ikke de forskellige trossamfund på nogen måde. Men det var især den statslige overtagelse af samtlige de kirker, der eksisterede i Frankrig i 1905, der skræmte Kirkefondet.

78 *Forhandlinger i Det kirkelige Udvalg. 3. Samling 1905*, sp. 21.

79 *Forhandlinger i Det kirkelige Udvalg. 4. Samling 1906*, sp. 847-848. Det blev senere foreslået, at dette antal aldrig måtte overstige antallet af ordinære menighedsrådsmedlemmer.

en ny situation, hvor Kirkefondet ikke længere burde stå som kirkeejere, men overdrage dem til folkekirken.

Den grundtvigske valgmenighedspræst Morten Larsen gav Damkier ret i, at man gik rettighederne for sognemenigheden for nær ved denne privilegerede valgret. Desuden fremhævede Larsen, at man ved penge kunne have ret til at sætte præst for sig selv. Men man kunne aldrig påkalde sig retten til ved større formue og fromhed end sine medmennesker at sætte præst for andre. Bag Morten Larsens kritik lå der en hentydning til Kirkefondet om at melde klart ud og danne valgmenigheder i stedet, hvor man kunne herske frit.

Harald Westergaards indlæg slog fast, at enten blev Kirkefondets forslag vedtaget, eller også ville man rent faktisk ikke være bange for at ændre Kirkefondet og danne valgmenigheder. Han tilføjede: »Det er maaske et Skridt bort fra den nuværende Statskirke henimod Frikirken, og det er vel ingen Ulykke«. ⁸⁰ Det blev reelt dette spørgsmål, som Det kirkelige Udvalg skulle tage stilling til. Skulle Kirkefondet henvises til valgmenighedsdannelse, eller ville man acceptere en særlig ret for Kirkefondet i den ordinære folkekirkelige ordning. Når denne privilegerede valgret trods alt blev vedtaget med 19 stemmer imod 5, så må det ses som en erkendelse af, at Det kirkelige Udvalg, når det kom til stykket, ikke ville støde Kirkefondet bort, selv om forslaget gik lodret op mod folkekirkens principper efter 1901. Kirkefondet rejste trods alt de kirker, som ingen andre formåede. Så måtte man finde sig i deres metoder.

Striden om Fredens Kirke

Mens et underudvalg under Det kirkelige Udvalg arbejdede på præsteforslaget, brød striden om indflydelse på præsteembeder ud i offentligheden. Det handlede om Fredens Kirke i Ryegade, der var opført af Kirkefondet og indviet som distriktskirke i 1900 i nogle ombyggede lokaler, der tidligere havde huset danseetablissementet og restaurationen »Sortedamslund«. Endnu engang var det lykkedes at lukke en dansebule. Præsten var den fuldtro indremissionske pastor A.T. Nyborg, der imidlertid som følge af nervesvækkelse måtte søge præstekald i provinsen i 1906.

⁸⁰ Ibid. sp. 930.

Den 20. juni 1906 blev det ledige embede ved Fredens Kirke opslået i *Statstidende*, hvor det oplystes, at ansøgningsfrist var 17. juli.⁸¹ Det lovbefalede menighedsråd havde nu ifølge ministerielt cirkulære indtil dette tidspunkt at rette henvendelse til ministeriet om at få lejlighed til at gøre indstilling om ansøgerne. Menighedsrådet forsømte ved en fejl dette, og ministeriet udnævnte den 8. august en pastor Axel Hallager fra Viborg til embedet. Hallager var kapellan ved Domkirken og tilmed grundtvigsk medlem af Kirkeligt Centrum, der var dannet som en tredje retning i 1898 af dels resterne af den mynster-martensenske højkirkelighed, dels grundtvigske præster, der reagerede mod ny-grundtvigianere som Morten Pontoppidan.⁸² En retning, som biskop Rørdam reelt tilnærmede sig i årene som formand for Det kirkelige Udvalg.

Det lovbefalede menighedsråd og det frivillige menighedssamfund søgte Kirkefondet om råd, og her besluttedes det allerede den 9. august at sende to menighedsrådsmedlemmer til Viborg for at forhandle med Hallager om sagen. Problemet var, at Kirkefondets forretningsudvalg og den afgående pastor Nyborg havde ønsket den indremissionske pastor Petersen fra Aalborg, som også havde søgt embedet. Det var også ønsket af den indremissionske menighedskreds, der havde ydet økonomisk støtte til kirkens drift.

De to personer talte med Hallager i Viborg enten den 10. eller 11. august. Her gjorde de opmærksom på den utilfredshed, der var opstået i forbindelse med udnævnelsen. Man indgik nu den aftale at modtage Hallager som præst, mod at der kunne blive ansat en ordineret medhjælpende præst efter menighedens ønsker, eftersom den nuværende medhjælper pastor Nielsen stod foran at skulle forflyttes.

Dette kompromis tilfredsstillede ikke Kirkefondets forretningsudvalg, og samtidig modtog Harald Westergaard en henvendelse fra kammerherre Sophus Barner, der havde været med til at organisere forskellige indsamlinger for Kirkefondet. Den 12. august skrev han til Westergaard. Barner, der i mange år havde været bosiddende i Ringsted på Midsjælland, kendte til Kirkefondets stilling på landet. Han understregede, hvad også Westergaard var bekendt med, at bidragene fra provinsen var stærkt afhængig af, at Kirkefondet havde det afgørende ord i præstevalget.⁸³

Harald Westergaard var bestyrtet over udsigten til, at der ved kirken skulle ansættes en præst, der ikke nød tillid i den indremissionske menighedskreds i Fredens Sogn. At Axel Hallager var medlem af det moderat-

81 *Statstidende* 20/6 1906.

82 P.G. Lindhardt 1958 (a), s. 371ff.

83 Kirkefondets arkiv, pakke 64: Brev fra S. Barner til Harald Westergaard 12/8 1906.

høj Kirkelige Kirkeligt Centrum gjorde sagen endnu værre. Westergaard handlede meget hurtigt og anmodede den 13. august Hallager om at frasige sig embedet. Westergaard anførte, at det for Kirkefondet var afgørende, at man fik indflydelse på præstevalget. Det var en grundpræmis for Kirkefondets arbejde. Denne sag, hvor menighedskredsen gav modstand, kunne få en uheldig virkning: »Rundt om i Landet vil dette blive betragtet som et afgørende Bevis for, at Kirkefondets Arbejde ikke kan gennemføres og derfor ikke bør støttes. Man vil hævde, at vi altsaa første Gang, Embedet skal besættes, kan benytte den Ret, som enhver Kirkebygger har, men senere vil Ministeriet handle efter Forgodtbefindende«. ⁸⁴ Hallager var samtidig, og før han var bekendt med forretningsudvalgets skridt, natten mellem den 13. og 14. august på vej til København for at møde sin kommende menighed. Han blev meget overrasket, da han i stedet ved ankomsten til Fredens Kirke blev indkaldt til et møde privat hos Harald Westergaard, hvor også biskop Rørdam var til stede. Her gjorde man det klart for ham, hvor stor skade, han ville påføre kirkesagen i København, hvis han ikke trak sig. Desuden gjorde man det klart over for Hallager, at den støtte, som Kirkefondet og menighedssamfundet havde ydet til kirkens drift, i så fald ville bortfalde, hvilket ville stille Hallager ganske dårligt økonomisk. Man ville heller ikke stille præsteboligen til hans disposition.

Det er imidlertid interessant at bemærke, at der faktisk på dette tidspunkt var mulighed for et forlig. Henry Ussing skrev til Westergaard den 15. august og meddelte, at han havde talt med Damkier, der, efter at have tygget på sagen, foreslog, at Kirkefondet fortsat støttede kirken økonomisk og lejede præsteboligen ud til Hallager. Kultusministeriet ville på den anden side se velvilligt på begæring om oprettelse af et andet præsteembede ved kirken. ⁸⁵

Det vil sige, at der kunne være indgået et forlig med ministeriet, som menigheden i Fredens Sogn kunne acceptere, jævnfør menighedsrådsmedlemmernes samtale med Hallager i Viborg. Og Westergaard kendte som formand for forretningsudvalget nu til begge parter holdning. Men når Kirkefondet ikke hurtigt fik sagen ordnet, så var det alene, fordi Kirkefondet ville det anderledes. Her gjorde man sagen til en principalsag om Kirkefondets rettigheder i folkekirken, hvor man ellers let kunne have spillet rollen som mægler i en mindre betydelig strid, der blot handlede om et uopmærksomt menighedsråd. Meget sigende for strategien, så gav Henry Ussing, efter at have refereret Damkiers tilbud, udtryk for sin hold-

⁸⁴ Kirkefondets arkiv, pakke 64: Brev fra Harald Westergaard til A. Hallager 13/8 1906.

⁸⁵ Kirkefondets arkiv, pakke 64: Brev fra Henry Ussing til Harald Westergaard 15/8 1906.

ning over for Westergaard: »Men foreløbig ser du vel at faa H.[allager] til helt at forsvinde«. ⁸⁶ Westergaard gik samtidig til *Kristeligt Dagblad*, der den 14. august trykte Westergaards barske kommentar til Hallagers udnævnelse. At ministeriet på denne måde – bevidst antydedes det kraftigt – tilsidesatte kirkebyggernes moralske krav på at få indflydelse på præsteembedet ville kun ødelægge kirkesagen og få kirkens fjender til at triumfere. ⁸⁷

Presset var nu blevet for stort for Hallager, der allerede den 15. august sendte biskop Rørdam sin begæring at blive fritaget for embedet ved Fredens Kirke. I et brev samme dag til Harald Westergaard kæmpede Hallager med bitterheden over at være blevet hindret i den lykkelige, han havde følt ved at blive kaldt til hovedstaden:

»Trods det at de, kære Hr. Professor vel maaske var den ivrigste for at drage mig bort fra det, som var min store Glæde, min Kaldelse til Sognepræst for en Menighed, som jeg paa Forhaand elskede og haabede at kunne vinde, saa vil jeg tro, at De gjorde det for det bedste, og Gud vinde det i sin Naade dertil«. ⁸⁸

Det eneste, der i brevet holdt ham fra den åbenlyse strid med Westergaard, var nogle bemærkninger, der faldt fra biskoppen den 14. august under Hallagers besøg i København. Rørdam lovede, ifølge Hallager, at man ved Kirkefondet i fremtiden ville bruge Hallager som præst.

Samme dag som Hallager skrev til Westergaard, bragte dagbladet *København* en stor artikel, hvor kultusminister Enevold Sørensen stærkt gik imod, hvad han så som Kirkefondets angreb på dels den nye præst, som underforstået i *Kristeligt Dagblads* artikel var uskikket til det hårde præstekald blandt fattige københavnere. Men især var anledningen kritikken af ministeriets fremgangsmåde, som Enevold Sørensen kraftigt understregede var helt i overensstemmelse med lovgivningen. Ministeren redegjorde desuden kort for begrundelsen for at vælge Hallager. Efter granskning af de otte ansøgere stod man med to kandidater i førerfeltet; pastor Hallager, der havde siddet otte år som kapellan i Viborg, og pastor Petersen, der havde siddet 10 år i Aalborg, de seneste fire som sognepræst. Det talte ifølge ministeren for, at det nu var Hallagers tur til at blive sognepræst. Når man ikke havde hørt fra menighedsrådet inden fristens udløb, var sagen klar. ⁸⁹

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ *Kristeligt Dagblad* 14/8 1906.

⁸⁸ Kirkefondets arkiv, pakke 64: Brev fra A. Hallager til Harald Westergaard 15/8 1906.

⁸⁹ *København* 15/8 1906.

I dagene herefter sloges de to aviser om dette spørgsmål, hvor *Kristeligt Dagblad* hårdnakket påstod, at Kirkefondet havde en moralsk ret, selv om loven var klar på området. Sagen blev også taget op af andre blade. *Social-Demokraten* gjorde opmærksom på det dobbeltspil, som man mente blev ført af Westergaard og forretningsudvalget: »... skønt Kirkefondens Midler fremkommer ved Bidrag fra alle de kirkelige Retninger, synes Forretningsudvalget at nære den Anskuelse, at Indre Mission skal være eneraadende over Kirker, Menigheder og Præster«. ⁹⁰ De reelle hensigter var nu afsløret, og avisen henstillede til, at befolkningen ikke skulle støtte Kirkefondet ved den årlige St. Bededagskollekt, med mindre man tilhørte Indre Mission. Enhver kunne nu se, at Kirkefondet ikke var noget bredt folkekirkeligt samarbejde.

Biskop Rørdam var ligeledes rasende på Westergaard. I et brev fra den 15. august meddelte han, at han havde sendt Hallagers anmodning om fritagelse videre til ministeren. Men han understregede samtidig, at Kirkefondets forretningsudvalg havde handlet meget forkert ved at rette en skarp kritik af ministeren i *Kristeligt Dagblad*. Han indskærpede, at dette havde Westergaard ingen som helst ret til at gøre, når det var menighedsrådet, der havde begået en fejl. ⁹¹

At sagen rullede lystigt i offentligheden, fik betydning for dens forløb. Det samme gjorde et brev, Westergaard sendte Hallager den 17. august. Westergaard takkede for, at Hallager havde indgivet sin erklæring, men der stod intet om, at man senere ville bruge Hallager i hovedstaden. Hallager svarede tilbage den 19. august. Han anede nu en mistanke om, at han var blevet taget som gidsel i Kirkefondets spil i København. Han var blevet fortørnet over avisdebatten, hvor det i *Kristeligt Dagblad* flere gange blev antydnet, at Hallager, der ikke var af Indre Mission, derfor manglede de rette forudsætninger for at kunne arbejde ved Kirkefondets kirker i hovedstaden. ⁹² Hallager beklagede, at man nu fremover ville huske han som den ikke-egnede præst. Samtidig var Hallager ved at få den mistanke, at Westergaard på ingen måde havde tænkt sig at indfri Rørdams løfte til Hallager om ansættelse ved en anden kirke under Kirkefondet. To andre kirkefondskirker stod foran folkekirkelig indvielse i nær fremtid, men dette nævnte Westergaard intet om i sit brev. ⁹³

⁹⁰ *Social-Demokraten* 21/8 1906.

⁹¹ Kirkefondets arkiv, pakke 64: Brev fra Thomas Skat Rørdam til Harald Westergaard 16/8 1906.

⁹² *Kristeligt Dagblad* 14/8 1906, 16/8 1906.

⁹³ Kirkefondets arkiv, pakke 64: Brev fra Axel Hallager til Harald Westergaard 16/8 1906.

Hallager opfattede dette som en misligholdelse af deres mundtlige aftale. Derfor skrev han samtidig et brev stilet personligt til kultusministeren, hvori han gjorde ministeren opmærksom på, at det ikke alene var af hans egen fri vilje, at han frasagde sig embedet, men at han følte et stærkt pres fra Kirkefondets forretningsudvalg, hvilket så afgjort heller ikke var forkert.

Ministeriet svarede derfor Rørdam den 20. august, at man ikke ville gå til kongen med anmodning om ændring af embedsbesættelsen. Man havde vurderet, dels på baggrund af Hallagers brev til ministeren, at andragendet om fritagelse var »...fremkommet ved Midler fra det københavnske Kirkefonds Forretningsudvalgs Side, der ikke ligge langt fra den utilladelige Tvangs Sides Grænser...«⁹⁴. Ministeriet understregede endvidere, at pastor Hallager havde oplyst, at han nåede til god forståelse med den menighedsdeputation, som opsøgte ham i dagene efter 8. august. Betingelser for at samarbejde var altså til stede, hvis ikke Kirkefondet havde ophidset menigheden mod Hallager. Desuden beklagedes det stærkt, at forretningsudvalget havde taget initiativ til en bladpolemik om spørgsmålet. Som det tredje punkt beklagede ministeriet, at forretningsudvalget havde givet Hallager det indtryk, at man ville lukke pengekassen for Fredens Kirke, såfremt han ikke trak sig. Derfor måtte Hallager fastholdes i embedet.

Kirkefondets forretningsudvalg måtte naturligvis svare på denne henvendelse, og især beskyldningen om have sæt splid mellem Hallager og den menighed, som efter forretningsudvalgets mening såre havde afvist at samarbejde med den nye præst. Når Hallager havde fået indtrykket af, at der var nået et kompromis med menigheden, så skyldtes det efter forretningsudvalgets vurdering, at »...de to Udsendinge, saa vidt vi kunne skønne, ikke have røgtet deres Hverv i Viborg tilfredsstillende eller talt med tilstrækkelig Tydelighed«⁹⁵. Her både bekræftede og underkendte forretningsudvalget reelt den vurdering, som de to udsendinge var vendt tilbage til København med.

Det står nu tilbage, at Hallager blev taget som gidsel i en sag, hvor specielt Harald Westergaard brugte Fredens Kirke i det principielle spørgsmål om Kirkefondets rettigheder i folkekirken. Det blev ofte sagt om Kirkefondet, at det favoriserede Indre Missions præster. Kirkefondet svarede som ofte, at det blot var, hvad menighederne ønskede. Denne sag viser imidlertid, at forretningsudvalget om nødvendigt var parat til at tilside-

94 Kultusministeriets arkiv, 1. kontor, Brevbogen 1906, brev nr. 4821a: Skrivelse fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet til Sjællands Stift 20/8 1906.

95 Kirkefondets arkiv, pakke 64: Skrivelse fra Kirkefondets forretningsudvalg til Biskoppen 25/8 1906.

sætte et kompromis mellem præst og menighed i den kirkepolitiske kamp med Kultusministeriet

Sagen fandt endelig en afslutning i oktober 1906. Den sidste knast var præsteboligen, som ejedes af Kirkefondet. Forretningsudvalget forhandlede nu med ministeriet og gjorde udlejning af præsteboligen til Hallager betinget af, »... at Kirkefondet snarest muligt, senest 1. januar 1907, kan faa ansat en residerende Kapellan i Fredens Sogn...«⁹⁶, som Westergaard meddelte Damkier den 3. oktober 1906. Fredens Kirke-sagen viser tydeligt, at det økonomiske magtmiddel, der lå i ejendomsretten til kirkebygningerne, blev brugt af forretningsudvalget. Først ved at true med at lukke for pengestrømmen til kirkens drift, hvis Hallager ville modtage kaldet, og dernæst benyttede man præsteboligen som pressionsmiddel for at få en residerende kapellan.⁹⁷

Kirkefondets ejendomsret

Hallager-sagen gav imidlertid anledning til en større debat i løbet af 1907 på spørgsmålet om ejendomsretten og præstevalg til kirkerne. Slaget stod igen i Det kirkelige Udvalg. Forslag til lov om kirkers bestyrelse var på dagsordenen tidligt 1907. Det fulgte i hovedtræk linjen fra regeringsforslaget fra 1901, men Damkier, der havde arbejdet med forslaget i et underudvalg, havde fået tilføjet nogle regler, der rev i næsen på Kirkefondet.

Ideen i forslaget var helt fra udgangspunktet, at hver selvejende kirke skulle have en bestyrelse, der bestod af præsten og to af menighedsrådets medlemmer. For Kirkefondets kirker, der netop ikke var selvejende men i privateje, bestemtes det, at bestyrelsen skulle suppleres med to medlem-

96 Kirkefondets arkiv, pakke 64: Brev fra Harald Westergaard til Oskar Damkier 3/10 1906.

97 Mens Fredens Kirke sagen rasede, var præstevalglovsforslaget igen den 27. september 1906 til debat i Det kirkelige Udvalg. Og her gik grundtvigske og centrumfolk hårdt til Kirkefondet. Morten Larsen rasede over den herskesyge, der gav sig udslag i Kirkefondets krav om en reel privilegeret valgret for bidragyderne. Henry Ussing forsvarede derimod ved at sige, at hvis man ikke fik denne særret, ville bidragene falde bort og byrden falde på det offentlige. En anden grundtvigsk præst, L.J. Laursen, udtalte, at striden om Fredens Kirke ikke bar folkekirkens præg, men Indre Missions trang til herredømme, udøvet i Kirkefondets forretningsudvalg. Kirkefondet ville med den privilegerede valgret blive en kirke i kirken. Det havde den pinlige sag med Hallager effektivt vist den danske kirkeverden. Det endte dog med, at man med stort flertal afviste et forslag fra Morten Larsen, der gik ud på at sløjfe den privilegerede valgret. Selv på et tidspunkt, hvor striden om Fredens Kirke havde skabt så voldsom kritik, anbefalede det store flertal i Det kirkelige udvalg således en særret for Kirkefondet i lovforslaget om præstevalg.

mer fra Kirkefondet. Til forskel fra tidligere udgaver af forslaget var der nu foreslået den regel, at nye kirkefondskirkers bestyrelser skulle kunne overtages af menighedsrådet på linje med andre selvejende kirker, såfremt menighedsrådet kunne stille med en vedligeholdelsesfond på mindst 10 procent af byggesummen. Kunne pengene skaffes, var det således muligt for de endnu ikke opførte kirker at presse Kirkefondet ud af bestyrelsen af kirkefondskirken. Og ikke nok med det, så kunne et nyt flertal alene af det lovbefalede menighedsråds medlemmer bestemme, at kirken skulle overgå til selveje.

En anden ændring, som Damkier havde fået ind i teksten, var forslagets § 20 om Kirkefondet. Her var det først og fremmest følgende formulering, der var problematisk: »Opfylder Kirkefondet ikke sine Forpligtelser, kan Ministeriet rejse Tiltale imod det til Opløsning af dets Forhold til Kirken, saa at Kirken bliver selvejende«. ⁹⁸ Kirkefondets medlemmer i Det kirkelige Udvalg advarede mod Damkiers forsøg på at indskrænke Kirkefondets magtstilling. Dette ville presse Kirkefondet mod valgmenighedsdannelse, som ville give det mere ret til kirkerne, men skade folkekirken i hovedstaden.

L.J. Laursen benyttede nu lejligheden til at rejse det principielle spørgsmål om Kirkefondets forhold til folkekirken. Var Kirkefondet en privat forening eller en folkekirkelig organisation? Dette var spørgsmålet. Hvis det var en privat forening, kunne det naturligvis disponere frit over sine ejendomme og hvad dag det skulle være danne frimenighed eller valgmenighed. Han opfordrede til, at der blev nedsat et særligt udvalg, der skulle afgøre netop dette spørgsmål en gang for alle. Den nuværende særstilling med reelt to kirkestyrelser i København kunne ikke opretholdes. Det var en meget alvorlig problemstilling, som Laursen rejste, idet han var tæt på at beskyldte Kirkefondet for det dobbeltspil, som bestod i at hævde valgmenighedens eller frikirkens frihedsrettigheder samtidig med, at man nød godt af hele den folkekirkelige økonomiske ordning.

Harald Westergaard forsvarede sig mod beskyldningerne om Kirkefondets herskesyge, men han indrømmede imidlertid også i debatten, at frikirken var idealet og havde været det hele vejen.

Til trods for at et flertal i september havde stemt for Kirkefondets privilegerede valgret, var der nu så megen usikkerhed i Det kirkelige Udvalg, at der på L.J. Laursens opfordring blev nedsat et underudvalg, der udelukkende havde på dagsordenen at afklare forholdet mellem Kirkefondet og folkekirken.

⁹⁸ Forslag til Lov om Kirkers Bestyrelse m.m., §20, stk. 2.

Mens udvalget arbejdede, brød en ny konflikt ud tidligt på sommeren 1907. Elias Kirke på Vesterbro Torv stod for at skulle overdrages til folkekirkeligt brug, og den menighedsbevægelse, der sammen med Kirkefondet havde skaffet midler til kirken, var nervøse ved udsigten til at få en præst og et menighedsråd, der ikke stod på Kirkefondets side. De ville have en garanti for, at kirken ikke kunne overdrages til en anden 'åndsmagt', end den, der havde opført den.⁹⁹

Forretningsudvalget skrev til Kultusministeriet og krævede en begrænset folkekirkelig brugsret (kun det egentlige kirkelokale) samt en fem-årig opsigelsesfrist for den folkekirkelige brug af fondets kirker i fremtiden.¹⁰⁰ På denne måde kunne man sikre sig mod en uønsket udvikling. Hvis ministeriet nægtede, ville Elias Kirke blive valgmenighedskirke

Her var forretningsudvalget dog ikke i bedste overensstemmelse med biskop Rørdams ønsker. Damkier sendte Rørdam skrivelsen og bad om kommentar. Rørdam indrømmede, at begrænset brugsret og opsigelsesaftale rent objektivt set ville være en praktisk fordel for Kirkefondet, men han undlod imidlertid ikke at bemærke om forretningsudvalgets krav, at de »... for min Følelse er ret utiltalende«.¹⁰¹ Det var ikke så underligt, da Rørdam på flere møder i Kirkefondets bestyrelse havde talt for, at man skulle overdrage kirkerne helt til folkekirken. Den begrænsede brugsret måtte han helt afvise, og han slog fast, at kirkens folkekirkelige brug må foregå på almindelig vis. Han kunne dog til nød gå ind på en gensidig opsigelsesaftale, hvis det udtrykkeligt blev slået fast, at en opsigelse ikke kunne indgives af forretningsudvalget, men kun efter kvalificeret flertal i bestyrelsen (3/4 af medlemmerne). Desuden skulle kirkestyrelsen i så fald have en forkøbsret til kirkefondets kirker, hvilket afspejlede Rørdams stærke modstand mod valgmenigheder.

Oskar Damkiers svar på Kirkefondets krav var ganske kontante. Staten kunne naturligvis ikke gå ind på hverken kravet om begrænset folkekirkelig brugsret eller krav om opsigelse. Og årsagen lå i grundlaget for relationen mellem Kirkefondet og staten. Damkier slog fast, at:

»... Kirkefondet ifølge sin Oprindelse og hele sit Formaal skal være tjenende overfor Folkekirken, idet Hensigten med dets Oprettelse var den, at det skulle understøtte Folkekirken som Supplement til Statens Understøttelse, samt at det

99 Kirkefondets arkiv, pakke 168: Fortrolig Skrivelse fra Eliaskirkens Komité til Kirkefondets Forretningsudvalg 28/12 1906.

100 Kirkefondets arkiv, pakke 168: Skrivelse fra Kirkefondets Forretningsudvalg til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen 13/3 1907.

101 *Forhandlinger i Det kirkelige Udvalg. 6 Samling 1907*, Bilag F, s. 30: Skrivelse fra Skat Rørdam til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen 25/4 1907.

som dets Virksomhed efterhaanden har udviklet sig, er blevet forpligtet overfor Folkekirken, saa at det, om end det vil kunne frigøre sig for sine Forpligtelser, dog aldrig vil kunne gøre dette paa en saadan Maade, at det, naar som helst det finder det for godt, – med eller uden Varsel – vil kunne unddrage Folkekirken de Virkemidler, som det har stillet til dennes Raadighed«. ¹⁰²

Dankier anså således Kirkefondet som en midlertidig bestyrer af folkekirkens midler, både hvad det angik kollekten og tillige private midler. En gensidig aftale om opsigelse af samarbejdet ville betyde, at Kirkefondet ville få en reel tilsynsret med hensyn til, om den folkekirkelige brug af dets kirker var i overensstemmelse med Kirkefondets tanker. Kirkefondet ville så blive ligestillet ministeriet som en parallel kirkestyrelse i hovedstaden.

Der var lagt op til en alvorlig konfrontation mellem forretningsudvalg og ministeriet. Bomben sprang i juni 1907. Da en ny kirke, Filipkirken, i marts 1907 stod klar til brug på Amager, og to unge missionspræster stod klar til arbejdet, benyttede Westergaard lejligheden til at sætte spørgsmålet på spidsen. Man nægtede at overdrage kirken til folkekirkeligt brug, før man havde fået sikkerhed for, at de rette præster kunne vælges.

I *Kristeligt Dagblad* den 22. juni redegjorde Westergaard for situationen. Han skrev om, hvordan socialdemokraterne i Stockholm for nylig havde fået indvalgt medlemmer i et menighedsråd, hvorefter der var flertal for indstilling af en 'moderne liberal teolog':

»Det er dette, der har bragt Kirkesagens Venner til at kræve Garantier. Man har med Ængstelse fulgt Udviklingen rundt om i Verden, man har set de Overgreb overfor Kirken, der er blevet gjort i Frankrig, man har i vort eget Land set en kirkefjendsk Majoritet i Frederiksberg Kommunalbestyrelse trumfe en fanatisk Fritænker igennem som en af Skolevæsenets Ledere, og man har spurgt sig selv hvorledes alt dette skal ende. Der er ikke nogen tvivl om, at Spørgsmaalets Løsning er en Livssag for Kirkefondet, hvis der ikke kommer Klarhed i Forholdet, vil Bidragene tørre ind, Tilliden til, at Arbejdet i dets nuværende Form er baaret af Guds Velsignelse, vil forsvinde, og de mange alvorlige Kristne rundt om i Landet, som med saa stor Offervillighed har støttet Kirkesagen, vil anvende deres Penge til andet Arbejde til Guds Riges Fremme, paa Omraader, hvor man ikke frygter saadanne Farer, som truer Kirkesagen«. ¹⁰³

102 Kirkefondets arkiv, pakke 168: Skrivelse fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet til Sjællands Biskop 10/5 1907.

103 *Kristelig Dagblad* 22/6 1907.

Københavns Kirkesag.

Nr. 3.

Den 21. Juni.

1907.

Hvorfor bliver Filipkirken ikke indviet?

Alt i nogen Tid har Filipkirken i Sundby staaet færdig til Indvielse, og to unge Mænd venter med Længsel paa at komme i Arbejde derude, men Indvielsesdagen er ikke endnu bleven fastsat, og det kan vare meget længe, inden man naaer saa vidt. Grunden er, at Forhandlingerne mellem Ministeriet og Kirkefondet angaaende Ejendomsretten endnu ikke er afsluttede. Ejendomsspørgsmaalet har i Virkeligheden været fremme altid, Lægmandsudvalget til Kirkesagens Fremme var sig fra første Færd dets Betydning fuldt bevidst, og Kirkefondets Ejendomsret til dets Kirker er stadig bleven hævdet, men nogen udtømmende Afgørelse af Spørgsmaalet er ikke bleven truffen; man har rolig arbejdet videre i Tillid til, at Sagen tilsidst maatte finde en gunstig Løsning, idet man har nøjedes med visse Forbehold. Men nu er Spørgsmaalet ved den kirkelige Udvikling bleven skudt saaledes i Forgrunden, at man umuligt kan gaa udenom det.

Denne artikel af Harald Westergaard, der også blev bragt i Kristeligt Dagblad den 22. juni 1907, satte en voldsom kirke debat i gang hen over sommeren. Westergaard kunne her oplyse om fem igangværende eller nylig afsluttede kirkebyggerier. Truften om at overlade til folkekirkelig brug var ikke til at tage fejl af.

Harald Westergaards artikel, der igen indeholdt en trussel om valgmenighedsdannelse, rejste en vældig debat hen over sommeren. Der var to elementer i denne. Først og fremmest den voldsomme kritik fra især grundtvigske kredse. Et foreløbigt højdepunkt var en kronik af Morten Pontoppidan i *Politiken* den 12. juli. Pontoppidan mente, at Kirkefondet havde stillet sig til rådighed for hele folkekirken i 1896, men nu smed det masken og bekendtgjorde, hvad man i virkeligheden arbejdede for. Folk havde hvert år givet penge St. Bededag i en tro på at have støttet den brede folkekirke. Kirkefondet havde ført den danske befolkning bag lyset ved kun at arbejde for egne – indremissionske og frikirkelige – interesser. Pontoppidan havde dog sine tvivl om, hvorvidt Kultusministeriet kunne stå fast over for de herskesyge kirkebyggere: »Kirkefondet ved naturligvis meget godt, at det har Ministeriet i en Klemme, i det Kirkestyrelsen i sin Uforsigtighed alt for meget har vænnet sig til at lade sig hjælpe af det geskæftige Kirkefond og nu derfor vil komme i øjeblikkelig Forlegenhed ved at skulle undvære dets Betjening«. ¹⁰⁴ Ministeriet havde med andre ord selv været med til at skabe problemet.

¹⁰⁴ *Politiken* 12/7 1907.

Kritikken kulminerede i september, da både det grundtvigske konvent og Kirkeligt Centrums konvent i hovedstaden henvendte sig til Det kirkelige Udvalg med klager over Kirkefondet, som de mente favoriserede Indre Mission og ikke arbejdede tilstrækkeligt på folkekirkens grundlag.¹⁰⁵ Forretningsudvalgets medlemmer brugte meget spalteplass i *Kristeligt Dagblad* i løbet af sommeren på at gendrive kritikken, men de havde samtidig meget svært ved at skjule en manglende tillid til folkekirken.¹⁰⁶ Det var derfor nødvendigt for Kirkefondet at holde folkekirken som lejer i kirkerne, for derved altid at have muligheden for at sikre den levende menighed mod massernes folkekirkelige lige gyldighed. Morten Pontopidans 'folkekristendom' havde man kun hån til overs for. Debatten afspejlede her en dyb mistillid mellem Kirkefondet og det omkringliggende samfund, og det må vurderes således, at omdannelsen af Kirkefondet til valmenighedsforbund eller en frikirke absolut var en mulighed her i 1907 og ikke en løs sabelraslen.

Det berører det andet element i debatten, der angik folkekirkens fremtid. Hvis Kirkefondet trak sig fra folkekirken, så var det en udbredt opfattelse, at det ville det få meget uheldige konsekvenser for fremtiden. Ængstelsen bredte sig. Eksempelvis hos stiftsprovst H.H. Lützhøft i Odense, der var medlem af Kirkeligt Centrum. I *Kristeligt Dagblad* opfordrede han desuden Kirkefondet til at vise besindighed på folkekirkens vegne: »Løser man sig fra den folkekirkelige Sogneordning, saa bringer man en Spaltning ind i vor i Forvejen alt for splittede Folkekirke, en Spaltning, der let kan blive skæbnsvanger, og som under alle Omstændigheder ikke vil styrke Folkekirken, men svække den.«¹⁰⁷

Biskop Rørdam var også grebet af denne bekymring. Forretningsudvalget havde allerede tilbage i maj 1907, efter at have modtaget ministeriets afvisning af kravet om kirkelige garantier ved Elias Kirke, indkaldt til ekstraordinært bestyrelsesmøde til afholdelse 20.-21. august 1907. Dette møde blev nu under indtryk af sommerens debat af ganske afgørende be-

105 *Politiken* 7/9 1907, *Vort Samfund* 15/9 1907.

106 Se f.eks. *Kristeligt Dagblad* 20/8 1907, hvor forretningsudvalgets pastor Aage Schack skrev, at man måtte betinge sig råderetten over kirkerne. Socialisterne var vel heller ikke indstillet på at overdrage forsamlingshuset i Rømersgade til anti-socialister, spurgte han retorisk. Se også en diskussion mellem Henry Ussing og Stiftsprovst i Odense H.H. Lützhøft i *Vort Samfund* i maj 1907, hvor Ussing trods pæne ord om folkekirken reelt så dens dage som snart talte, *Vort Samfund* 15/5 1907. Der var en klar linie fra dette tilbage til Kirkens Venners korrespondance i slutningen af 1880'erne, hvor frikirken antages stå tilbage, når folkekirkens mure falder, se P. Helweg-Larsen (udg.) 1955. En krads kommentar til dette kunne være, at indtil da kunne man bruge folkekirkens institutionelle ramme – og ikke mindst dens penge.

107 *Kristeligt Dagblad* 27-28/8 1907.

tydning, vurderede Rørdam. Nogle dage forinden skrev han et brev til et grundtvigsk medlem af bestyrelsen, højskoleforstander Jens Nørregaard, med en indtrængende anmodning om at møde frem her: »Sagen er jo af den allerstørste Vigtighed for Kirkefondets hele Existens, og maaske for hele Folkekirken, og den bør derfor ikke afgøres af Brushoveder«. ¹⁰⁸ Der stod meget på spil, hvis forretningsudvalget gik valgmenighedsvejen.

‘Den halve brug af kirken’

Harald Westergaard indledte bestyrelsesmødet med at rette en bredside mod Damkier og ministeriet, der siden 1903 havde forsøgt at lokke kirkerne ud af Kirkefondets hænder og over i menighedsrådenes. ¹⁰⁹ Kirkefondets modtræk skulle være at stå meget fast på stærke garantier. Ved de allerede *opførte* kirker på den måde, at kirkefondsklausulen i forbindelse med præstevalg skulle anerkendes i ministeriet efter vedtagelsen i Det kirkelige Udvalg, og desuden derved, at Kirkefondet skulle have indstillingsret til andenpræst i kirken. For de *fremtidige* kirker måtte man stå fast på den gensidige opsigelsesfrist og begrænset folkekirkelig brugsret. Westergaard fastholdt således forretningsudvalgets skrivelse fra i foråret. Kirkefondet måtte ikke give efter, var Westergaards bøn til bestyrelsen, og Westergaard udtalte, ifølge bestyrelsesmedlem pastor A. Fibigers notater til mødet: »Vi kan ikke gaa videre. Jeg for min Del maa trække mig tilbage fra alt Arb. i Kirkef., hvis dette ikke holdes fast. Regeringen vil opfatte dette som en Krigserklæring. Min. har afslaaet et Forsøg paa en Samtale. Damkier sagde, at Stillingen var klar nok i Min.s Skr.« ¹¹⁰ På nervøse bestyrelsesmedlemmers spørgsmål om, hvad han så ville gøre, erklærede Westergaard, og her havde han forretningsudvalget bag sig, at hans gruppe ville starte valgmenighedsdannelse i små lejede lokaler. Med andre ord bygge et nyt projekt op fra bunden.

Det var præcis dette, som Rørdam frygtede – at Westergaard skulle vælge at tage sit gode tøj og gå. For med ham og forretningsudvalget ville

¹⁰⁸ Jens Nørregaards arkiv, pakke 14: Brev fra Th. Skat Rørdam til Jens Nørregaard 16/8 1907.

¹⁰⁹ Kirkefondets arkiv, pakke 3: Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 20/8 1907. Her hentydede Westergaard til 1899-ordningen, der oprindeligt blev modtaget med kyskhånd af Kirkefondet. Men nu var vurderingen den, at Damkier havde anvendt den med det for øje at stække Kirkefondet. Damkiers evige angreb på Kirkefondet gør unægtelig denne tolkning sandsynlig.

¹¹⁰ A. Fibigers arkiv, D.I.6: Notater til Bestyrelsesmøde 20.-21. August 1907.

drivkraften i Kirkefondet helt og aldeles forsvinde. Rørdam foreslog en anden vej. Han skitserede to forslag; 1) Ministeriet ville på ingen måde gå ind på opsigelsesfristen, men kunne formentlig acceptere et kompromis, hvor Kirkefondet fik tilladelse til at ansætte en andenpræst, således at der ved alle kirkefondets kirker i det mindste med sikkerhed var en kirkefundspræst, og 2) Rørdam vurderede, at den klausul om supplerende af menighedsrådene, som var blevet vedtaget i Det kirkelige Udvalg om den privilegerede valgret, ville kunne anerkendes i ministeriet.

Det var vigtigt, at man i bestyrelsen tog endelig stilling til spørgsmålet, for derefter at genoptage forhandlinger i det underudvalg i Det kirkelige Udvalg, hvor kirkefondsspørgsmålene blev drøftet. Flertallet af præster gik imod Westergaards konfrontationslinje. Selv pastor Peter Krag, Westergaards gamle ven fra menighedssamfundet ved Sct. Jacobs Kirke i Hellerup, støttede Rørdams forsoningslinje. Krag udtalte ifølge forhandlingsprotokollen: »Kf. Har stillet sig som Tjenerinde for Folkekirken. Nu synes man at være kommen paa den høje Hest. Man vil nu at de hellige skal regere.«¹¹¹ Splittelsen mellem bestyrelsen og forretningsudvalget var markant. Rørdam advarede kraftigt mod dannelse af valgmenigheder, da præster herfra i befolkningens øjne ikke havde den samme legitimitet som sognepræsterne, og de blev ofte beskyldt for at 'gå på rov' i folkekirken.

Men Westergaard, der altid havde haft frikirken som idealet, var ikke nervøs ved udsigten til at danne valgmenigheder. For som han sagde om arbejdet i Kirkefondet: »Vi har i Virkeligheden arbejdet under Frimenighedsformer«.¹¹² Denne skjulte dagsorden – frikirkeidealer i en folkekirkelig ramme – havde været med siden dannelsen i 1896 og den reelle årsag til de mange uoverensstemmelser mellem navnlig Westergaard og Rørdam.

For en gangs skyld kunne Rørdam imidlertid notere sig en sejr. Efter lange forhandlinger besluttede bestyrelsen at rette henvendelse til Damkier og forhandle med ham på grundlag af det første forslag, som Rørdam havde skitseret. Det vil sige uden den meget omdiskuterede opsigelsesret.

Den 26. august var der møde i forretningsudvalget, hvor man blev enige om, at Henry Ussing, pastor Harald Ostfeld og en sagfører Møldrup senere samme aften skulle opsøge Oskar Damkier for en forhandling.¹¹³ Harald Westergaard omtalte disse natlige forhandlinger et par dage senere i et brev til pastor Hans Winding Koch, et af de yngre medlemmer i bestyrelsen:

111 Kirkefondets arkiv, pakke 3: Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 20/8 1907.

112 Ibid.

113 Kirkefondets arkiv, pakke 7: Forretningsudvalgets Forhandlingsprotokol 26/8 1907.

»Forleden en Audiens, hvor Ussing, Ostenfeld og Møldrups i en Time tilsyneladende for døve Ører forklarede Damkier, at de ikke kom som Studehandlere og Hesteprangere (Møldrups Ord) for at give et Bud, der skulde sjakres om. Gik Damkier ikke ind paa vort Tilbud, maatte han finde sig i, at Kirkefondet maaske gik fallit, saa kunde han overtage og vi begyndte saa en fri Virksomhed efter vort eget Hjerte. Saa blev han lidt logisk, og en Times Tid efter Mødet ringede han paa Møldrups og foreslog at vi til enhver Tid skulde have Lov til at ansætte en Valgmenighedspræst ved enhver af Kirkerne, med Ret til »den halve Tid«, altsaa Højmesse hver anden Søndag, selvom der i forvejen var to Præster ved Kirken. Vi skulde altsaa kunde reducere Sognepræsten til kun at holde Højmesse hver fjerde Uge. Kan dette blive ordentligt formuleret, tror jeg vi gaar ind derpaa, thi da bliver vi ikke hjemløse i vore Kirker. Hvis vi ansætter den første Præst ved hver ny Kirke og han sætter et Arbejde i Gang og danner en Menighed, da vil den eventuelle Valgmenighedspræst kunne fortsætte dette uforandret og de fleste vil vel betænke sig ved at søge et Sognepræstembede med en saadan Servilitet«. ¹¹⁴

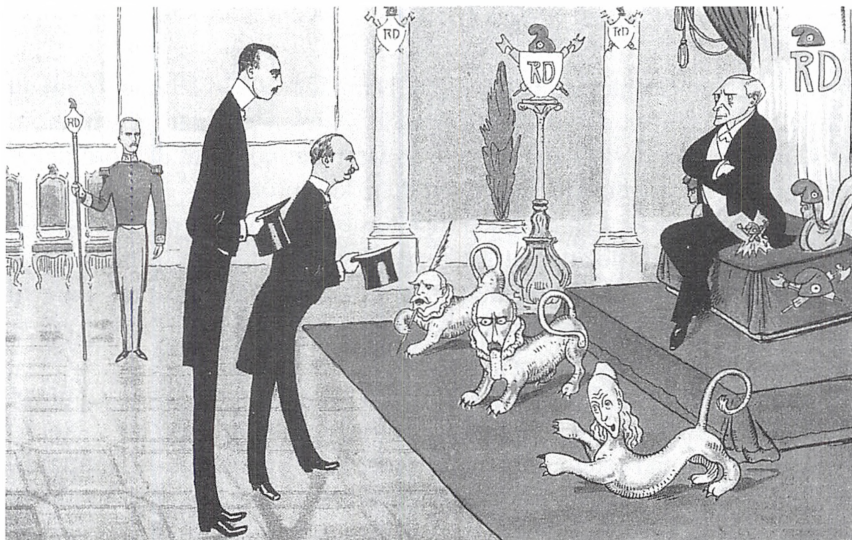
Harald Westergaard havde således allerede set muligheden for, hvordan dette kompromis skulle bruges til at afskrække kirkefondsfjendtlige præster fra at søge et embede ved pågældende kirke, hvor man kunne se frem til at kæmpe mod en kirkefondsvalgmenighed – oven i købet kun med den halve kirke til rådighed. Det var det tætteste på at bestemme præstevalget, som Kirkefondet øjensynligt kunne komme. Men tæt nok, vurderede Westergaard. Dertil kom det økonomiske magtmiddel, der lå i ejendomsretten til kirker, menighedslokaler og præsteboliger.

Her kan tilføjes en vurdering af kompromiset, der faldt på det følgende bestyrelsesmøde i oktober 1907. Henry Ussing udtalte i forlængelse af Westergaards analyse, at man kunne bruge aftalen til at lægge pres på de lovbevalde menighedsråd i de sogne, hvor der stod kirkefondskirker. Hvis disse menighedsråd ikke indgik i forhandlinger og kom overens med Kirkefondet, ville dette netop kunne ansætte en valgmenighedspræst og forringe arbejdsbetingelserne for den af menighedsrådet indstillede præst. ¹¹⁵ Man kunne således true menighedsrådene, hvis ikke de makkede ret. Det er kampen mod den demokratiske kirkepolitik. Og inderkredsen omkring Westergaard accepterede aftalen som en tilstrækkelig kompensation for at renoncere på kravet om opsigelsesfrist.

Man kan uddybe perspektivet og antage, at Kultusministeriet ligeledes ved fremtidige embedsbesættelser ved kirkefondskirkerne ville være nødt

114 Hans Winding Kochs arkiv: Brev fra Harald Westergaard til Hans Koch 4/9 1907.

115 Kirkefondets arkiv, pakke 3: Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 9/10 1907.

Harald Westergaards magtposition toppede med fredsslutningen mellem Kirkefondet og Kultusministeriet i 1907. Men også i moralske spørgsmål havde Westergaard i en årrække været en markant personlighed. Han benyttede ofte lejligheden til at harcelere over hovedstadens forlystelsesetablisser. Tegningen er en samtidig satire over Westergaard som den kristen-moralske 'monark', der tager Frederik VII og kronprinsen, den senere Christian X, i audiens. (Tegning: Blæksprutten, 1908).

til at forhandle med Kirkefondet. I realiteten måtte ministeriet således undlade at ansætte kirkefondskritiske præster for ikke indirekte at fremme valgmenighedsdannelse og reducere sognepræstens arbejdsbetingelser.

I *Københavns Kirkesag* fra 12. september 1907 omtales det ekstraordinære bestyrelsesmøde uden at omtale et forlig med Damkier. Der blev blot informeret om bestyrelsens beslutning om at fortsætte arbejdet for at sikre Kirkefondet garantier. Dette skyldtes Westergaards insistens på, at det ikke måtte komme frem, at 'den halve brug af kirkerne' var resultatet af en natlig studehandel mellem Damkier og Kirkefondet. Det skulle i stedet fremstilles som det kompromis, man var nået til i det underudvalg under Det kirkelige Udvalg, som den 12. september afsluttede arbejdet, og hvor både Westergaard, Ussing og Damkier var medlemmer. Ellers ville det blive svært at sælge den til de grundtvigske præster og Kirkeligt Centrum. En stadig mere kirkefondsfjendtlig presse – på nær *Kristeligt Dagblad* – ville desuden endnu engang få lejlighed til at harpe løs på Kirkefondets metoder.

Sidste runde i Det kirkelige Udvalg

Den 16. september blev aftalen mellem Damkier og Kirkefondet fremlagt som et resultat af underudvalgets arbejde. Aftalen indebar, at Kirkefondets ejendomsret til kirkerne var sikret. Desuden bortfaldt den privilegerede valgret i præstelovsforslaget ved dette kompromis.

Den grundtvigske L.J. Laursen, der også havde været medlem af underudvalget, fremførte atter sin velkendte kritik, som blot var blevet styrket ved, at både det grundtvigske konvent og Kirkeligt Centrums konvent netop havde udsendt nogle meget kritiske erklæringer om Kirkefondets arbejdsmetoder.

Når Laursen trods alt kunne gå med til den halve brug, så var det under den udtrykkelige forudsætning, at Kirkefondet ville arbejde for folkekirken og ikke for en bestemt kirkelig retning. Kirkefondet havde netop ifølge Laursen aldrig nået sin position uden støtte fra alle kirkelige retninger i 1896.

På opfordringen fra Laursen om at overholde det repræsentative aspekt i Kirkefondet i fremtiden, svarede den notorisk åbenmundede Henry Using: »Tror De, at Kirkefondets Arbejde i de 10 Aar, det har bestaaet, var gaaet frem med den Kraft og den Velsignelse, det har haft, hvis det var blevet ledet af en repræsentativ Bestyrelse, der var lavet efter andre Hensyn?«¹¹⁶ Ikke desto mindre var netop den brede repræsentativitet en afgørende betingelse for at tildele Kirkefondet den årlige St. Bededagsskollekt tilbage i 1896. En klarere undsigelse af Kirkefondets formelle grundlag kunne næppe gives.

Trods en stadig dybere kløft mellem Kirkefondets inderkreds og den øvrige københavnske kirkeverden så vedtog Det kirkelige Udvalg dog underudvalgets kompromisforslag med samtlige stemmer for.¹¹⁷ To års heftige diskussioner om de juridiske og formelle relationer mellem Kirkefondet og staten var nu for lange perioder løst, og pengene strømmede nu igen i rigelige mængder i form af private bidrag.

Bidragslisterne i *Københavns Kirkesag* viser tydeligt en faldende pengestrøm i løbet af 1906 og 1907 i takt med tvivlen om Kirkefondets stil-

¹¹⁶ *Forhandlinger i Det kirkelige Udvalg, 7. Samling 1907*, København: J.H. Schultz, sp. 152.

¹¹⁷ På dette tidspunkt, hvor kritikken mod Kirkefondet var hårdest, skulle Westergaard have sagt til Peter Krag: »Ja, hvad er det egentlig, Folk er saa vrede paa os for andet end det, at vi tror, hvad Præsterne prædiker«, R.W. Winkel: *Peter Krag*, København 1924, s. 100. Det ydre pres og anklager om dobbeltspil og magtgælde fik så afgjort inderkredsen til at rykke tættere sammen om det simple budskab, at man blot arbejdede for Guds menighed som enfoldige og ydmyge kristne.

ling over for myndighederne.¹¹⁸ Harald Westergaard så dette allerede ved Axel Hallagers udnævnelse og reagerede. De følgende tre år fra 1908 til 1911 bød på indvielse af ikke mindre end 9 kirker eller midlertidige kirkesale.¹¹⁹

Konklusion

Ved Kirkefondets dannelse i 1896 var der skabt et samarbejde mellem en frivillig bevægelse og de kirkelige myndigheder. En formelt set løs forbindelse, der byggede på en moralsk ret for Kirkefondet til at få det afgørende ord ved besættelse af præsteembeder. I perioden mellem 1896 til 1901 var fondet begunstiget af konservative kultusministre, der efterlevede denne moralske overenskomst. Denne ordning kunne ikke opretholdes efter, at de nye kirkepolitiske vinde begyndte at blæse med I.C. Christensen som kultusminister i den nye Venstregering.

Biskop Rørdam mente, at man burde slække på fortsatte krav om kirkelige privilegier, hvorimod Harald Westergaard mente, at kampen skulle fortsætte for at formalisere Kirkefondets særstilling i folkekirken. Ved oprettelse af et residerende kapellani i 1906 ved Fredens Kirke, der reelt satte rammen for retten til 'den halve brug' af alle nye kirkefondskirker i 1907, så var det Westergaards hårde kurs, der sejrede. Man havde ændret en moralsk overenskomst til en juridisk bindende aftale.

Det interessante i denne sammenhæng er, at Kirkefondet reelt på denne måde havde tilkæmpet sig nogle rettigheder, som ellers kun tilkom valgmenigheder og frikirker. Den voldsomme kritik fra grundtvigske præster og centrumfolk kredsede i årene frem mod 1907 om dette dobbeltspil. Kirkefondets forretningsudvalg opførte sig, som om de havde valgmenigheden eller frimenigheden som ideal, hvilket eksempelvis Westergaard aldrig lagde særlig meget skjul på. Denne kamp for selvstændighed førtes

118 *Københavns Kirkesag 1906-1907*.

119 Chr. Gad 1933, s. 150-155. Som en sidste kommentar til slutforhandlingerne, kan det bemærkes, at Rørdam på bestyrelsesmødet havde ønsket Kirkefondets indflydelse på ansættelsen af en andenpræst ved kirken. Men vel at mærke en regulær sognepræst og ikke en valgmenighedspræst. Hvor Harald Westergaard og forretningsudvalget i 'valgmenighedsklausulen' så et stærkt magtinstrument, så var det en desillusioneret Rørdam, der beklagede, at det endelige kompromis med Damkier reelt åbnede en mulighed for udvikling af valgmenighedsdannelse i tilfælde af åben konflikt mellem Kirkefondet og Kultusministeriet i fremtiden, *Forhandlinger i Det kirkelige Udvalg, 7. Samling 1907*, København: J.H. Schultz, sp. 135-138.

parallelt med ønsket om at få folkekirkens økonomiske støtte gennem St. Bededagskollekt og præstepege, ofre og accidenser. Kritikken på dette punkt kan derfor ikke affærdiges, som det typisk sker i Kirkefondets egen historieskrivning, hvor dets folkekirkelige overbevisning aldrig drages i tvivl.¹²⁰ Ingen i Kirkefondets inderkreds regnede imidlertid folkekirken som blivende, men folkekirkens institutionelle og økonomiske ramme gav Kirkefondet et stærkt fortrin over for de 'rigtige' valgmenigheder.

Det rejser i høj grad spørgsmålet om, hvorfor et flertal i Det kirkelige Udvalg accepterede denne særstilling, og ikke mindst hvorfor Kultusministeriet endte med at stadfæste det som en bindende juridisk aftale? Svaret er ganske enkelt, at de kirkelige myndigheder havde brug for Kirkefondet, da ingen andre kunne løfte opgaven med at rejse kirker i København. Da lovforslaget om »De otte Kirker« faldt i 1893, så begravede det for mange år tanken om offentlig støtte til kirkebyggeri i større stil. Hvis man således betragter Kirkefondets resultater, så var det en imponerende indsats. Ved udgangen af 1907 havde Kirkefondet opført ikke færre end 14 kirker eller kirkesale.¹²¹ Og som nævnt kom yderligere ni til frem mod 1911. Af ren og skær nødvendighed fjøede folkekirken Kirkefondet. Og den skræmmende udsigt til en mængde valgmenigheder i København har utvivlsomt spillet en rolle for vedtagelsen af kompromisforslaget i 1907.

Det er derfor et af den moderne kirkehistories store paradokser, at folkekirkens stærkeste kritikere, og en bevægelse, der reelt anså dens dage for talte, i virkeligheden var med til at redde folkekirken som institution – i hvert fald i København. Som Elith Olesen hævder, så modvirkede Kirkefondet klart en kirkesprængning som den, man havde set i Sverige i slutningen af 1800-tallet.¹²² Kirkefondets historie er således en del af forklaringen på det fornuftsægteskab, der stadig eksisterer den dag i dag mellem kirke og stat. Fredsslutningen mellem Kirkefondet og Kultusministeriet i 1907 skriver sig ind i en central position her.

Der er ingen tvivl om, at Kirkefondets forretningsudvalg havde en afgørende trumf i og med, at man fra alle sider trods alt anerkendte det arbejde, som man fra 1890 havde gjort for at forsyne København med kirker. Og i en person som Biskop Rørdam havde man en person, der var indstillet på at give betydelige friheder til 'ild-ånderne' i forretningsudvalget for at holde dem i folkekirken. Derfor så han gennem fingre med den missionske slagside og manglen på repræsentativitet i forretningsudvalget.

120 Se eksempelvis Hans Raun Iversen 1990, s. 30f.

121 *Forhandlinger i Det kirkelige Udvalg, 7. Samling 1907*, København: J.H. Schultz 1907, Bilag C.

122 Elith Olesen 1996, s. 265.

Samtidig viste eksempelvis sagen om købet af Valkyrien i 1897, at det var Harald Westergaard, der var Kirkefondets reelle leder, og at drivkraften lå i forretningsudvalget og ikke i bestyrelsen. Harald Westergaard havde nu ifølge Harald Stein en biskops magtstilling i København.

En for så vidt forståelig benovelse over Kirkefondets imponerende kirkebygningsarbejde har i vid udstrækning lukket af for et kritisk blik på metoderne og det åndelige indhold i Kirkefondet. Kirkefondet var med til at redde *folkekirken* som institution i København, men jeg vil afslutningsvis stille det spørgsmål til videre overvejelse, om Kirkefondet reddede *kristendommen* i hovedstaden, hvilket synes mere tvivlsomt. Kirkefondsmenighederne, der udgjorde et forsvindende mindretal af hovedstadens indbyggertal, fik næppe tag i store dele af arbejderbefolkningen, der stod fremmede over for de strenge krav til personlig bekendelse, kristelig aktivisme og kirketugt, som var en vigtig del af det menighedsideal, som H.O. Lange, Harald Westergaard og Henry Ussing udformede i slutningen af 1800-tallet.

Fakta er under alle omstændigheder, at netop Fredens Kirke er blandt de kirker, som Københavns Stiftsråd i sommeren 2007 foreslog at tage ud af drift.

Rigsarkivet:

Kultusministeriets arkiv, 1. kontor.
Det københavnske Kirkefonds arkiv.
P.D. Kochs arkiv.
Hans Winding Kochs arkiv.
Jens Nørregaards arkiv.
Andreas Fibigers arkiv.

Litteratur og trykte kilder

Andersen, Peter Ramskov & Duedahl, Poul (udg.): *I.C. Christensen. Dagbøger 1900-1909*, København: Gyldendal 2006.
Bruce, Steve: *A House Divided. Protestantism, Scism and Secularization*, London: Routledge 1990.
Duedahl, Poul: *I.C. Christensen. Et politisk menneske*, København: Gyldendal 2006.
Christensen, Torben: »Harald Westergaard og John Malcolm Ludlow. Optakten til den kristelig-sociale bevægelse i Danmark«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1976, 292-326.
Fibiger, A: *Guds banede Vej. Blade af Kirkesagens Historie*, København 1933.
Forhandlinger i Det kirkelige Udvalg, København: J.H. Schultz, 1904-1907.
Furseth, Inger & Repstad, Pål: *Religionssociologi. En introduktion*, København: Hans Reitzels Forlag 2007.
Gad, Christian: *Et Størværk. Københavns Kirkesag gennem 80 Aar 1852-1932*, København: Det Københavnske Kirkefond 1933.

- Glahn, Thorkil: »Det kirkelige Liv i København belyst af svensk Kirketeologi«, *Københavns Stifts Aarbog* 1942-1943, s. 20-29.
- Helge, Nynne: *Familien Jensen og Vorherre. Religionens plads i københavnske arbejderfamiliers kultur og livsform 1870-1950 – med særlig fokus på perioden før 1920*, Københavns Universitet: Institut for Systematisk Teologi 1996.
- Helweg-Larsen, P. (udg.): *H.O. Lange. En mindebog*, København: P. Haase og Søn 1955 (a).
- Helweg-Larsen, P. (udg.): »*Kirkens Venner*«s korrespondance. *Af Kirkefondets forhistorie*, København: C.E.G. Gads Forlag 1955 (b).
- Ingesmann, Per: »Den kirkelige forvaltning 1901-1953«, i: Tim Knudsen (red.): *Dansk Forvaltningshistorie II*, København: Jurist – og Økonomforbundets Forlag 2000, s. 695-743.
- Ifversen, Julius: *Ordrede Menighedssamfund*, København 1904.
- Iversen, Gertrud: »I.C. Christensens kirkepolitik og menighedsrådsloven af 1903«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1992, s. 251-278.
- Iversen, Hans Raun: »Baggrund for og hovedtemaer i kirkesynsdebatten omkring Kirkefondet«, i Claus Harms m. fl. (red.): *Omkring Kirkefondet*, København: Det Københavnske Kirkefond 1990, s. 15-38.
- Jørgensen, Ninna: »Frelsesbevidsthed eller klassebevidsthed?«, i: *Godt nyt til de fattige*, København: Kirkernes U-landsoplysning 1981, s. 128-141.
- Koch, Hal: *Danmarks Kirke gennem Tiderne*, København 1949.
- Koch, Hal (red.): *Et Kirkeskifte*, København: C.E.G. Gads Forlag 1960.
- Kofod-Svendsen, Flemming: »De højirkeliges forhistorie«, *Kirkehistoriske Samlinger* 2007, s. 17-94.
- Københavns Kirkesag*, København: Kirkefondet, 1897-1907.
- Lange, H.O.: *Menighedssamfundet i Helligkors Sogn. Til Oplysning og Overvejelse*, København 1892.
- Lausten Martin Schwarz: *Danmarks kirkehistorie*, København: Gyldendal 2004.
- Lindhardt, P.G.: *Vækkelse og kirkelige retninger i Danmark*, København: Det Danske Forlag 1951.
- Lindhardt, P.G.: »Tiden 1849-1901«, i Hal Koch og Bjørn Kornerup (red.): *Den danske Kirkes Historie VII*, København: Gyldendal 1958 (a).
- Lindhardt, P.G.: *To højirkemænd. Brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane*, Århus: Århus Universitetsforlag 1958 (b).
- Lindhardt, P.G.: *Holmens Provst. Thomas Skat Rørdam*, København: Kristeligt Dagblads Forlag 1969.
- Lindhardt, P.G.: »Henry Ussing«, i Sv. Cedergren Bech (red.): *Dansk Biografisk Leksikon* 15, København: Gyldendal 1984, 3. udg., s. 202-204.
- Nørr, Erik (udg.) *Breve mellem Otto Møller og Thomas Skat Rørdam 1854-1909 I-IV*, Odense: Odense Universitetsforlag 1999.
- O'Dea, Thomas F.: »Five Dilemmas in the Institutionalization of Religion«, *Journal for the Scientific Study of Religion* 1961, vol. 1, s. 30-41.
- O'Dea, Thomas F.: *Sociology and the Study of Religion: Theory, Research, Interpretation*, New York & London: Basic Books 1970.
- Olesen, Elith: *De frigjorte og trællefølket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkelig omkring år 1900*, København: ANIS 1996.
- Rambusch, Sigurd: *Jakob Scavenius. En moderne politiker i det gamle Højre*, Århus, Aarhus Universitetsforlag 1988.
- Rørdam, Thomas Skat: *Den danske Folkekirke og dens Forfatning. Et Indlæg i Forhandlingen om det forelagte Lovforslag om Menighedsraad*, København 1901.
- Struwe, Kamma: *Kirkerevolution i 1890'erne. Biografisk-historisk kulturbillede*, København: Hans Reitzels Forlag 1995.
- Trock, Carl: »Biskop Th. Skat Rørdam og Kirkefondet«, *Kirkehistoriske Samlinger* 1997, s. 77-128.

- Ussing, Henry: *Tanker til Overvejelse om Menighedsliv og Kirkeliv*, København 1890.
- Westergaard, Harald: *Folkekirkens Krav i København med Henblik paa de kirkelige Lovfor-slag*, København 1893.
- Westergaard, Harald: »Kirkesagen og Sjællands Biskopper«, i: *Københavns Kirkesag 1890-1915. Festskrift udgivet af Kirkefondets Forretningsudvalg*, København: C.E.G. Gads Forlag 1915, s. 85-94.
- Winkel, R.W.: *Peter Krag*, København 1924.
- With, E.: »St. Mariæ Kirkesal«, i: *Københavns Kirkesag 1890-1915. Festskrift udgivet af Kirkefondets Forretningsudvalg*, København: C.E.G. Gads Forlag 1915, s. 177-185.

Summary:

Lars Schädler Andersen: The Dispute about the Copenhagen Church Building Fund 1896-1907

Towards the end of the 19th Century, Copenhagen underwent a rapid social and economic change. In this connection, the city's church people often warned of an imminent dechristianization of the metropolis, and since the Established Church seemed paralysed by the development, a number of devoutly religious laymen and -women from the Copenhagen bourgeoisie took up the work in frustration about the inactivity of the Established Church.

The present article demonstrates how a new, active congregational ideal, inspired by Anglo-Saxon church thoughts, became the starting point for the Copenhagen Church Building Fund, which was formed in 1896 as a joint venture between lay volunteers and the ecclesiastical authorities. The Church Building Fund raised money for the building of numerous churches and for the salaries of their clergy. Also, the Church Building Fund worked for the carving up of the huge Copenhagen parishes and for the formation of active congregations around the churches.

A central figure was Harald Westergaard, professor of economics; with a background in the evangelical branch of the Established Church in Copenhagen he came to be the front figure in this movement. The article shows how the methods of the Church Building Fund and its ties with the evangelical movement were subjected to sharp criticism, particularly from the other great revivalist movement, the Grundtvigianism. A number of cases from 1896 to 1907 shows how on the one hand the Church Building Fund fought for the independence which was the hallmark of the free churches and of the 'valgmenigheder' (congregations formed by the voluntary union of a certain number of members of the Established Church) and which was in fact the ecclesiastical ideal of Harald Westergaard. On the other hand it was an indispensable prerequisite for the success of the Church Building Fund that it could benefit from the institutional and eco-

nomic framework of the Established Church. But this meant that the Ministry of Ecclesiastical Affairs had to be formally accepted as the supreme governing body of the church.

The Church Building Fund ran into great difficulties after 1901, when a new Liberal government introduced a new, democratic ecclesiastical policy. Its main feature was a law that gave influence to parish parochial councils, elected by common franchise. The congregations of the Church Building Fund, which only numbered a very small minority of the population, were afraid that they would become 'homeless in their own churches'. In the years preceding 1907 the Church Building Fund fought for obtaining firm ecclesiastical guarantees, particularly in the matter of appointing clergy for vacant posts in its churches. In 1907, a compromise was reached between the Church Building Fund and the Ministry of Ecclesiastical Affairs, whereby the Fund was given the possibility of having 'half the church' at its disposal; this created an important prerequisite for the continued co-operation between state and church, a co-operation which was being dissolved in other European countries. The ecclesiastical authorities had realized that the Church Building Fund constructed the churches for which nobody else had the means. Thus, by the beginning of the 20th Century, the Danish Established Church had come to depend on an institution which covertly subscribed to free church ideals, and it is one of the paradoxes of modern Danish church history that some of the most outspoken critics of the Established Church in this way helped preserve the Established Church as an institution.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Det funktionelle kildebegreb og virkelighedens fortid i historisk forskning

Af René Mejlby Jensen

Det funktionelle kildebegreb trak sig i 1970erne sejrrigt ud af opgøret med det materielle kildebegreb og konstituerede sig som det danske historiefags erkendelsesteoretiske fundament par excellence. Siden har det ikke blot været den obligatoriske hjørnesteen i teori- og metodeundervisningen på landets universiteter, men tillige fungeret som det positive henvisnings- og sikkerhedsgrundlag for historiefagets og historikernes raison d'être: fortidens uafhængige realeksistens i historisk forskning. I nærværende artikel sættes der imidlertid spørgsmålstegn ved netop denne den ontologiske realismes tilstedeværelse i historisk forskning med det funktionelle kildebegreb. Via en italesættelse af virkelighedens fortid som kildematerialets måde at være til på i historisk forskning undersøges med afsæt i henholdsvis det funktionelle kildebegrebs erkendelsesteoretiske kerneideer og den historiske forskningsproces' kildekritiske del, hvorledes det erkendelsesteoretiske og forskningsmæssige rolleskifte som kildematerialet undergår i egenskab af det funktionelle kildebegrebs implementering i historisk forskning samtidig påvirker selve kildematerialets traditionelt dobbelte eksistens som en uafhængig materiel og metafysisk, dvs. oversanselig, værensform fra fortiden.

Indledning

I de sidste årtiers historieteoretiske debatter er den erkendelses- og videnskabsteoretisk forståede postmodernisme¹ med dens udfordrende sproglige og litterære vendinger ofte blevet udråbt som skarpretteren bag affivningen af historiefagets og historikernes hovedforudsætning for at drive historisk forskning:² *Den ontologiske realisme*, dvs. det synspunkt,

1 En nærmere beskrivelse af postmodernismens anden traditionelle »forståelsesmulighed« i forbindelse med historie, dvs. som signalerende den moderne periodes afslutning med hensyn til politiske, sociale, økonomiske og kulturelle forhold, kan f.eks. findes i Bernard Eric Jensen: *Historie – livsverden og fag*, København 2003, s. 142-143.

2 Den uden tvivl mest grundige og overbevisende indføring i den postmoderne udfordring, som de respektive vendinger har ført med sig for historiefaget, og den ovennævnte proble-

at der findes og fandtes en *uafhængig* af menneskers bevidsthedsmæssige, sproglige og kulturelle erkendelseskonstruktioner *eksisterende fortid*.³ For så vidt at tabet af den ontologiske realisme *er* en uundgåelig og indrømmet virkning af postmodernismens indtog i den historiske forsknings-teori og -praksis,⁴ vil det imidlertid være en gennemgående antagelse i nærværende artikel, at det samme *også* gør og har gjort sig gældende i forbindelse med det funktionelle kildebegrebs implementering i historievidenskaben.⁵

Hvor oprørende, kontroversielt og uplausibelt dette end kan lyde i ørene på enhver »funktionelt« arbejdsende historiker, må det dog fra begyndelsen pointeres, at motivet til at forfølge og udfolde denne formodning på ingen måde er uden hold i den historiefaglige virkelighed. Således udspringer incitamentet til de følgende siders rejsen tvivl om forbindelsen mellem den ontologiske realisme og det funktionelle kildebegreb af artiklen »Cairos røde rose. Noget om historikernes kildebegreb« til hvilken Helge Paludan har lagt pen. I 1990 figurerede denne i *Den jyske Historikers* nummer »Findes historien – virkelig?« som ét blandt flere historikergensvar til tekst- og litteraturteoretikeren Hans Hauges artikel om den postmoderne udfordring til historikernes forskningspraksis og fag. Det interessante ved Paludans artikel var imidlertid ikke så meget hans affærdigelse af de erkendelsesteoretiske og ontologiske problemer, Hauge mente den sproglige og litterære vending bibragte historiefaget, som måden og begrundelsen herfor. I modsætning til de andre bidragyderes *ekskluderende* forkastelse af postmodernismen med hjemmel i argumenter for fortidens uafhængige

matik er her Robert F. Berkhofer: *Beyond – the – Great Story. History as Text and Discourse*, Cambridge & London 1995.

- 3 Begrebet »ontologisk realisme« brugt i relation til historiefaget og virkelighedens fortid i historisk forskning er her inspireret af den norske historiker Knut Kjeldstadli's artikel: »I hvilken forstand kan vi snakke om sannhet i historie?«, (norsk) *Historisk Tidsskrift*, bd. 3, 1999, s. 375-376. At den her hævdede vigtighed af den ontologiske realisme for historievidenskaben i øvrigt ikke alene beror på antagelser, kan videre godtgøres med den påpegnings, at positionen tillige *forudsættes* af såvel positivistisk som historistisk indstillede historikere. Således antog (for nu at tage to betydelige danske eksponenter herfor) både Kristian Erslev og Povl Bagge – alle uoverensstemmelser til trods – fortidens uafhængige realeksistens af historikeren i den historiske forskning. Jf. således Jens Chr. Manniche: *Den radikale historikertradition*, 2. udgave, internetudgivelse: www.hum.au.dk/historie/pubnet.html, 2000, s. 348, og Mogens Rüdiger: *Povl Bagges historiebegreb*, København 1984, s. 28-41.
- 4 Dorthe Gert Simonsen: *Tegnets tid. Fortid, historie og historicitet efter den sproglige vending*, København 2003, s. 20-23.
- 5 Den foreliggende artikel udgør et bearbejdet sammendrag af dele af min specialeafhandling: René Mejlbj Jensen: *Tabet af den ontologiske realisme – Om fortidens virkelighed i virkelighedens fortid ved det funktionelle kildebegreb*, upubliceret speciale, Aalborg Universitet 2005. En stor tak til Mogens Rüdiger, Christian Kvium og Mads Waneck for givende kommentarer og rettelser i forbindelse hermed.

realeksistens i historisk forskning, foretog Paludan nemlig en *inklusiv* afvisning heraf med udgangspunkt i netop det funktionelle kildebegreb. Ifølge hans optik var de problemkomplekser, den postmoderne udfordring rejste nemlig på ingen måde nye og ukendte i en historisk sammenhæng efter det funktionelle kildebegreb. Hvis Paludan imidlertid har ret, rejser dette dog samtidig implicit spørgsmålet om, hvorvidt den historiske forskning overhovedet hviler på fortidens uafhængige realeksistens med det funktionelle kildebegreb, idet den centrale pointe i postmodernistisk teori er en afsværgelse af netop den ontologiske realisme!⁶

Skønt denne artikel altså ikke alene insinuerer en virkningsaffinitet mellem postmodernismen og det funktionelle kildebegreb, men tillige problematiserer synet på skarpretteren af den ontologiske realisme i historisk forskning som en udefrakommende størrelse, vil de følgende sider dog ikke gøre noget målrettet forsøg på at underbygge disse betragtninger; allerhøjest vil der kunne findes solide indikationer, som peger i retning af, at synspunktets plausibilitet ikke blot må betegnes som et pompøst luftkastel. Hvad, der vil være nærværende artikels omdrejningspunkt, er derimod kun selve eksponeringen af det teoretiske misforhold, som eksisterer mellem det funktionelle kildebegreb og den ontologiske realisme. Sagt anderledes er det intentionen med denne artikel at vise, hvordan og hvorfor det funktionelle kildebegreb rent faktisk eliminerer såvel historiefagets som historikernes eksistensgrundlag for at praktisere historisk forskning – fortidens uafhængige realeksistens. I denne forbindelse og en gang for alle vil jeg understrege, at det følgende *ikke* skal ses som hverken en apologi eller et knæfald for postmodernismen. Den ovenfor skitserede ambition skal derfor på ingen måde tages til indtægt for et stiltiende ønske om at ville plædere for en sproglig eller litterær vending i historiefaget, men i stedet »blot« en higen efter at belyse et ganske alvorligt og hidtil overset eller fortiet *konsekvensproblem* af det funktionelle kildebegreb.

Siden det funktionelle kildebegreb fik sin endelige italesættelse som en generel subjektivistisk erkendelsesteori/lære⁷ og accept som ud-

6 Helge Paludan: »Cairos røde rose. Noget om historikerens kildebegreb«, *Den jyske Historiker*, nr. 50, 1990, s. 29-40, og Hans Hauge: »Historiens vendinger. Sproglige, litterære, pragmatiske«, *ibid.*, s. 9-27. For referencen til de ekskluderende historikere se her: Steen Busck: »Historie og sandhed«, *ibid.*, s. 41-54 & Henrik Horstbøll: »»Tingens natur er ikke en roman«. Om historieskrivningens tider og rum«, *ibid.*, s. 105-115.

7 For en generel introduktion til erkendelsesteori, se f.eks. David Favrholt: *Erkendelsesteori. Problemer – argumenter – løsninger*. Revideret udgave, Odense 2002, især s. 9-21; Jan Riis

gangspunkt for den historiske forskning i midten af 1970'erne,⁸ er der med jævne mellemrum udkommet mere eller mindre omfangsrige kommentarer til dette. Et notorisk særkende ved disse er imidlertid, at de ontologiske – men ikke forskningsmæssige – virkninger af den subjektivistiske erkendelseslære lades ubehandlet i en grad, der kunne foranledige én til at tro, der overhovedet ikke var nogen.⁹ En sådan »fortrøstning«

Flor: *Erkendelsesteori – en indføring*, København 1993, og Poul Lübcke (red.): *Politikkens filosofi leksikon*, København 1983, s. 116-118.

- 8 Bernard Eric Jensen: »Et bidrag til revisionen af metodelærens grundlag«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 76, 1976, s. 113-148; Karsten Thorborg: *Arbejdsrapporter til historisk metode*, hæfte I-II. 2. udgave, København 1977. Om accepten af det funktionelle kildebegreb i historisk forskning jf. blandt andet Jensen 2003, s. 140, 144; Helge Paludan: »Det funktionelle kildebegreb – en århushistorie?«, i Mads Mordhorst & Carsten Tage Nielsen (red.): *Fortidens spor, nutidens øjne – kildebegrebet til debat*, Frederiksberg C. 2001, s. 73-97. Uden på nogen måde at skulle gå nærmere ind i en fyldestgørende historiografisk diskussion heraf, forekommer det mig interessant, at Paludan i denne såvel som hans meget læste artikel »Planer og planløshed i kildearbejdet« fra 1978, plæderer for det synspunkt, at såvel den egentlige formulering som indførelse af det funktionelle kildebegreb i dansk historievidenskab historisk set skal henføres til de århusianske historiemetodikere Troels Finks og H.P. Clausens teoretiske formuleringer over den historiske forskningsproces i slutningen af 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne. Denne traditionsholdning – hvilken i øvrigt er samstemmende med den, jeg selv er opfostret med på historiestudiet på Aalborg Universitet – står dog i hovedsagen i kontrast til Bernard Eric Jensens og Karsten Thorborgs historiografiske udlægning af det funktionelle kildebegreb, idet den, og selvom Paludan nok anerkender Kristian Erslevs rolle i problematiseringen af sit eget materielle kildebegreb, tilskriver Erslev den egentlige hovedrolle i udfærdigelsen, men vel at mærke ikke den teoretisk-filosofiske del af det funktionelle kildebegreb. Se således Helge Paludan: »Planer og planløshed i kildearbejdet. Nogle synspunkter vedrørende kildebegrebet og dets baggrund«. I Niels Christiansen m.fl. (red.): *Tradition, oprud og formidling. Den jyske Historiker, særtryk 1*, Århus 1978, s. 147-149; Thorborg 1977, s. 1-15 & 41-43; Jensen 1976, s. 119, 124 & 127-128. For mit eget vedkommende kan det siges, at jeg historiografisk set afviger fra begge ovennævnte holdninger, eftersom jeg i denne artikel udelukkende henfører det funktionelle kildebegreb til samt behandler dette i skikkelse af netop Jensen og Thorborgs ovennævnte arbejder fra midten af 1970'erne. Dette må ikke misforstås; retrospektivt læst er jeg enig i, at det er *muligt* i henholdsvis mindre og højere grad at fremdrage et funktionelt kildebegreb af både Erslevs »Historisk Teknik« (1911) og H.P. Clausens »Hvad er historie?« (1963), men til gengæld uenig i at disse værker afslører det funktionelle kildebegrebs egentlige *natur* som en subjektivistisk erkendelsesteori – det sker først i 1970'erne, hvorfor det følgelig forekommer mig misvisende at tale om et nogenlunde *realt* og *konsistent* funktionelt kildebegreb før den tid.
- 9 For en generel behandling af det funktionelle kildebegreb se eksempelvis Knut Kjeldstadli: *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*, Oslo 1992, s. 161-173; Sebastian Olden-Jørgensen: *Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik*, København 2001, s. 71 & 77-79. Hvad angår de mere specifikke arbejder om det funktionelle kildebegreb kan der, foruden Paludan 1978 & 1990, henvises til følgende artikler: Henrik Nissen: »Slutning fra virkelighed«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 75 hæfte 1, 1975, s. 59-76; Henrik Nissen: »Træk af den historisk-metodiske debat i norden i 1960'erne og -70'erne«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 80 hæfte 1, 1980, s. 405-417; Dorthe Gert Simonsen: »Udfordring til det kildekritiske subjekt«, i Mads Mordhorst & Carsten Tage Nielsen (red.) 2001, s. 100-139; Claus Møller Jørgensen: »Kildebegreb, tekst, kontekst«, i Claus Møller Jørgensen & Car-

beror dog ikke på realiteter, men derimod det sene 1800-tals videnskabeliggørelse af den historieteoretiske tradition med opprioriteringen af erkendelsens betingelser, omfang og begrænsninger på bekostning af ontologien i behandlingen af historiefagets og historieforskningens forudsætninger.

På de følgende sider skal det følgelig undersøges, hvad det funktionelle kildebegreb har betydet for eksistensen af virkelighedens fortid i historisk forskning. Til en begyndelse vil det dog være på sin plads at bringe denne i eksplicit tale. Dette vil ske ved lade den entitet eller genstandsværende i den historiske subjekt-objekt-orienterede forskningsproces træde frem, som traditionelt har været ækvivalent med virkelighedens fortid i historisk forskning, in casu kildematerialets eksistens.

Kildematerialets eksistens i historisk forskning

At indlade sig på en nærmere italesættelse af kildematerialets eksistens i historisk forskning har traditionelt været forbundet med spørgsmålet om, hvorledes dette *er* som »kilde *til* fortiden«. En sådan indkredsning af kildematerialets eksistens i historisk forskning vil i så fald dreje sig om den dimension ved begrebet om en kilde, der angår historikerens rolle i og brug af kilderne som levn og beretning frem for kilderne i sig selv. Som det imidlertid burde stå klart, er det ikke dette forhold ved kildematerialet og begrebet herom, der skal forfølges her, men derimod spørgsmålet om, hvorledes kildematerialet er »som kilde *fra* fortiden«; en diskurs, der ikke bare adskiller sig fundamentalt fra ovennævnte, men hvorom historikerens røst enten ofte er tavs eller kun kortvarigt lydende.

Et af de få steder i den historiske litteratur, hvor man med en smule held kan finde et blot tilnærmelsesvis adækvat vink om, hvad en sådan diskussion om kildematerialets eksistens i historisk forskning i realiteten drejer sig om, er hos H.P. Clausen i forbindelse med hans gennemgang af den historiske forskningsproces:

sten Tage Nielsen (red.): *Historisk analyse – nye teorier og metoder*, Frederiksberg C., 2001, s. 57-94 & Simonsen 2003, s. 130-139. Netop Simonsen er blandt de her nævnte den eneste, der eksplicit, men desværre uden at undersøge det nærmere, anerkender, at det funktionelle kildebegreb ikke blot har forskningsmæssige, men også ontologiske konsekvenser for historiefaget, jf. *ibid.*, s. 139.

I definitionen på historie nævnede vi, at historikeren stræber mod at opnå viden om fortiden, men i praksis kommer den historiske forskning til at bestå i et arbejde med *kilderne*. *De er vores tilknytningspunkt til den fortidige virkelighed, vi søger viden om. I kilderne er noget af fortiden bevaret og tilgængeligt for nutiden.*«¹⁰ (min kursivering)

Citatet peger på noget helt centralt ved det *at være* kildemateriale i historisk forskning; det besidder en dobbelt eksistens. Det historiske kildemateriale er ikke kun i den forstand, at det foreligger som en nutidig genstand historikeren kan bruge til at komme i kontakt med fortiden, der var, men også i den forstand at det er fra fortiden, hvad enten historikeren bruger det eller ej. I og for sig selv er kildematerialet både som en nutidig og fortidig eksistens: Det er virkelighedens fortid i historisk forskning!

Selvom det således forekommer, at Clausen i al væsentlighed fanger essensen i det, der gør det at være historisk kildemateriale særegent, er det imidlertid en meget sigende omstændighed, at egentlige forfølgende udtalelser over dette forhold ved kilderne i historisk forskning ikke foretages yderligere i hans ellers redelige introduktion til historiefaget.¹¹ Hentydningen er dog blevet givet, og i det følgende vil dette unikke aspekt ved kildematerialets eksistens i historisk forskning blive uddybet med hjælp fra det i dansk historieregime eneste indlæg, der specifikt udtaler sig nærmere herom – dvs. Mads Mordhorsts tankevækkende artikel »Kildernes magi« fra 2001.¹² Udtalelser, der ikke blot er interessante derved, at de forsøger at indfange kildernes dobbelte eksistens i historisk forskning, men tillige i kraft af at dette sker med baggrund i fortidens virkelighed: »Det er levnets metafysik [kildematerialets eksistens] i historisk lys, som er emnet for denne artikel [...] en metafysisk dimension, som vi som historikere ikke gør os klart, og som vi måske bevidst forsøger at fortrænge.«¹³

Udgangspunktet for Mordhorsts tematisering af kildematerialets ontologi, er imidlertid ikke i første omgang fortidens virkelighed, men derimod den franske antropolog Claude Lévi-Strauss' ganske overraskende sidestilling af de australske aboriginers dyrkelse af *bevarede* træ- og stenstykker ved rituelle ceremonier og det moderne europæiske arkivvæsen samt historikernes brug af arkivalier i hans berømte bog »Den vilde tanke« fra 1962:

10 Clausen 1963, s. 55.

11 Dette gælder således også for selve afsnittet om kilderne i historisk forskning, jf. *ibid.*, s. 62-94.

12 Mads Mordhorst: »Kildernes magi«, *Fortid og Nutid*, nr. 2, 2001, s. 110-133.

13 *Ibid.*, s. 110-111.

»Når de centralaustralske stammers hellige træ- og stenstykker og vores arkivalier kan sammenlignes, er det fordi, de tillægges samme kulturelle funktion. De kan overvinde det, Lévi-Strauss betegner som *modsigelsen mellem fortid og nutid* [...] De eksisterer både i nutiden og i den fortid, de henviser til. På et strukturelt plan består den *dobbelte eksistens* i, at genstandene både har en *fysisk side*, som er deres *konkrete materielle eksistens*, og en *metafysisk eksistens*, som er det de *henviser til*. Som metafysisk eksistensform er deres funktion, at de er et *medium*, som sætter dyrkeren i stand til at komme i kontakt med forhold, der ligger *hinsides* det, der er opnåeligt gennem det traditionelle sanseapparat«. ¹⁴ (min kursivering)

Frem for dog at træde videre i Lévi-Strauss' analogiseringsspor med hensyn til en yderligere tematisering af kildernes dobbelte eksistens, knytter Mordhorst dette forhold sammen med fortidens virkelighed og historien om, hvordan der i begyndelsen af 1800-tallet opstod en følelse af tab af fortid, som i en historiefaglig sammenhæng konkret udmøntede sig i op-højelsen af kildematerialet til forudsætningen for at kunne bedrive historisk forskning med fortiden involveret.

I artiklen beretter Mordhorst således om, hvordan den danske sprog- og oldtidsforsker Rasmus Nyerup i sensommeren 1805 begav sig ud på en »antikvarisk fodrejse« til Fyn for at se på historiske mindesmærker. Rejsen var imidlertid ikke først og fremmest en rejse i almindelig sightseings- og afstandsmæssig forstand, men derimod en *rejse i tiden* tilbage til såvel Nyerups personlige fortid som den fjerne fortid, der lå ud over hans egne menneskelige erindringer. ¹⁵ Forudsætningen for at Nyerup imidlertid kunne gennemføre sit mål med »tidsrejsen« var eksistensen af historiske mindemærker, dvs. fysiske levn:

»På rejsen så Nyerup, hvordan barndommens landskab var forandret. Man kan næsten føle frustrationen hos ham over, at udviklingen havde medført en utilgivelig »*Skødesløshed, hvormed man overalt i Riget behandler vore Oldsager og Mindesmærker*«. Nyerups ophidselse byggede på erfaringer, han havde gjort under turen. Han havde planlagt, at rejsen skulle gå til Juulskov, hvor der var en stenstøtte med særlig fin inskription. Da han ankom til Juulskov, fandt han til sin bestyrtelse, at »*Af Støtten paa Julskov er der ikke Spor mere tilbage!*«. I sorg konstaterede Nyerup, at »*denne Reliquie saaledes var bleven ødelagt*«. Støtten var blevet slået i småstykker og brugt til anlægsarbejder. På resten af rejsen på Fyn kunne Nyerup til sin skræk konstatere, at tilfældet ikke var enestående. I Flemløse, hvor han skulle have studeret en runesten for at tyde dens

¹⁴ Ibid., s. 111.

¹⁵ Ibid., s. 113.

indskrift, opdagede han, at »ogsaa dette Haab glippede mig. Grev Trampe har ladet Stenen kløve«, og da Nyerup kom til Gråbrødre Kirke i Odense, så han fortiden forsvinde for sine øjne, da man her var »i Færd med at opbrække Kirkegulvet og omstyrte Gravmælerne«. For at stoppe den ødelæggende udvikling og bevare de tilbageværende historiske relikvier foreslog Nyerup, da han kom hjem, at der skulle oprettes et »Asyl for de ellers alt mere og mere forsvindende nationale Mindesmærker«. Dette asyl skulle være et »Tempel for Levningerne af fortidens Aand«. ¹⁶

Eksemplet med Nyerups rejse og afhængigheden af fysiske levn eller genstande for at komme i kontakt med fortiden i nutiden var ikke enestående i begyndelsen af 1800-tallet. ¹⁷ Ifølge Mordhorst var der derimod tale om en generel tendens, hvilken var resultatet af dels den følelse af tab af fortid som samfundets støt accelererende udvikling havde foranlediget, og dels sammenbruddet af den bibelske kronologi som tidsramme for historisk viden: ¹⁸

»I stedet for at forstå verden og dens sammenhæng gennem Gud og kristendommen, begyndte borgerne at forstå verden og sig selv som et produkt af en historisk udvikling. Hvis verden udviklede og forandrede sig, betød det, at verden af i går kunne være afgørende anderledes end verden af i dag [...] Der opstod en følelse af et »tab« af fortid [og] Borgerskabet begyndte derfor i starten af 1800-tallet at dyrke en ny type relikvier, som jeg [Mordhorst] kalder »tidens relikvier«. Med tidens relikvier, forsøgte 1800-tallets borgere at fastholde tiden og især fortiden i tingene«. ¹⁹

Det var imidlertid ikke kun blandt almindelige borgere, denne tankegang slog igennem. Historiografisk set bevirkede opgivelsen af den bibelske (for)tidsramme samt tilstedeværelsen af et værensmæssigt skel mellem nutid og fortid, at såvel den »eksemplariske historieforskning« ²⁰ som den »bibelsk-kronologiske historieforskning« ²¹ måtte vige pladsen til fordel

16 Ibid., s. 114-115.

17 Et andet eksempel, Mordhorst også giver, er Christian Molbechs og N.F.S. Grundtvigs antikvariske pilgrimsrejse til Sorø i 1808, jf. *ibid.*, s. 115-116 & 121.

18 Ibid., s. 119-121.

19 Ibid., s. 112.

20 Den form for historieforskning og -skrivning der under tiden også benævnes »pragmatisk historieskrivning« eller »filosofisk historie« (ikke at forveksle med »historiefilosofi«), og som var fremherskende i et »førmoderne historiefag«, dvs. i 1700-tallet. Jf. *Ibid.*, s. 117-118; Jensen 2003, s. 111-113 & 116, og Søren Mørch (red.): *Danmarks historie*, bd. 10. *Historiens historie*, København 1992, s. 93-100.

21 Mordhorst 2001, s. 119-120.

for en empirisk orienteret historieforskning, dvs. historismen,²² hvor forudsætningen for dels at genoprette et kronologisk fundament for historisk viden, dels at forhindre fortidens fuldstændige forsvinden var kildematerialets dobbelte eksistens: »Hvor historien tidligere kunne hævde sin kronologiske autoritet ved hjælp af de kristne skrifter, skulle den nu hente sin autoritet et andet sted fra. Her kom de fysiske levn fra fortiden til at spille en vigtig rolle. I kraft af at genstandene havde eksistens i både fortid og nutid, var de beviser på, at fortiden i det mindste havde eksisteret [...] Derfor bliver levnet, der indeholder fortiden centralt i 1800-tallet.«²³

Uagtet man eventuelt kan være uenig med den historiske dimension i Mordhorsts artikel om »Kildernes magi«, illustrerer denne ikke desto mindre på udmærket vis, hvordan og hvorfor kilderne og deres eksistens i historiefaget er »virkelighedens fortid« i historisk forskning. Kun med kildematerialet som en i sig selv foreliggende materiel eksisterende genstand fra fortiden, der var, har vi som historikere muligheden for at overvinde modsætningen mellem nutid og fortid metafysisk talt. Qua fortidens ontologisk-reale eksistens i historisk forskning er kildematerialet både en materiel og metafysisk værensform af fortidens virkelighed i nutiden, og denne dobbelteksistens må ethvert historisk kildebegreb, enhver historisk erkendelsesteori betænke. Spørgsmålet er dog, om dette er tilfældet med det funktionelle kildebegreb; er det med den subjektivistiske erkendelsesteori muligt at »tilgodese« kildematerialets i sig selv materielle og metafysiske eksistens – og dermed den ontologiske realisme – i historisk forskning? Hvilken eksistens tilskrives kilderne fra fortiden, dvs. virkelighedens fortid, med det funktionelle kildebegreb i historisk forskning? Inden disse spørgsmål vil blive taget op, er det dog på sin plads at tage et nærmere kig på det funktionelle kildebegrebs epistemologiske kerneideer.

Det funktionelle kildebegreb erkendelsesteoretisk set

Det funktionelle kildebegreb er som tidligere anført en subjektivistisk erkendelsesteori, hvis teoretisk-filosofiske italesættelse fandt sit endelige udtryk i midten af 1970erne. Dette skete med Bernard Eric Jensens spekulativ-programmatiske artikel »Et bidrag til revisionen af metodelærens

22 Om historismen og dens empiristiske side, jf. eksempelvis Manniche 2000, s. 44-46, 50, 65-69, 76-77 & 79-80.

23 Mordhorst 2001, s. 119-121.

Som den første og hidtil eneste satte Bernard Eric Jensen i midten af 1970erne ord på det funktionelle kildebegrebs reale natur som en subjektivistisk erkendelsesteori. Måske uden at vide det foregreb han samtidig postmodernismens aflivning af historiefagets og historikernes hovedforudsætning for at bedrive historisk forskning: Den ontologiske realisme.

grundlag«, der endnu den dag i dag ikke blot må betegnes som den mest omfattende erkendelsesteoretiske formulering af det funktionelle kildebegreb, men også eneste egentlige bidrag til en nærmere indkredsning af forudsætningerne for den af den subjektivistiske erkendelsesteori forudsatte ontologi.

Overordnet beskrevet er artiklen foruden en kort indledning, hvor det fremhæves, at historiefaget i sin udvikling er nået til en skillevej, som fordrer en seriøs stillingtagen til de to elementer »empiri« og »kildeskritisk metode«, der hidtil har udgjort kernen i historisk forskning,²⁴ opdelt i tre afsnit. Mens de to første afsnit er bygget op omkring en analyse og diskussion af det, han betegner som »[d]et begyndende metodisk[e] traditionsbrud« symboliseret ved en række foredrag afholdt på den syvende metodekonference for nordiske historikere i 1971²⁵ med henblik på en kritik af »den erkendelsesteori, der mere eller mindre har været taget for

²⁴ Jensen 1976, s. 113.

²⁵ Ibid., s. 114-115. De foredrag fra konferencen, Jensen fremhæver og i artiklen underkaster eksplicit behandling, er: Henning Poulsen: »Beretning som kildetype«, *Studier i historisk metode VII*, Oslo – Bergen – Tromsø 1972, s. 66-77, og Inge Skovgaard-Petersen: »Kritik af den klassiske metodelære«, *Ibid.*, s. 9-20.

given og har været virksom i tematiseringen af forskningsprocessen i den empiristiske metodetradition«, er det sidste afsnit tilegnet fremlæggelsen af *den* »anden erkendelsesteoretisk[e] grundkonception«, dvs. den subjektivistiske erkendelseslære, som *er* en »nødvendig og radikal konsekvens af det funktionelle kildebegreb«. ²⁶

I de første to tredjedele af indlægget møder man følgelig en grundig kritik af den empiristiske idé om observation som erkendelsens grundlag for og i historisk forskning. ²⁷ Ifølge Jensen har denne epistemologi ikke blot været med til at opretholde en fejlagtig adskillelse og tematisering af den historiske forskningsproces samt historikernes erkendelsesaktiviteter, men tillige resulteret i opdyrkelsen af en benhård kildepositivistisk og kendsgerningspositivistisk tankegang, ²⁸ hvorom han skriver:

26 Jensen 1976, s. 116 & 145.

27 Om den klassiske empirisme, dvs. i skikkelse af de britiske filosoffer John Lockes (1632-1704) kritiske realisme, George Berkeleys (1685-1753) idealisme og David Humes (1711-1776) fænomenalisme, dens mere problematiske sider i relation til »omverdensproblemet«, »det fremmedpsykiske« samt risikoen for at havne i en subjektiv idealisme – og for Berkeleys og Humes vedkommende decideret solipsisme – qua en subjektivistisk erfaringsudlægning, dvs. det enkelte menneskes opfattelse af sine egne private oplevelser, se f.eks. Favrhøldt 2002, s. 71-98, og Flor 1993, s. 42-74. Det er værd at bemærke, at empirismen i det 20. århundrede groft sagt har delt sig i to kontrasterende retninger: En *fænomenalistisk retning* – således eksempelvis hos Ernst Mach (1838-1916), Bertrand Arthur William Russell (1872-1970) og Moritz Schlick (1882-1936) – der ligesom den klassiske empirisme udlægger erfaringen subjektivistisk, og en *moderne empiristisk retning* – hvilken bl.a. ses i George Edward Moores (1873-1958) *common sense*-filosofi samt Otto Neuraths (1882-1945) og Rudolf Carnaps (1891-1970) fysikalistiske version af den logiske positivisme – som »udlægger erfaring på realistisk måde, dvs. som individets (sansformidlede) konfrontation med offentligt iagttagelige, objektive genstande i rum og tid«. Lübcke 1983, s. 108-109. Om uenigheden med hensyn til, hvorvidt Erslevs erkendelsesteoretiske position i *Historisk Teknik* skal og kan tages til indtægt for en klassisk empirisme, moderne empirisme, »radikal« (fænomenalistisk) empirisme eller ingen af delene, jf. her den spændende, men til tider yderst omstændelige diskussion mellem Dorthe Gert Simonsen og Erslevkenderen Bent Egaa Kristensen i *Historisk Tidsskrift*: Bent Egaa Kristensen: »Historisk metode og tegnets analytik«, *Historisk Tidsskrift*, bd.102, hæfte 1, 2002, s. 177-218; Dorthe Gert Simonsen: »Om erslevske virkelighedsslutninger og deres (empiriske) kontekst. Et svar til Bent Egaa Kristensen«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 102, hæfte 2, 2002, s. 364-381; Bent Egaa Kristensen: »Tekst, virkelighed og metode. Svar til Dorthe Gert Simonsen«, *Ibid.*, s. 382-395; Dorthe Gert Simonsen: »Opsummerende og afsluttende bemærkninger«, *Ibid.*, s. 396-402.

28 Se her også Thorborg 1977, s. 2-5, og Manniche 2000, s. 179-181. Selvom kendsgerningspositivismen ofte præsenteres som en modsætning til kildepositivismen – f.eks. hos Erslev og Arup – vil jeg dog mene, at de nærmere ligger i forlængelse af hinanden, om end det kendsgerningspositivistiske standpunkt, som påpeget af Jens Chr. Manniche, formentlig må betegnes som værende en kende mere avanceret, »idet historikeren her får en noget mere aktiv funktion i erkendelsen, samtidig med at kildekritikken ikke nødvendigvis gøres til det centrale og afgørende i erkendelsesprocessen«. *Ibid.*, s. 181.

»Det kildepositivistiske standpunkt betyder groft sagt, at den historiske erkendelse forstås i overensstemmelse med modellen eller paradigmet »scissors-and-paste history«. [...] [Dvs. som en] *passiv erkendelsesmodel*, hvor groft sagt erkendelse primært forstås som *fordomsfri, passiv iagttagelse* og *logiske slutninger*, og det erkendende subjekt primært opfattes som en fejlkilde i erkendelsesprocessen, altså som kilden til subjektivitet. [...] Det metodiske korrelat er, at *historikerens rolle ikke forstås som konstruktiv*, men primært som negativ og kritisk, nemlig udskillelsen af de troværdige fra de utroværdige udsagn i kilde-materialet, hvor kombinationen af førstnævnte så udgør den historiske erkendelse. Dette standpunkt har den afgørende konsekvens, at den historiske erkendelse aldrig kan overskride eller blive bedre end de historiske aktørers. [...] *Et kendsgerningspositivistisk standpunkt* har for mig [BEJ] at se primært fire kendetegn, tre erkendelsesteoretiske og et metodisk: (a) en *subjekt-objekt dikotomi* som grundlag for erkendelsesopfattelsen; (b) at *observation* forstås som det centrale erkendelsesparadigme og tillægges følgelig en speciel erkendelsesteoretisk status; (c) en eller anden form for atomistisk kendsgerningsopfattelse; og (d) det metodiske korrelat bliver en principiel skellen mellem erkendelsen af historiske kendsgerninger og erkendelsen af historiske sammenhænge. Konsekvensen af denne opfattelse har været, at erkendelsen af historiske sammenhænge, altså enhver form for syntese-problematik er blevet gjort til et specifikt metodisk problem. Ud fra forudsætningerne er dette aldeles konsistent. *Så længe erkendelse forstås som observation* eller noget analogt hermed, må sammenhænge, især de mere komplekse være yderst problematiske størrelser, da disse selv under optimale betingelser aldrig kan observeres«. ²⁹ (min kursivering)

For at overvinde disse forhold argumenter Jensen følgelig for en integration af den historiske forskningsproces i en sammenhængende erkendelsesopfattelse, der modsat en empiristisk-behavioristisk tilgang og forståelse af det erkendende subjekt³⁰ er baseret på en normativ, transcendental-filosofisk analyse af den menneskelige erkendelses dynamiske struktur og elementer, dvs. mulighedsbetingelser.³¹ Dette sker med hjælp fra den canadiske filosof og teolog Bernard Lonergan (1904-84),³² hvis tematisering og

29 Jensen 1976, s. 119-120 & 130-131.

30 Dvs. den retning inden for psykologien (primært i 1950'erne), som teknisk forsimplet sagt udelukkende baserer sig på observation af menneskers (og dyrs) adfærd (bevægelsen fra stimuli til respons), idet antagelser om mellemlid mellem stimuli og respons i form af indre residerende, mentale processer anskues som ikke-verificerbare gennem traditionelle, naturvidenskabelige forskningsmetodikker (dvs. iagttagelse og objektiv registrering/måling). Jf. William E. Glassman: *Approaches to Psychology*, Buckingham & Philadelphia 1995, s. 85-132; Howard H. Kendler: *Historical Foundations of Modern Psychology*, Pacific Grove California 1987, s. 148-183, og L.S. Hearnshaw: *The Shaping of Modern Psychology*, New York 1987, s. 216-220.

31 Jensen 1976, s. 142.

32 Det skal blankt indrømmes, at Bernard Eric Jensens valg af Bernard Lonergan som primær

afdækning af den menneskelige erkendelses invariante bestanddele i sine to hovedværker »Insight: A Study of Human Understanding« (1957) og »Method in Theology« (1972) ifølge Jensen ikke alene »er meget frugtbar for forståelsen af historikerens kognitive aktiviteter«, men også fundamental korrekt.³³

I Lonergans analyse af den menneskelige erkendelsesstruktur fremhæves det således i Jensens udlægning, at det vigtigste erkendelsesteoretiske element hos mennesket er *undren*. Uden en undren fra menneskets side er det nemlig umuligt at opnå de *indsigter*, der i kraft af deres konstitutive rolle i erkendelsen er med til at skabe menneskelig kreativitet og produktivitet, dvs. kendt *erfaring*: »En central og erkendelsesteoretisk vigtig forudsætning for indsigters opdukken er tilstedeværelsen af en undren hos det erkendende subjekt. Denne undren er udtryk for menneskets ønske om og behov for erkendelse. Denne undren er kilden til menneskets spørgen [...] Uden undren, uden at stille spørgsmål får mennesket ikke indsigter [...] Indsigter opnås som et kreativt og produktivt »respons« på menneskets erkendelsessøgen.«³⁴ Som »respons« er det imidlertid nødvendigt at skelne mellem *direkte* og *refleksive* indsigter. Mens de direkte indsigter så at sige opstår i mødet mellem det af historikerens undren konstituerede umiddelbare erfarings/sanseindtryk og dennes spørgsmålsstillende bevidsthed, er de refleksive indsigter forbeholdt en efterfølgende nøjere bevidsthedsmæssig vurdering eller rationalisering af de direkte indsigter:

inspirator og indspark til *promoveringen* af det funktionelle kildebegreb som en subjektivistisk erkendelseslære samt opgøret med empirismens erkendelsesopfattelse forekommer mig ret besynderligt – men heri ligger selvfølgelig ingen underkendelse af hans værd – af flere grunde: For det første fordi jeg hverken før eller siden er stødt på brugen af ham i nogen form for teoretisk-filosofisk argumentation for historiefaglige forhold; hverken i Danmark, udlandet eller eksplicit hos Jensen selv. For det andet fordi det forekommer mig, at det i kraft af den subjektivistiske erkendelseslæres filosofiske kerneideer ville have været betydeligt mere indlysende at gøre brug af andre og mindre marginale »filosoffer« end Lonergan i ræsonnementet herfor – jf. her også Mejlbj Jensen 2005, s. 39-49, hvor jeg argumenterer for plausibiliteten af at associere det funktionelle kildebegreb med den fænomenologiske tradition og her især den tidlige Husserl. Og endelig for det tredje fordi man ved en læsning af Jensens egen redegørelse for sin faglige profil i slutningen af »Historie – livsverden og fag« fra 2003 unægtelig får det indtryk, at valget af Lonergan nærmere skyldtes behovet for at bringe noget »eksotisk« med tilbage fra en række ophold i Irland end egentlige faglige bevæggrunde: »Hvad spørgsmålet om metodelærens grundlag angik, var jeg af den overbevisning, at forudsætningen for at komme afgørende videre var, at der blev taget et grundigt opgør med den positivistiske erkendelses- og videnskabsteori, som lå til grund for Erslev-traditionen. Til dette formål inddrog jeg det forsøg på at italesætte menneskers erkendelsesprocesser, Bernard Lonergan har fremlagt i *Insight. A Study of Human Understanding* (1957) – en erkendelses- og videnskabsteoretisk tilgang, jeg havde lært at kende under mine ophold i Irland«. (min kursivering). Jensen 2003, s. 389.

33 Jensen 1976, s. 133.

34 Ibid., s. 136.

»Konkrete erfaringer stimulerer til specifikke spørgsmål, og spørgsmålene stilles for at forstå det erfarede. Der stilles spørgsmål som f.eks.: hvad er X?, hvorfor sker Y?, hvor ofte hænder Y?, hvad betyder Z?, osv. Man tumler med problemet, analyserer og overvejer det. Ofte går der pludselig et lys op for en, man får en indsigt, finder en løsning. Det er gennem direkte indsigter, at et svar på det stillede spørgsmål bliver fundet. Gennem sådanne indsigter opnås en forståelse af undersøgelsesobjektet, af det erfarede. Ofte stiller man sig tilfreds med den fundne løsning, dog ikke altid [...] Løsninger kan være forkerte. Med andre ord er man klar over, at ens formulerede indsigter kun må opfattes som hypoteser. Derfor går man videre og formulerer en anden type spørgsmål: er det sandt?, er det sandsynligt?, kan det verificeres? Disse spørgsmål adskiller sig radikalt fra den type spørgsmål, der blev stillet for at forstå det erfarede. Nu drejer det sig ikke om at opnå forståelse. Tværtimod skal der nu tages stilling til forståelsens korrekthed eller sandsynlighed. [...] Også i dette tilfælde er det gennem indsigter, at et svar på det stillede spørgsmål bliver fundet. [...] Men det er en anden type indsigter. Nu er det reflektive indsigter gennem hvilke forståelsens korrekthed eller bevismaterialets tilstrækkelighed begribes«. ³⁵

Med *inspiration* i denne Lonergans tematisering af menneskets/subjektets/historikerens erkendelsesstruktur og mulighedsbetingelser slår Jensen derfor til lyd for en erkendelsesteori, der lægger vægt på »menneskets kognitive autonomi« i den forstand, at det netop er »forskerens spørgsmålsformulerende bevidsthed, [der] er konstitutiv med hensyn til den historiske erkendelse«. ³⁶ Som han videre skriver, betyder det dels, at »der ikke findes nogen ikke-menneskelig eller over-menneskelig autoritet, til hvilken der kan appelleres i forbindelse med erkendelsesproblemer«, ³⁷ og dels at empirismens opfattelse af sanseevnen som et første og forudgående fundament for erkendelsen underkendes for i stedet at blive gjort afhængig og underordnet af andre kognitive aktiviteter:

»Hvis menneskelig erkendelse forstås som et struktureret sæt af irreduktible aktiviteter, hvori *undren, erfaring, forståelse og dømmen* indgår som nødvendige elementer i *helheden*, så foreligger der et virkeligt *gennemført brud med den empiristiske erkendelsesopfattelse*, hvor observation og erkendelse bliver identificeret. Et sådant brud medfører tillige en klar rehabilitering af det erkendende subjekt i erkendelsesteorien og metodelæren samt en fremhævelse af *menneskets kognitive autonomi*«. ³⁸ (min kursivering)

35 Ibid., s. 136-137.

36 Ibid., s. 120.

37 Ibid.

38 Ibid., s. 139.

Ifølge Jensen vil en sådan forskydning af historieforskningens og erkendelsens grundlag fra *iagttagelse til bevidsthed* desuden medføre en afskaffelse af den subjekt-objekt dikotomi, dvs. opdeling af et givent fænomen i to modsætninger, der mere eller mindre eksplicit havde karakteriseret historiefaget i kraft af empirismen. Med en subjektivistisk erkendelseslære behøvede man nemlig ikke længere at forstå »termen subjekt [som] det erkendende subjekt og termen objekt [som] den af ting bestående verden, om hvilken erkendelse søges«, men derimod på den måde, »at indholdet af termen subjekt refererer til den, der spørger, og indholdet af termen objekt refererer til det, der spørges om, altså indholdet af svaret. Denne opfattelse kan kort benævnes spørgsmål-svar erkendelsesmodellen«. ³⁹ Hermed ville et radikalt brud med den klassiske subjekt-objekt dikotomi være en realitet, for selvom det centrale omdrejningspunkt i erkendelsen og historieforskningen stadigvæk ville bestå i en subjekt-objekt relation, ⁴⁰ ville forholdet herimellem ikke længere være oppebåret af et fundamentalt skel, men tværtimod en betoning af, »at der i historieforskningen er et fundamentalt fællesskab mellem den, der spørger, og det der spørges om«, eller rettere sagt: »der må da ikke være nogen principiel konflikt mellem på den ene side den antropologi og det fornuftsbegreb, der ligger til grund for metodelæren, og på den anden side forståelsen og bestemmelsen af historiens indhold«. ⁴¹

I artiklens afslutning argumenterer Jensen videre for, at der med den subjektivistiske erkendelsesteoris rekonstituering og -formulering af historikerens erkendelses- og forskningsprocedurer ikke blot vil blive åbnet op for den »generobring af historieforsknings praktiske og livsnære betydning«, der måtte lade livet med historievidenskabens modellering efter »positivismens subjekt-fornægtende erkendelses- og videnskabsideal«, ⁴² men tillige være foretaget en opgivelse af det materielle kildebegreb, som havde ægget historikerne til »primært at rette opmærksomheden mod erkendelsens empiriske grundlag, dvs. kildematerialet«. ⁴³ En manøvre, der således ville understrege, at forudsætningen for historisk erkendelse ikke længere først og fremmest var at finde i fortidens kildemateriale, men derimod hos historikerne selv, idet »opnåelsen af historisk erkendelse fundamentalt set er betinget af deres evne til at undre sig, stille spørgsmål, anvende deres fantasi, anticipere sammenhænge, opnå nye indsigter, kritisk

39 Ibid., s. 123-124.

40 Om dette forhold se også Simonsen 2001, s. 120.

41 Jensen 1976, s. 147.

42 Ibid.

43 Ibid., s. 146.

vurdere kildematerialets muligheder og begrænsninger samt af evnen til at fælde domme«. ⁴⁴ Som Jensen konkluderende skriver om den subjektivistiske erkendelseslære:

»en subjektivistisk erkendelsesteori og metodelære [vil] fremhæve, at nok er kildematerialet en absolut nødvendig forudsætning for empirisk erkendelse, men historikeren er en egentlig »kilde« til historisk erkendelse, fordi det er historikeren, der både stiller spørgsmålene og svarer på dem, selvom selvfølgelig svarene gives på grundlag af en metodisk analyse, forståelse og bedømmelse af det relevante bevismateriale«. ⁴⁵

Opsummerende kan det på baggrund af ovenstående deskriptive analyse konstateres, at det funktionelle kildebegrebs epistemologiske grundlag er historikerens kognitive autonomi, som struktur- og helhedsmæssigt består af fire rekurrente, invariante, fællesmenneskelige og irreduktible bevidsthedsaktiviteter i form af undren, erfaring, forståelse og dømmen. I teorien betyder denne erkendelsesopfattelse videre, at muligheden for erkendelse og historisk forskning – modsat empirismens læggen vægt på bevidsthedsuafhængig observation – er betinget af historikerens problem- og spørgsmålsstillende bevidsthed, idet det er i kraft af en direkte indsigt i et af den menneskelige bevidstheds undren konstitueret sanser/erfaringsindtryk, at historikeren kan formulere specifikke spørgsmål. Denne epistemologiske kerneidé om menneskets kognitive/bevidsthedsmæssige autonomi i den subjektivistiske erkendelseslære betyder dog ikke, at den historiske forskning udelukkende er blevet til en rationel erkendelsesproces, hvori der ikke indgår empirisk erkendelse, for kilde/datamaterialet, dvs. erfaringsmaterialet, er stadigvæk en nødvendig forudsætning for at kunne fælde domme over den historiske forsknings korrekthed. ⁴⁶ Endelig kan det fremhæves, at der med den subjektivistiske erkendelseslæres fremhævelse af

⁴⁴ Ibid., s. 147.

⁴⁵ Ibid., s. 146.

⁴⁶ Selvom jeg i denne artikel ikke diskuterer det funktionelle kildebegreb i relation til spørgsmålet om, hvorvidt dette overordnet set er et udtryk for rationalisme eller empirisme, vil jeg dog kort påpege min uenighed med Bent Egaa Kristensens påstand om, at den subjektivistiske erkendelseslære dybest set er »en reformulering af rationalismen«. For mig at se betegner den subjektivistiske erkendelseslære derimod – og til trods for dens eksplicitte kritik af empirismen – nærmere et forsøg på at transcendere *såvel* empirisme *som* rationalisme qua en syntese af disse – om end ikke i Kantiansk forstand, men derimod Husserlsk. Kristensen 2002, s. 217. Se også Jensen 1976, s. 139 note 10. Om rationalisme, dens erkendelsesideal og opfattelse af erfaring, dens idé om medfødte begreber, positionens grundlæggende problem samt Kants forsøg på at dette via hans transcendentale principper, jf. Flor 1993, 75-95.

spørgsmål-svar modellen ikke længere eksisterer en subjekt-objekt dikotomi i historisk forskning, men kun en subjekt-objekt relation, hvor både subjekt og objekt tilhører et og samme fællesskab.

Kildematerialets eksistens i historisk forskning med det funktionelle kildebegreb

Som omtalt medfører den subjektivistiske erkendelsesteori i historisk forskning altså *ikke* at kildematerialet overflødiggøres, men blot at dette først kommer i brug i forbindelse med en af historikeren formuleret problemstilling: »Den funktionelle definition af begrebet »kilde« indebærer, som vi har set, at det er historikerens spørgsmål, som er afgørende for, hvad han eller hun i den konkrete forskning må anse for relevante data.«⁴⁷ Forandrer dette »rolleskifte« i den historiske forskning da samtidig selve tanken om kildematerialets ontologi, som den er blevet beskrevet i ovenstående? Er det med den subjektivistiske erkendelsesteori *meningen* at bestride kildematerialets i sig selv dobbelte eksistens som en materiel og metafysisk væren, som virkelighedens fortid i historisk forskning? Det mener jeg *faktisk* ikke, for som Karsten Thorborg skriver om den historiske forskningsproces:

»Når historikeren skal stille sine spørgsmål og som svar herpå formulere hypoteser om, hvordan noget kan have været, er hans eller hendes personlige og medmenneskelige erfaring såvel som generelle erkendelse af afgørende betydning. I teoridannelsesfasen (the context of discovery) benytter historikeren bl.a. sig selv som kilde til at stille og besvare spørgsmål om fortiden. Men *hvis historikeren skal nå ud over det blot tænkelige og fælde domme om, hvad der faktisk har været tilfældet*, d.v.s. verificere sine hypoteser, *må der tillige konkrete data til.* (The context of verification)«⁴⁸ (min kursivering)

Ikke desto mindre vil jeg alligevel hævde, at dette netop *er* konsekvensen af det funktionelle kildebegreb i historisk forskning. Et postulat jeg følgelig vil forsøge at underbygge ved i første omgang at foretage en nærmere granskning af den del af den historiske forskningsproces' kildekritiske del, som omhandler kildematerialets ontologiske status med det funktionelle kildebegreb, in casu kildeidentifikationen.

47 Thorborg 1977, s. 20.

48 Ibid., s. 9.

I 1977 udgav Karsten Thorborg hæftet *Arbejdspapirer til historisk metode*, der er et forsøg på at beskrive og udrede de nærmere implikationer af det funktionelle kildebegreb med hensyn til kildekritikkens opgave i forskningsprocessen.⁴⁹ Om denne forklarer han:

»I den kildekritiske fase er opgaven at identificere noget som historiske levn og at forstå disse som sådanne, d.v.s. sætte dem i relation til den [...] virkelighed, som de er rester, produkter eller spor af. Resultatet er nogle teorier om (fortidig) [...] virkelighed. Med disse som erkendelsesgrundlag (data) søger historikeren dernæst at præcisere og besvare sine videregående spørgsmål. Der er tale om distinkte, men indbyrdes afhængige forståelsesprocesser, idet den kildekritiske undersøgelse forudsætter en styrende problembevidsthed, mens denne på sin side udvikles under indtryk af den kildekritiske forståelse. Der er hverken tale om kilde- eller kendsgerningspositivisme, for henholdsvis »kilderne« og »kendsgerningerne« betegner på hvert sit niveau blot erkendelsens grundlag – det historikeren stiller spørgsmål om, og det han eller hun finder og begrundet svar ved«. ⁵⁰

Med denne betoning af opgaven for kildekritikken i den historiske forskningsproces tematiserer Thorborg følgelig de kildekritiske operationer ud fra følgende opdeling: 1) kildeidentifikation, 2) levningsudnyttelse samt 3) beretningsudnyttelse.⁵¹ Af disse er det som sagt udelukkende den første operation, der skal stilles skarpt på. Dette vil i det i følgende ske ved i første omgang at foretage en minutiøs gennemgang af hans beskrivelse af, hvordan kildeidentifikationen forløber, og i anden omgang at analysere dette forløb i relation til den subjektivistiske erkendelsesteori.

Til illustration af kildeidentifikationen benytter Thorborg sig af et eksempel med en lys plet i en mørk pløjemark,⁵² hvorom han erklærer: »De fleste mennesker vil sandsynligvis slet ikke bemærke en sådan lys plet endsige da hæfte sig ved den. Bonden vil måske se den i relation til afgrøden, og det kan være grunden til, at han kommer til at undre sig over den. Den bryder de forventninger, vi normalt har til en pløjemarks udse-

49 »Arbejdende ud fra samme grundsyn [den subjektivistiske erkendelsesteori] har Karsten Thorborg revideret og videreudviklet analysen af de kildekritiske problemer i *Arbejds-papirer til historisk metode*, Jensen 1976, s. 147 note 24. Jf. i øvrigt også her Thorborg 1977, s. II-IV & 13.

50 Thorborg 1977, s. 14-15.

51 Ibid., s. 19.

52 I en historisk-arkæologisk sammenhæng identificeres lyse pletter i en mørk pløjemark normalt med stolpehuller, jf. eksempelvis fundet af de fire vikingeborge.

ende og ensartethed«. ⁵³ Dette følges op med følgende forklaring herpå: »I eksemplet med den lyse plet i pløjemarken modtog vi sanseindtryk og hæftede os af en eller anden grund vor opmærksomhed ved dem (empirisk niveau). Vi undrede os over, hvorfor der var en sådan plet og stillede spørgsmålet: hvad er det?«. ⁵⁴ Replikken der gives herpå, er identisk med kildeidentifikationen: »Kildeidentifikationen kan bestemmes som svar på spørgsmålet: hvad er det?«. ⁵⁵ Men hermed er identifikationen imidlertid ikke tilendebragt! Således må man nemlig også kunne ophavsbestemme kildematerialet, dvs. fastlægge det i tid og rum:

»Vi bestemte kildeidentifikationen som svar på spørgsmålet: hvad er det? Det forhold, at den historiske erkendelses objekt er kendetegnet ved at være lokaliseret m.h.t. tid og sted indebærer, at en præcisering af dette spørgsmål implicerer, at historikeren må kunne datere og tidsfæste sit materiale. *Det er ikke tilstrækkeligt at besvare spørgsmålet: hvad er det?* [...] Kildeidentifikationen implicerer altså en elementær ophavsbestemmelse. *På den ene side* kan kildeidentifikationen bestemmes som svar på spørgsmålene: hvad er det? hvor stammer det fra? og hvem har produceret det? eller hvad er det en rest eller spor af? *På den anden side* betegner den selv en første betingelse for, at datamaterialet kan udnyttes af historikeren«. ⁵⁶ (min kursivering)

En kildeidentifikation består altså af to trin, der gensidigt betinger hinanden – det er der for så vidt ikke noget kontroversielt i. Til gengæld finder jeg det derimod ikke bare betænkeligt i forhold til selve idéen med det funktionelle kildebegreb, men i allerhøjeste grad også umådelig interessant i relation til denne artikels fokus, at der indeholdt i denne kildekritiske operation ikke kun er to faser, men tillige to former for data: »I den første fase af forskningsprocessen er opgaven den at identificere nogle sansedata som historiske levn, og det er disse identificerede levn, der udgør erkendelsesgrundlag for historikerens spørgsmål og svar om den virkelighed, hvoraf levnet er en rest, spor eller et produkt«⁵⁷, hvorfor:

»Det er værd at notere, at kildeidentifikationen, som den er behandlet her, består af *to faser*. Ved spørgsmålet: hvad er det? er erkendelsesgrundlaget *perciperede sansedata*. Vi identificerer f.eks. en given sten som en stenøkse. Ved spørgsmå-

53 Thorborg 1977, s. 21.

54 Ibid., s. 22.

55 Ibid., s. 20.

56 Ibid., s. 23.

57 Ibid.

lene om tid, sted og ophavsmand er det dette *erkendte levn*, vi søger kundskab om. Allerede her er der altså sket *et skifte fra sansedata til bevidsthedsdata*.«⁵⁸ (min kursivering)

Men kan man da det med den subjektivistiske erkendelsesteori? Er det muligt at skelne mellem sansedata og bevidsthedsdata i en og samme operation med det funktionelle kildebegreb? Og er perciperede sansedata *ikke netop* det samme som bevidsthedsdata?⁵⁹ Når Jensen, som jeg også tidligere fremhævede, slår til lyd for en erkendelsesteori, der akkurat gør op med empirismens idé om observation som et *første og forudgående element/fundament* i erkendelsen, og i stedet plæderer for sansningens afhængighed af og integration i »et struktureret sæt af irreduktible aktiviteter, hvori undren, erfaring, forståelse og dømmen indgår som nødvendige elementer i helheden«,⁶⁰ forekommer det mig mildest talt forunderligt at kunne foretage denne skelnen mellem sansning og bevidsthed i kildeidentifikationen, som Thorborg gør med udgangspunkt i akkurat selv samme erkendelsesteori. Men ikke nok med det; når Thorborg som illustration til kildeidentifikationen med det funktionelle kildebegreb skriver: »I eksemplet med den lyse plet *modtog vi sanseindtryk* og hæftede af en eller anden grund vor opmærksomhed ved dem« (min kursivering), må man nødvendigvis spørge: fra hvad var det lige vi modtog disse sanseindtryk eller bedre, hvad var årsagen til sanseindtrykket? Den fysiske lyse plet i sig selv, dvs. kildens uafhængige eksistens? Eller var det *først* muligt at modtage sanseindtrykket *af* den lyse plet *med* en historikers bevidstheds-mæssige undren, dvs. kildens bevidsthedsafhængige eksistens? Er det første tilfældet, må jeg blankt indrømme, at det i så fald forekommer mig mere end svært ikke at skulle kategorisere dette som empirisme. Er det andet tilfældet, virker Thorborgs beskrivelse af kildeidentifikationen mig kort sagt at ramme ved siden af i forhold til den subjektivistiske erkendelsesteoris udlægning af, hvordan menneskets kognitive apparat fremtræder og fungerer som en *samlet rekurrent og invariant helhedsstruktur i bevidstheden*. Umiddelbart synes det mig, at sidstnævnte er tilfældet, når man i optakten til Thorborgs tematisering af de kildekritiske operationer finder følgende tilkendegivelser:

58 Ibid., s. 25.

59 »Den filosofiske sprogbrug er denne: Ved »sansning« forstås et individs blotte modtagelse af de udefra kommende sanseindtryk, uden at individet har nogen bevidsthed eller viden om det sansedes art. Ved »perception« forstås sansning med bevidsthed eller viden om det sansedes art.« Farvholdt 2002, s. 98. Se her også Lübcke 1983, s. 334.

60 Jensen 1976, s. 139.

»Det er ikke uden betænkeligheder, at jeg lader disse meget foreløbige arbejds-papirer, som kun var en støtte for undervisningen, udgå som en selvstændig publikation til brug for andre. Mange problemer i forbindelse med manuskriptet blev således kun behandlet mundtligt i timerne. Men heldigvis vil denne mangel blive afbødet noget i foråret 1976, når *Bernard Eric Jensens artikel* »Et bidrag til revisionen af Metodelærens Grundlag« udkommer i *Historisk Tidsskrift*. *Her bliver nogle af de filosofiske forudsætninger for kurset behandlet [...]* Ganske særligt har *Bernard Eric Jensen været til uvurderlig hjælp ved kurssets tilrettelæggelse og senere virkeliggørelse, både hvad inspirationer og kritisk overvejelser angår*. Det var således oprindeligt hans idé at strukturere kurset omkring de fire centrale problemkredse: kildekritik, forståelses-, spørge-, og begrundelsesproblemerne, og *det er ham, der har introduceret den canadiske filosof Bernard J. F. Lonergan, hvis forståelse af den menneskelige erkendelses struktur ligger til grund for disse papirer.*«⁶¹ (min kursivering)

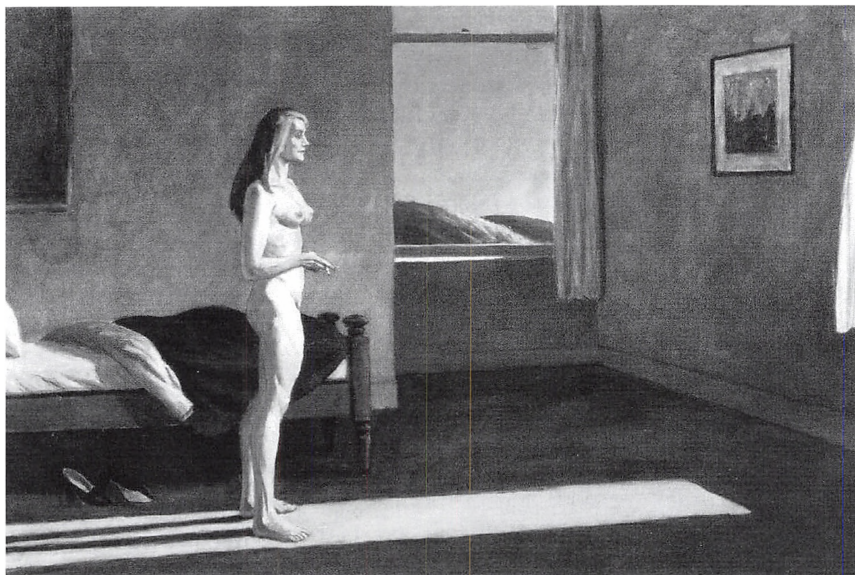
Jeg skal ikke her forfølge dette spørgsmål om, hvorvidt diskrepansen i Thorborgs udlægning af det funktionelle kildebegreb skyldes det ene eller andet forhold, men blot konstatere at det med en subjektivistisk erkendelseslære *er umuligt* at drage et erkendelsesteoretisk skel mellem sansning og bevidsthed på noget sted i den historiske forskningsproces inklusive kildeidentifikationen.⁶² I forhold til nærværende er spørgsmålet imidlertid og derfor hvilke ontologiske konsekvenser dette har for kildematerialets eksistens – og dermed virkelighedens fortid – i historisk forskning.

Det funktionelle kildebegreb og virkelighedens fortid i historisk forskning

Det blev i det foregående påvist, at det med det funktionelle kildebegreb er umuligt at foretage et skel mellem sansedata og bevidsthedsdata i den del af den kildekritiske forskningsproces, der netop angår kildematerialets ontologiske status i historisk forskning. Dette rejser indlysende nok til en begyndelse spørgsmålet om, hvorvidt det er muligt blot at forudsætte kildernes uafhængige eksistens som en materiel og metafysisk værensform *fra* fortiden med den subjektivistiske erkendelseslære. Den ufordækte

61 Thorborg 1977, s. II-III.

62 Det kan derfor også »undre«, når Bernard Eric Jensen tyve år senere i en statusrapport over dansk faghistorie forfægter følgende: »Det indtil videre bedste forsøg på at forfølge konsekvenserne af et funktionelt kildesyn er K. Thorborg, Arbejds-papirer til historisk metode«. Bernard Eric Jensen: »Selvrefleksion i dansk faghistorie: en status«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 96 hæfte 1, 1996, s. 91 note 10.

Edward Hopper: En kvinde i solen, 1961. Akkurat som den amerikanske realist Edwards Hoppers nøgne kvinde rammes i sit værelse af den ikke-synlige sols indtrængende stråler, må et historisk kildebegreb også kunne rumme og anerkende fortidens uformidlede tilstedeværelse i nutiden. Kun derved vil historikerne med rette kunne sige, at deres forskning og historier er om virkelighedens fortid.

konklusion må være, at dette er uladsiggørligt; for ifølge det funktionelle kildebegreb kan kildernes eksistens jo *først* fastlægges (identificeres) – herunder også i tid og rum, dvs. fra fortidens virkelighed – *efter* historikeren har undret sig over et sanseindtryk, hvilket imidlertid *allerede* er en integreret del af en bevidsthedsmæssig helhed. Kildematerialets eksistens og dermed virkelighedens fortid i historisk forskning kan derfor ingenlunde tages til indtægt for at være uafhængig af historikerens erkendelseskonstruktioner, hvorfor den ontologiske realisme må anses for at være gået tabt med det funktionelle kildebegrebs implementering i historiefagets forskningsteori og -praksis.

Ovenstående »nedtrykkende« konklusion rejser endvidere spørgsmålet om, hvad eksistensen af virkelighedens fortid i grunden så er i historisk forskning med det funktionelle kildebegreb. Et svar herpå må nødvendigvis antage den uforpligtende refleksions karakter ved at ophøje den subjektivistiske erkendelseslæres epistemologiske grundlag til ontologi.

Hvis man således ihukommer, at Bernard Eric Jensen i sin konkrete udlægning af den subjektivistiske erkendelseslære netop ikke lod erkendelsens *udgangspunkt* begynde i *hverken* et objekts afgivne sanseindtryk *eller* historikerens sanseformidlede konfrontation med en offentlig iagttagelig genstand i tid og rum (kildematerialets materielle eksistens), *men* derimod i ét af bevidsthedens undren konstitueret sanseindtryk, må man i yderste konsekvens afvise, at kildematerialet med det funktionelle kildebegreb i historisk forskning overhovedet besidder en materiel eksistens. Er dette tilfældet – og teoretisk set er dette ikke uplausibelt – må svaret på spørgsmålet; hvad er eksistensen af virkelighedens fortid i historisk forskning med det funktionelle kildebegreb, være: *Historikersubjektets bevidsthed!*

Et svar som dog konsekvent gør det nødvendigt at stille spørgsmålet: Hvad er historikerens bevidsthed ontologisk set? På baggrund af selve teksterne til det funktionelle kildebegreb forekommer dette umiddelbart svært at afgøre, idet der hele vejen igennem tales indenfor en erkendelsesteoretisk ramme, dvs. det erkendende subjekt etc. For mig at se eksisterer der imidlertid og basalt set to svarmuligheder eller -positioner om man vil; *enten* kan det funktionelle kildebegrebs historikersubjekt tages til indtægt for at være en transcendental, a-historisk og ikke-tidsbunden bevidsthed *eller* en historisk og tidsbunden bevidsthed. Begge muligheder er til stede, idet Jensen således både taler om bevidsthedens invariante og fællesmenneskelige strukturer i relation til det funktionelle kildebegreb,⁶³ og samtidig betoner en »generobring af historieforskningens praktiske og livsnære betydning« som en mulig konsekvens af den subjektivistiske erkendelseslære (i parentes bemærket: her synes der umiddelbart at ligge en diskrepans i Jensens artikel, men hvis man følger ham i hans seneste bog, er der tale om den sidste mulighed).⁶⁴ Og begge muligheder giver problemer i relation til ideen om, at kildematerialet/virkelighedens fortid i historisk forskning *også* besidder en metafysisk eksistens i form af at være det medium, der kan overvinde den for historiefaget så vigtige tidsdifferens mellem fortid og nutid uden af den grund at afskaffe fortiden som det tidsligt andet, der var. Hvis der på den ene side er tale om en ontologisk transcendental og ahistorisk bevidsthed, som skal agere bro mellem fortid og nutid, gøres dette netop ved at ophæve selve den tidslige dimension i historisk forskning. Dette er f.eks. effekten af Collingwoods og Kants tidsforståelse.⁶⁵ Hvis der på den anden side er tale om en historisk og

63 Ser her også Thorborg 1977, s. 66.

64 Jensen 2003, s. 58-60 & 378-392.

65 Jf. på dette punkt tillige Simonsen 2003, s. 148-149.

tidsbunden bevidsthed, der skal fungere som bindeled mellem fortid og nutid, realiseres dette ved at indrullere fortiden i en (udvidet) bevidsthedsafhængig nutid, idet tidsskellet mellem fortid og nutid suspenderes. Dette er eksempelvis konsekvensen af Husserls og Heideggers tidstænkning.⁶⁶ Begge dele er uantagelige for et historiefag, der traditionelt ikke blot har konstitueret sig i tid, men også en tidlig forskelsrelation mellem fortid og nutid,⁶⁷ og problemet kan for så vidt kun løses, i fald man er villig til at genindføre en materiel eksistens som *primær* værensudgangspunkt i teorien om det historiske kildebegreb.

Afslutning

Som hovedarkitekten bag det funktionelle kildebegrebs erkendelsesteoretiske udformning slog Bernard Eric Jensen i midten af 1970'erne fast, at der med den subjektivistiske erkendelseslæres implementering i den historiske forskningsteori og -praksis, ikke alene ville være sket en grundig rehabilitering af det erkendende subjekt i faghistorien, men tillige være blevet foretaget et opgør med *det* materielle kildebegreb, dvs. empiristiske erkendelsesteori, der havde optrænet historikerne til og i umiddelbart at fokusere på kildematerialet *fra* fortiden (virkelighedens fortid) frem for egne, »indre« fællesmenneskelige erkendelsesteoretiske mulighedsbetingelser i historisk forskning. Ved i første omgang dels at underkende den empiristiske aforisme, at iagttagelse/observation skal tages til indtægt for at være et første og forudgående element og fundament for erkendelsen, dels at iagttagelse/observation er bevidsthedsafhængig, og i anden omgang at integrere den historiske forskningsproces i en sammenhængende erkendelsesopfattelse, argumenterede Jensen således for den anskuelse, at muligheden for erkendelse og historisk forskning med det funktionelle kildebegreb *herefter* var betinget af historikernes kognitive autonomi og spørgsmålsformulerende bevidsthed bestående af fire rekurrente, invariante og irreduktible aktiviteter i form af undren, erfaring, forståelse og dømmen. At denne forskydning af historieforskningens og erkendelsens grundlag *fra iagttagelse til bevidsthed* på mange måder har været befriende, befordrende og direkte konstruktiv for mange historikere (inklusive undertegnende) i deres daglige virke, vil jeg på ingen måde hverken

66 For en nærmere analyse af de tidlige konsekvenser og fortidens virkelighed i historiefaget mht. Husserls tidsforståelse jf. Mejlbj Jensen 2005, s. 49-59.

67 Simonsen 2003, s. 153.

benægte eller devaluere. Ikke desto mindre er og har det i nærværende artikel været en gennemgående antagelse, at det funktionelle kildebegrebs implementering i historisk forskning *teoretisk* set har resulteret i tabet af historiefagets og historikernes *reale incitament* for overhovedet at praktisere historisk forskning: Den ontologiske realisme, dvs. det synspunkt at der findes og fandtes en *uafhængig* af menneskers sproglige, bevidstheds-mæssige og kulturelle erkendelseskonstruktioner *eksisterende fortid*.

At dette efter min mening ganske alvorlige og ret beset yderst uholdbare konsekvensproblem af den subjektivistiske erkendelseslære for en *virkelig fortidsvidenskab* som historiefaget imidlertid aldrig er blevet berørt, belyst, endsiges opdaget, forekommer mig mindst talt forunderlig. Derfor har det i denne artikel også *kun* i første omgang været ambitionen at eksponere dette teoretiske misforhold mellem den ontologiske realisme og det funktionelle kildebegreb.

Det skal her til slut påpeges at en endelig løsning på den diskrepans, jeg har forsøgt at afdække og fremlægge i nærværende artikel, endnu mangler at se dagens lys. En sådan vil kun kunne fremkomme ved igen at tage historiefagets teori og metode op til grundig revision – men denne gang med fokus på og udgangspunkt i historiefagets ontologi i form af virkelighedens og (for)tidens værensbestanddele.

Der var engang for efterhånden en del sider siden, jeg fremhævede, hvorledes postmodernismen med dens sproglige og litterære vendinger i de sidste årtiers historieteoretiske debatter ofte er blevet fremhævet som *en skarpretter* i forbindelse med aflivningen af historiefagets og historikernes hovedforudsætning for at bedrive historisk forskning: Den ontologiske realisme. Denne holdning vil jeg på ingen måde bestride, men det må pointeres, at øksen *allerede* var faldet forinden den postmodernistiske skarpretter trådte op på skafottet for at hæve sin.

Litteratur

- Berkhofer, Robert F.: *Beyond – the – Great Story. History as Text and Discourse*, Cambridge & London 1995.
- Busck, Steen: »Historie og sandhed«, *Den jyske Historiker*, nr. 50, 1990, s. 41-54.
- Clausen, H.P.: *Hvad er historie? Den historiske videnskabs metodiske grundspørgsmål og nyere synspunkter på historieforskningens teoretiske problemer*, Århus 1963.
- Erslev, Kristian: »Historisk Teknik. Den historiske undersøgelse fremstillet i sine grundlinier«, 2. udgave, København 1987.
- Favrholdt, David: *Erkendelsesteori. Problemer – argumenter – løsninger*. Revideret udgave, Odense 2002.
- Flor, Jan Riis: *Erkendelsesteori – en indføring*, København 1993.
- Glassman, William E.: *Approaches to Psychology*, Buckingham & Philadelphia 1995.

- Hauge, Hans: »Historiens vendinger. Sproglige, litterære og pragmatiske«, *Den jyske Historiker*, nr. 50, 1990, s. 9-27.
- Hearnshaw, L. S.: *The Shaping of Modern Psychology*, New York 1987.
- Horstbøll, Henrik: »«Tingenes natur er ikke en roman«. Om historieskrivningens tider og rum«, *Den jyske Historiker*, nr. 50, 1990, s. 105-115.
- Jensen, Bernard Eric: »Et bidrag til revisionen af metodelærens grundlag«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 76, 1976, s. 113-148.
- Jensen, Bernard Eric: »Selvrefleksion i dansk faghistorie: en status«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 96, hæfte 1, 1996, s. 85-108.
- Jensen, Bernard Eric: *Historie – livsverden og fag*, København 2003.
- Jensen, René Mejlbj: *Tabet af den ontologiske realisme – Om fortidens virkelighed i virkelighedens fortid ved det funktionelle kildebegreb*, upubliceret speciale, Aalborg 2005.
- Jørgensen, Claus Møller: »Kildebegreb, tekst, kontekst«, i Claus Møller Jørgensen & Carsten Tage Nielsen (red.): *Historisk analyse – nye teori og metoder*, Frederiksberg 2001, s. 57-94.
- Kendler, Howard H.: *Historical foundations of Modern Psychology*, Pacific Grove 1987.
- Kjeldstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*, Oslo 1992.
- Kjeldstadli, Knut: »I hvilken forstand kan vi snakke om sannhet i historie?«, (Norsk) *Historisk Tidsskrift*, bd. 78, hæfte 3, 1999, s. 375-386.
- Kristensen, Bent Egaa: »Historisk metode og tegnets analytik«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 102, hæfte 1, 2002, s. 177-218.
- Kristensen, Bent Egaa: »Tekst, virkelighed og metode. Svar til Dorthe Gert Simonsen«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 102, hæfte 2, 2002, s. 382-395.
- Lübcke, Poul (red.): *Politikens filosofi leksikon*, København 1983.
- Manniche, Jens Chr.: *Den radikale historikertradition*, 2. udgave, www.hum.au.dk/historie/pubnet.html 2000.
- Mordhorst, Mads: »Kildernes magi«, *Fortid og Nutid*, nr. 2, 2001, s. 110-133.
- Mørch, Søren (red.): *Danmarks historie* bd. 10. *Historiens historie*, København 1992.
- Nissen, Henrik S.: »Slutning fra virkelighed«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 75, hæfte 1, 1975, s. 59-76.
- Nissen, Henrik S.: »Træk af den historisk-metodiske debat i Norden i 1960erne og -70erne«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 80, hæfte 2, 1980, s. 405-417.
- Olden-Jørgensen, Sebastian: *Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik*, København 2001.
- Paludan, Helge: »Planer og planløshed i kildearbejdet. Nogle synspunkter vedrørende kildebegrebet og dets baggrund«, i Niels Christensen m.fl. (red.): *Tradition, opbrud og formidling. Den jyske Historiker, særtryk 1*, Århus 1978, s. 132-173.
- Paludan, Helge: »Cairos røde rose. Noget om historikerens kildebegreb«, *Den jyske Historiker*, nr. 50, 1990, s. 29-40.
- Paludan, Helge: »Det funktionelle kildebegreb – en århushistorie?«, i Mads Mordhorst & Carsten Tage Nielsen (red.): *Fortidens spor, nutidens øjne – kildebegrebet til debat*, Frederiksberg C 2001, s. 73-97.
- Poulsen, Henning: »Beretning som kildetype«, *Studier i historisk metode VII. Källkritikens plats i den moderna historieforskningen*, Oslo – Bergen – Tromsø 1972, s. 66-77.
- Rüdiger, Mogens: *Povl Bagges historiebegreb*, København 1984.
- Simonsen, Dorthe Gert: »Udfordring til det kildekritiske subjekt«, i Mads Mordhorst & Carsten Tage Nielsen (red.): *Fortidens spor, nutidens øjne – kildebegrebet til debat*, Frederiksberg 2001, s. 100-139.
- Simonsen, Dorthe Gert: »Om erslevske virkelighedsslutninger og deres (empiriske) kontekst. Et svar til Bent Egaa Kristensen«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 102, hæfte 2, 2002, s. 364-381.
- Simonsen, Dorthe Gert: »Opsummerende og afsluttende bemærkninger«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 102, hæfte 2, 2002, s. 396-402.

- Simonsen, Dorthe Gert: *Tegnets tid. Fortid, historie og historicitet efter den sproglige vending*, København 2003.
- Skovgaard-Petersen, Inge: »Kritik af den klassiske metodelære«, *Studier i historisk metode VII. Källkritikens plats i den moderna historieforskningen*, Oslo – Bergen – Tromsø 1972, s. 9-22.
- Thorborg, Karsten: *Arbejds papirer til historisk metode*, hæfte I-II. 2. udgave, København 1977.

Summary:

René Mejlby Jensen: The Functional Source Concept and the Past of the Reality in Historical Research

In the debates of the past two decades on historical theory it has been a recurrent argument on the part of historians that the introduction into historical science of post-modernism, understood epistemologically and as a scientific theory, results in the loss of the primary basis of historians for conducting historical research: The ontological realism, i.e. the view that there exists and existed a past, independently of the linguistic, conceptual and cultural constructions for perception, formulated by man. Although the post-modernistic position actually makes it impossible to presuppose the independent real existence of the past as a basis for historical research, it is the thesis of the present article, however, that the loss of the ontological realism had already taken place before it became the fashion to talk about the post-modernistic challenge to the science of history. This as a result of the functional source concept.

With the epistemological implementation in the 1970s of the functional source concept into the theoretical-methodological basis of historical science, historical science abandoned its original positivistic perception basis in favour of a subjectivist theory of perception. Whilst the theory and practice of historical research since the days of Kristian Erslev (Danish historian, 1852-1930, who introduced historical criticism in Denmark) in the reception had been fixed on a so-called subject-denying ideal of perception, which prescribed observation independent of consciousness as a primary and prior element and foundation for historical perception, the functional source concept introduced in its place the cognitive autonomy of the human being/the subject/the historian, in the form of the four recurring and invariable activities of consciousness: Wonder, experience, understanding and judgment as a total source for historical perception. The consequences for research of this change in the theoretical-methodological

basis of historical science have been presented and debated innumerable times since then; but so has not been the case with its ontological consequences; it has been regarded as inconceivable that the functional source concept should have had any influence on the real incentive of historians to carry out historical research, in this particular case the ontological realism. Nevertheless it is possible, via an analysis of the past of the reality in the form of the existence of the source material in historical research, to ascertain the impossibility of merely presupposing the independent real existence of the past in historical research by using the functional source concept, since this depends on the perception of the present by the historical subject in each and every aspect of the theory and practice of historical research. A fact that not only exposes the theoretical discrepancy between the functional source concept and the ontological realism, but also puts a question mark against the centuries old tradition of historical science of constituting itself in time as well as against its presupposition of a time-related difference between past and present.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Debat

Byhistorie

I *Historie*, 2008, s. 55-88, gav dr.phil., arkivar Peter Henningsen, Københavns Stadsarkiv, en oversigt over nyere retninger inden for byhistorie under overskriften »Plads til dem alle – Forskningstraditioner i nyere britisk, amerikansk og skandinavisk byhistorie«. Artiklen har affødt nedenstående to debatindlæg.

Ikke plads til dem alle

Om Peter Henningsens redegørelse for forskningstraditioner i nyere britisk, amerikansk og skandinavisk byhistorie.

Af Ole Degn og Henrik Fode

I *Historie*, 2007:2, havde Peter Henningsen en længere artikel med en generel historiografisk oversigt over udviklingen i byhistorien siden 1960'erne, en introduktion til de faglige debatter og en række henvisninger til byhistoriske hovedværker. Artiklen her er en reaktion på en række af de synspunkter, som blev fremlagt. Vi peger på forskellige inkonsekvenser, modsigelser og skiftende holdninger i redegørelsen for teorier og metoder og kritiserer det opstillede billede af forskellene mellem byhistorisk forskning i Norge, Sverige og Danmark. Peter Henningsens redegørelse for den danske byhistorie er stærkt tendentiøs og nedvurderende og røber i det mindste et begrænset kendskab til den.

Peter Henningsen har skrevet en længere artikel om forskningstraditioner i nyere britisk, amerikansk og skandinavisk byhistorie. Det er et meget omfattende emne, med mange teorier, metoder, synsvinkler, periodiseringer og

traditioner, og Peter Henningsen er da heller ikke altid helt klar og konsekvent, nogle steder endda selvmodsigende, og man får flere gange det indtryk, at det fremlagte ikke er helt forstået.

Det er Peter Henningsen meget om at gøre at fastslå, hvornår byhistorien bliver en faghistorisk disciplin. Amerikanerne var tidligt ude, ligeledes svenskerne, briterne sprang på bølgen i 1960'erne og tyskerne fulgte i 1970'erne. Skridt til skabelsen af et internationalt byhistorisk miljø blev taget af en franskmænd i slutningen af 1970'erne med en serie internationale møder (s. 55-56 og 59-60).

På den baggrund finder Peter Henningsen anledning til at karakterisere byhistorien i Danmark som fagligt forskningsområde som et U-land (s. 56). Man ser her et karakteristisk træk ved artiklen som helhed: selv om titlen er »Plads til dem alle«, er det dog åbenbart vigtigt for Peter Henningsen at få en væsentlig del af byhistorien dømt ud. En lang række danske historikere »har vel

gennem tiden biograferet danske byer, men disse arbejder er ikke skrevet med metodisk-teoretisk udgangspunkt i den genre, der i dag kaldes byhistorie, men ligger snarere på linje med de klassiske sognehistorier, der gennem tiden er blevet skrevet af lokalhistoriske amatører.« (s. 56).

Der er dog ellers i hvert fald siden 1950'erne, for ikke at sige 1930'erne, skrevet dansk byhistorie af universitetsuddannede historikere. Formuleringen, at »vi skal frem til begyndelsen af 1990'erne, før byhistorien for alvor italesættes i det danske forskningsmiljø« (s. 56) forekommer besynderlig. Der foreligger talrige faghistoriske byhistoriske arbejder før den tid, endda flere byhistoriske disputater.¹ Hertil bør vel også føjes, at Københavns Universitet i 1970 under Historie etablerede en Lokalhistorisk Afdeling, der siden fik adresse på Landsarkivet for Sjælland, med Knud Prange som den daglige leder. Der var tale om et universitetsinstitut med faghistorisk forskning frem til 2000, da det blev nedlagt af sparehensyn.² I de hen ved 30 år blev det alene, når det gælder byhistorien, i en skriftserie til tre bøger, om Frederiksstaden, om pest, skatter og priser i Køge og om gæld, kapital og rente i Præstø,³ i en serie med småtryk til fem udgivelser, hertil 22 byhistoriske specialer og 30 15-siders opgaver, hvortil yderligere kommer en ph.d.-afhandling af Jørgen Mikkelsen, *By – Land – Øvrighed. Studier i sjællandske købstæders økonomi og administration ca. 1740-1807 med særligt henblik på Korsør, Skælskør og Slagelse*, fra 1995. De byhistoriske specialer havde som emner bl.a. befolkningsforhold i Silkeborg, Frederiksværk, Skælskør, Præstø, Maribo og Køge, økonomiske forhold i Præstø, erhvervsforhold i Helsingør og Nykøbing Mors, sociale forhold i Saksøbing, Præstø og Køge, industria-

lisering i Helsingør, bystyre i Køge, vel alt sammen relevante byhistoriske arbejder. I samme periode stod Lokalhistorisk Afdeling også, efter oprettelsen på dansk initiativ, for kontakten til en række nordiske lokalhistoriske møder, hvor også danske byhistorikere deltog med tekster og diskussioner af emner af interesse også for byforskningen, bl.a. migrationsprocesser, socialgrupperinger, bosætningsstruktur, demografisk udvikling, geografisk og social mobilitet, by og opland og lokaladministrationsformer.

Danske byhistorikere har også deltaget i internationale byhistoriske møder eller møder, hvor også byhistorien har været på programmet. Dansk Komité for Byhistorie blev dannet i 1971 med henblik på at deltage i arbejdet i den i 1955 dannede Commission Internationale pour l'Histoire des Villes' møder, i et samarbejde, der altså var indledt længe før det af Peter Henningsen anførte franske initiativ fra slutningen af 1970'erne. CIHVs erklærede mål er at fremme arbejdet med den komparative tilgang til byhistorien.

I redegørelsen for den britiske byhistorie spiller professor H.J. Dyos fra Leicester en stor rolle. Der tales om et møde, der var uhyre succesrigt med resultater af mytologisk status (s. 61). Der fremhæves her det synspunkt, at historikeren ikke blot skal studere mere eller mindre tilfældige byer, men derimod de større og bredere historiske processer. Hvad gør lige præcis denne by forskellig fra eller identisk med andre byer? Som det formuleres, koncentrerer interessen sig altså dog alligevel om den enkelte by. Det siges videre, at byhistorikeren skal integrere alle aspekter af byens liv i sin analyse, og at han bør være faglig eklektisk i sin tilgang, hvordan det så kan kræves, at man er udvælgende, når alt skal med (s. 61-62).

Som om det skulle være noget nyt, fremhæves det kraftigt, at selv agrarhistorien er relevant i en byhistorisk sammenhæng, for alle byer har haft et opland, hvilket jo da også har været kendt i dansk byhistorie.⁴

Trods de mange og store ord om H.J. Dyos må Peter Henningsen konstatere, at dennes ofte gentagne mantra om byhistoriens særlige komparative, samfundsvidenskabeligt inspirerede tilgang ingen nævneværdig indflydelse fik på den byhistoriske praksis (s. 64). Dyos havde hårdnakket nægtet at tage patent på disciplinen og hævdede, at der skulle være plads til alle, hvilket skulle have medført, at byhistorien ved hans død i 1978 »stod underligt tomhændet tilbage« (s. 65).

I det byhistoriske arbejde efter Dyos ser Peter Henningsen naturligt nok mange forskellige former, og selv om han kan konstatere, at byhistorikere langt fra er enige om, hvordan disciplinen skal defineres, og om den overhovedet behøver en definition, vover han dog et forsøg (s. 65-70). Han finder, at det byhistoriske felt nu kan udskilles i fire hovedretninger: 1. Studier med fokus på urbaniseringsprocesser (den samfundsvidenskabeligt inspirerede tilgang), 2. Biografiske studier af en enkelt by (den urbane biografi), 3. Studier med varierende problemstillinger og temaer med byen som location (byen som sted/byen som proces) og 4. Den kulturhistoriske tilgang, hvor det er byens mennesker og hverdagslivet eller opfattelsen af byen, der står i centrum (byen som community, byen som erfaring). Man må hertil sige, at byhistoriens emner er så omfattende og synsvinklerne, der kan anlægges, så mangeartede, at det vel egentlig ikke er formålstjenligt at foretage en sådan udskillelse af »hovedretninger«. Ved nærmere eftersyn ses de da også at lappe ind over hinanden, og mange by-

historiske arbejder vil placere sig i et par af disse hovedretninger.

Inddelingen giver dog Peter Henningsen anledning til at forkaste byhistorisk arbejde, som han ikke regner for forskning. Det gælder »den klassiske urbane biografi«, til trods for, at han også citerer byhistorikere for at sige, at den urbane biografi er selve grundstammen i al professionel byhistorie (s. 68). Selv når man ønsker at etablere viden om byer generelt, siges det lidt selvfølgelig, kan dette ikke ske uden specifik viden om enkelte byer, hvorpå den generelle viden bygges. En grundlæggende forståelse af de processer, som gennem historien har formet byernes udvikling, går via den klassiske urbane biografi. Dette er jo også selvindlysende. Man kan ikke skrive om et lands byhistorie og byudvikling generelt uden at kende noget til de enkelte byer eller i hvert fald en del af disse.

Efter en gennemgang af en række teoretiske skoler, Den urbane variabel, New urban history, Byen som sted, som proces og Kritikken af byhistorie som en særlig disciplin (s. 71-77), ser Peter Henningsen derefter på byhistorien i Skandinavien. Det gør han på grundlag af sin særlige opfattelse af byhistorie. *Kun komparative arbejder er byhistorie, bymonografier er ikke rigtig byhistorie.* På den baggrund og af særlige grunde finder byhistorien i Sverige og Norge nåde for hans blik (s. 56 og 58).

Den svenske byhistorie fremhæves dog i væsentlig grad på grund af de institutionelle rammer, som man siden 1919 har haft med Stadshistoriska institutet i Stockholm, et professorat i historie på Stockholms universitet, siden 2002 endnu et professorat i historie og hertil siden 1989 Centrum for Urbane og regionale studier ved Örebro universitet. Om den byhistoriske forskning hører man ikke andet end om et projekt

for en sammenlignende byhistorie i 1970'erne.

Den norske byhistorie har ingen selvstændige byhistoriske organisationer som Sverige, hævder Peter Henningsen, der overser Norsk Lokalhistorisk Institutt, oprettet i 1955 som en statslig organisation, men han fremhæver en stærk lokalhistorisk tradition og talrige byhistorier, hvor tematik og komparation dog ikke har været normen, og teoretiske diskussioner mere har været præget af egne norske nationale dagsordener end af international indflydelse. Den analytisk funderede urbane biografi er dog vundet frem, og Norge fik i 2006 en komparativt anlagt generel byhistorie.

På den baggrund og ud fra disse synsvinkler er det let for Peter Henningsen at få den danske byhistorie til at se sløjere ud. Han citerer vel et par historikere for i en byhistorisk bibliografi at konstatere, at forholdene i 1980'erne havde ændret sig noget siden 1950'erne: de fleste danske købstæder havde nu fået deres egne urbane monografier, hvoraf flere var skrevet af faghistorikere, og med dannelsen af Selskabet til Arbejderbevægelsens Historie og Statens humanistiske Forskningsråds Stationsbyprojekt og sammes Industrialiseringsprojekt var flere historikere kommet til at arbejde med byhistorie. Peter Henningsen konstaterer dog, at én svale imidlertid gør ingen sommer.

Men – der var jo også en del flere svaler. Som Peter Henningsen åbenbart ikke kender.

Blandt Statens humanistiske Forskningsråds projekter i 1970'erne var også det tværvidenskabelige Projekt Middelalderbyen, hvor en lang række arkæologer og historikere arbejdede sammen om at skabe et overblik over materiale og problemer i forbindelse med ti udvalgte danske middelalderbyer. Resultatet er foreløbig blevet seks bind om

middelalderbyer, Ribe, Køge, Næstved, Viborg, Odense og Svendborg, udgivet 1985-92. De er opbygget efter en fælles struktur, der muliggør sammenligninger mellem byerne, med temaer som naturforhold, fjernkommunikation, befæstning, møller og teglgårde, gejstlige og verdslige institutioner, gader og torve, bebyggelse osv.

I denne sammenhæng må også understreges, at det, som Peter Henningsen blot strejfer med betegnelsen Industrialiseringsprojektet, i virkeligheden er projektet Industrialismens Bygninger og Boliger, der resulterede i adskillige byhistoriske bøger, om Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne og københavnske boligforhold omkring 1880. Desuden et par bøger med vejledninger til studier af også byudviklingen i perioden 1840-1940, dels kilder og litteratur, dels teorier, metoder og problemstillinger og litteratur til belysning heraf. Som en udløber af projektet kom også Hans Chr. Johansen, Per Boje og Anders Monrad Møllers *Fabrik og bolig, Det industrielle miljø i Odense 1840-1940*, 1983.⁵ Hertil knytter sig også Ole Hyldtofts disputats, *Københavns industrialisering 1840-1914*, 1984, og fortsættets opregningen af Forskningsrådets initiativer på området, kan peges på *Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld*, 1-2, 1984. Sjældent har en by været analyseret så tæt, som netop i sidstnævnte.

Peter Henningsen efterlyser danske komparative byhistoriske arbejder, idet han blot nævner Gunnar Olsens lille, stærkt forældede bog *De danske købstæder gennem tiderne*, fra 1943, på 158 sider (s. 83 og 85). Men der er jo dog andre. Temaet for Det nordiske Historikermøde i Trondheim i 1977 var byhistorie, *Urbaniseringsprocessen i Norden*. På mødet blev fremlagt tre bind rapporter, for henholdsvis *Middelaldersteder*, *De anlagte steder på 1600-1700*

tallet og *Industrialiseringens første fase*. Her deltog naturligvis også danske historikere, Henrik M. Jansen, Tore Nyberg og Thomas Riis i 1. del, Ole Degn i 2. del og Niels Thomsen, Per Boje og Ole Hyldtoft i 3. del.⁶ Tilsammen er der i dette værk godt 200 sider dansk byhistorisk syntese. Hertil er så siden endda kommet andre artikler om de danske byer generelt 1550-1800.⁷

I overensstemmelse med fælles kriterier fastlagt af den førnævnte Commission Internationale pour l'Histoire des Villes har Dansk Komité for Byhistorie stået for udarbejdelsen af fire bind, med byerne Ribe, Stege, Køge og Randers, udgivet 1983-99 i serien *Scandinavian Atlas of Historic Towns*, der indgår i rækken af de hen ved 200 bind byhistoriske atlaser i serien *Atlas of Historic Towns*, som til trods for, at de fordeler sig på 17 europæiske lande, er udformet efter en række fælles kriterier. De danske atlas inddrager flere temaer end de øvrige, men med en fast struktur muliggøres sammenligninger gennem tid og mellem byer, og det samme gælder de lange rækker af tematiske kort.

Som et vigtigt element i de senere års danske byhistoriske arbejde må man også se det, der er blevet fremlagt af Århus byhistoriske Udvalg. I årene siden 1950'erne har udvalget udgivet et meget stort antal bøger vedrørende Århus bys historie, med emner inden for et stort område: erhvervslivet, bystyret, havnen, gader, butiksvirksomhed, trafik, hus og hjem, skole og skolegang, børns forhold, kunsten, idræt og forskellige perioder, som besættelsen og efterkrigstiden. Efter omdannelsen af udvalget til Århus byhistoriske Fond i 2001 fortsættes arbejdet nu med stor energi med byhistorikeren Henrik Fode som leder. Det var Vagn Dybdahl, der var den store inspirator til de byhistoriske arbejder, og hans lille artikel og siden publikation

Socialhistorie i købstæderne, 1967, må betegnes som et vægtigt bidrag i den danske diskussion om byhistoriens og lokalhistoriens mål og midler.⁸

Endda er Århus blot en af de mange danske byer, hvor man ser et betydeligt byhistorisk arbejde, og hvor man yderligere i de senere år har fået en stor byhistorie, som i Esbjerg, Roskilde, Vejle og Viborg. Skulle man ikke være enig i disse byhistoriers udformning, så er der dog tale om byhistorie, og på flere punkter adskiller de sig ikke så meget fra de norske byhistorier, som Peter Henningsen jo ellers selv fremhæver så positivt.⁹

Her kunne også nævnes Randers, hvor ikke mindst Ole Warthoe-Hansen gjorde en betydelig indsats og bl.a. tog initiativ til projektet *Søköbstaden Randers*, igangsat i 1980. Det var ikke blot lokalhistorie, men regionalhistorie, hvor »baglandet« – Gudenåen – systematisk blev beskrevet og analyseret som et økonomisk og befolkningsmæssigt opland for Randers. Finn H. Lauridsen beskrev planer om åen som trafikvej med perspektiver til kanaler til Limfjorden, og Henrik Fodes afsnit om industrialismen til søs belyste bl.a. også konkurrencen med nabokøbstaden Århus.¹⁰

Peter Henningsen citerer de to førnævnte historikere for i deres bibliografi at konstatere, at der stadig var masser af områder at tage fat på. Og fortsætter selv: »Sådan er det ikke længere. Ganske vist er der stadig et stykke vej, før danske byhistorikere for alvor kan måle sig med deres norske og svenske kolleger, men udviklingen er blevet sparket i gang med dannelsen af Dansk Center for Byhistorie i 2001« (s. 84). Med forbløffelse læser man, at det først var med oprettelsen af dette center, »at det for alvor blev slået fast, at byhistorie var et felt, man skulle holde øje med« (s. 56). Det er vel ikke denne institution, der med en endda meget sparsom bemanding kan

stå alene for den byhistoriske forskning i Danmark? Seminarer er ganske vist vigtige, inspirerende og igangsættende, men som Peter Henningsen selv fremhæver, så har bidragene i flere af de af centeret udgivne bøger et noget kalejdoskopisk præg, og bøgerne adskiller sig i øvrigt med deres præg af artikelsamlinger ikke meget fra en stor del af den hidtidige byhistoriske forskning, når talen som nu her har været om større, teoretisk og komparativt funderede arbejder.

I Peter Henningsens stærkt nedvurderende omtale af den danske byhistoriske forskning må historikeren – og byhistorikeren – Ole Degn føle sig noget misbragt i et bestemt ærinde, når han bliver citeret for sin vurdering af en række ældre bymonografier, hvor han har savnet tematiske tilgangsvinkler og en sammenhængende struktur.¹¹ Citaterne er plukket ud fra en undersøgelse af danske byhistorier fra perioden 1967-92, altså en noget ældre artikel, og i artiklen blev der også peget på en positiv udviklingslinje, som blev udtrykt i dens titel: »Fra topografi og begivenheder til erhvervsliv og sociale forhold«.

Tilmed nævnte artiklen også eksempler på nyere, strukturerede værker, således Ole Degns *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet 1560-1660* og Hans Christian Johansens *Næring og bystyre. Odense bys historie, 4, 1700-1789*, 1983 (s. 67, med note 24).

Man ser i disse bøger netop den struktur, som Peter Henningsen har iagttaget i det enlige værk, som han har fundet det værdt at nævne (s. 85, note 89) »som en undtagelse«: *Århus. Byens historie*, 1-4, 1995-98. En idé med den omtalte artikel om danske byhistorier fra perioden 1967-92 var bl.a. at pege på en mere hensigtsmæssig struktur for byhistorien, så den bliver mere overskuelig, og så man får muligheder for sammenligninger

gennem tid og mellem byer. For forståelsen af strukturen i Århus' byhistorie er det nødvendigt at understrege, at det ikke er rigtigt, at det særlige ved denne byhistorie er en tematisk tilgang. En tematisk opdeling eller emnedeling af byhistorien ses jo i de fleste danske byhistorier i modsætning til det, der præger de norske byhistorier, hvor en bred, kronologisk disponeret fremstillingsform er dominerende.¹² Det særlige ved Århus' historie er en fast struktur, der er gennemtænkt med henblik på at få en enkel, klar og logisk struktur, der så går igen gennem alle perioder. Strukturen udgøres af tre hovedafsnit: byens rum, byens mennesker og byens liv. Det er den, der også ses i de to førnævnte bind om Ribe og Odense samt i de førnævnte danske bind i *Scandinavian Atlas of Historic Towns*, hvor areal og bebyggelse svarer til rum, befolkning svarer til byens mennesker og erhvervstopografi og socialtopografi svarer til (virkningerne af) byens liv.¹³

Endda sker der tendentiøse glidninger i Peter Henningsens henvisninger til artiklen om de danske byhistorier. Han skriver således »Traditionelt er dansk byhistorie hverken undersøgelser af byen som sted eller byen som proces, den er ikke komparativ, ej heller tematisk i den svenske betydning af ordet og alt for ofte savnes en rød tråd i fremstillingerne. Det gælder særligt i de tilfælde, hvor forfatterne uden større omtanke bunker stabler af informationer ovenpå hinanden uden at gøre sig den ulejlighed at sætte dem i egentlig sammenhæng med byens historie (s. 86), og han tilføjer: »Man ser i sådanne tilfælde, siger Degn, »at byhistorien mere eller mindre går i stykker, falder fra hinanden««. Men de først anførte synspunkter er jo slet ikke udtrykt i Ole Degns artikel, og de tilføjede linjer går på et par konkret fremhævede byhistorier med rodede dispositioner.

Når det hedder, at »metodisk nytænkning spores kun i bindene om Århus' historie (1995-98), hvor man har forsøgt sig med en tematisk tilgang« (s. 86), så er dette dog ikke ganske rigtigt. Man kan her igen pege på de to fornævnte bind om Ribe og Odense, og hertil kan føjes Harry Christensens *Ni tværsnit af Nibe bys historie*, 1977, hvor forfatteren på en enkel måde viser situationen på forskellige tidspunkter og så trækker udviklingslinjer mellem dem og dermed viser et mere klart billede end det ofte noget flimrende og uklare, man får med en glidende skildring. Hertil kommer, at man i bindet om Ribe finder et længere teoretisk og metodisk afsnit med undertitlerne Sigte og problemstilling, Afgrænsning i tid og rum, Tilgang, metode og repræsentativitet samt et afsnit med henvisninger til bl.a. udenlandsk litteratur, der har været inspirationskilder. I det hele taget har man i øvrigt flere gange set danske diskussioner af byhistoriens og lokalhistoriens mål og midler, teorier og metoder.¹⁴

Til sidst afrunder Peter Henningsen sin redegørelse for nyere forsknings-traditioner i byhistorien med endnu et gevaldigt spark til den danske byhistorie. »Der findes med andre ord endnu ikke meget »rigtig« byhistorie i Danmark. Hverken den engelske, den amerikanske, den svenske eller den norske tilgang har vundet indpas. Dansk byhistorie befinder sig i store træk i et metodisk-teoretisk limbo, hvor blandingen af traditionel hjemstavns historie, empiristisk krønikefortælling og ufokuseret ophobning af mere eller mindre tilfældig viden præger området.« (s. 87). Som dansk byhistoriker kan man så trøste sig

med, at han fortsætter »Men herved adskiller den sig i grunden ikke meget fra byhistorien i det øvrige Europa.« Ligeledes med, at han har fundet anledning til at citere en amerikansk historiker for at sige, at i grunden er europæisk byhistorie blot ganske almindelig lokal- og regionalhistorie, der er pustet op til at udgøre et sammenhængende forskningsparadigme (s. 75-76).

Der synes altså i flere henseender med Peter Henningsens redegørelse at være tale om et teoretisk skoleridt. Man har især med behandlingen af den danske byhistorie lidt svært ved at se, hvad det kan gøre godt for. For at kunne fælde en så voldsom dom, som Peter Henningsen gør, over adskillige historikeres indsats, må man som et minimum kræve, at dommeren kender sine præmisser – eller sagt på en anden måde, ved og er bevidst om, hvad der i grunden er produceret af byhistorie. En byhistorisk syntese kræver talrige elementer, hvis den ikke skal blive for generel og ligegyldig. Mange brikker er allerede lagt, og de bør naturligvis ikke uden videre forkastes, sådan som Peter Henningsen gør det, men må omhyggeligt indgå i den overordnede syntese, der kan forme en moderne dansk byhistorie. Som historikere bygger vi på hinandens viden, og almindelig akademisk høflighed kræver, at der udvises et minimum af respekt for de indsatser, tidligere historikere har udført på området under forskellige metodiske, tekniske og økonomiske tilgange. Komparative byhistorier kræver nødvendigvis, at der er noget at komparere. Byhistorie skal ikke begynde forfra – er det næsten ikke det, Peter Henningsen lægger op til?

Byhistorie – en markedsplads for forskere

En kommentar til Peter Henningsens artikel

Af Søren Bitsch Christensen og Jørgen Mikkelsen

I det seneste hæfte af *Historie* har Peter Henningsen givet en oversigt over forskningstraditioner i nyere britisk, amerikansk og skandinavisk byhistorie. Det er en meget ambitiøs opgave, han har stillet sig, da den byhistoriske litteratur i disse lande må have et samlet omfang på titusinder af sider, fordelt på et væld af samleværker, monografier, tidsskrift-artikler og hjemmesider m.m. Ingen har mulighed for fuldstændigt at overskue denne enorme tekstmængde, men det er fortjenstfuldt, at en historiker påtager sig at sammenfatte nogle væsentlige træk i de forskellige landes forskning, selv om dette nødvendigvis må indebære et både håndfast og diskutabelt til- og fravalg af litteratur. Vi finder imidlertid, at Peter Henningsens artikel giver et temmelig skævt billede af især den danske byhistoriske forskning. Læst i en positiv ånd lægger artiklen dog også op til konstruktive og nødvendige spørgsmål. Begge disse aspekter vil blive beskrevet nærmere i det følgende.

Europæisk og amerikansk byhistorie i fugleperspektiv

Peter Henningsen har valgt at bruge de første to tredjedele af artiklen til at redegøre for vigtige tendenser i anglo-amerikansk byhistorisk forskning siden ca. 1960. I særlig grad interesserer han sig for diskussionen om, hvorvidt man kan betragte byhistorie som en disciplin

for sig, og det fører til temmelig detaljerede, men også ganske interessante præsentationer af udvalgte artikler af H.J. Dyos, Theodore Hershberg, Lynn Hollen Lees m.fl. I denne fremstilling lægges der stærk vægt på distinktionen: byen som proces vs. byen som sted – eller som den svenske historiker Sven Lilja har formuleret det: byen som mål vs. byen som middel. Den procesorienterede synsvinkel (»byen som mål«) har selve byorganismen eller urbaniseringen som forskningens genstand, hvori- mod den anden type forskning »blot« benytter en eller flere byer som mere eller mindre tilfældige fysiske rammer for udforskning af et bestemt emne.¹⁵ I tilknytning til denne diskussion opdeler Henningsen den byhistoriske forskning i fire hovedretninger:

1. Studier med fokus på urbaniseringsprocesser (herunder også undersøgelser af urbane netværk).
2. Bybiografier, dvs. beskrivelser af en enkelt bys historie med inddragelse af både politiske, økonomiske, sociale og kulturelle aspekter.
3. Studier med varierende problemstillinger og temaer med byen som *location*.
4. Den kulturhistoriske tilgang, som bl.a. omfatter analyser af byen som socialt og kulturelt fællesskab og af de forestillinger, som mennesker i en by kan have om hinanden.¹⁶

Et andet væsentligt aspekt i Henningsens artikel vedrører byhistoriens institutionelle forankring. Det er rimeligt at lægge meget vægt på dette, da etableringen og udbygningen af bestemte forskningsinstitutioner og forsknings- og formidlingsfora har haft stor betydning for omfanget og karakteren af den byhistoriske forskning i de enkelte lande. Henningsen gør da også en del ud af den byhistoriske »infrastruktur«. Det drejer sig bl.a. om en række forskningsinstitutioner samt om de store internationale byhistoriske konferencer, som bliver afholdt hvert andet år, tidsskriftet *Urban History* og nyhedsbrevet *Urban history newsletter*. Der er dog ingen karakteristik af dækningsområdet for *Urban History*, og man kunne også ønske, at der havde været en kort omtale af andre internationale byhistoriske tidsskrifter og af det elektroniske netværk H-Urban.¹⁷ En lidt mere indgående beskrivelse af tyngdepunkter i enkelte landes forskning og af nogle vigtige nationale og internationale satsningsprojekter ville også have været på sin plads. Et godt eksempel er Den internationale byhistoriske kommissions projekt *The Atlas of Historic Towns* (se Degn og Fodes indlæg). Til dette formål kunne Henningsen bl.a. have gjort brug af forskellige oversigtsartikler i *Urban History* samt af Richard Rodgers antologi *European Urban History. Prospect and Retrospect* (1993).¹⁸ Konsekvensen af disse fravalg er bl.a., at den kontinentale og måske især den tyske byhistories indflydelse på dansk byhistorisk forskning forsvinder ud af Peter Henningsens fokus. Det kan selvfølgelig være legitimt nok, når det gælder om at give en karakteristik af britisk og amerikansk byhistorie, men det betyder, at inspirationskilderne til store dele af den sociale og økonomiske forskning inden for dansk byhistorie overses og fejl vurderes, og det er ikke i

orden, når han samtidig ikke viger tilbage for at afsige endog kraftige vurderinger af selvsamme danske forskning.

Bredden i begrebet byhistorie

Når vi tager til genmæle over for Peter Henningsens artikel, skyldes det således ikke et skolemesteragtigt ønske om at pege på mangler i Henningsens litteraturreferencer, men at vi på flere punkter finder hans beskrivelse af den nordiske, og især den danske, byhistoriske forskning i den sidste tredjedel af artiklen skæv og unuanceret. Vores kritik koncentrerer sig om to punkter, nemlig bredden i begrebet byhistorie og karakteristikken af den bybiografiske genre.

Peter Henningsen begynder sin præsentation af den skandinaviske forskning med en kort redegørelse for de svenske forhold. Her omtales de vigtigste institutioner og en forskningsstrategi fra 1970'erne, som lagde stærk vægt på systematisk sammenligning af forholdene i de enkelte byer og på beskrivelse af relationerne mellem en by og dens opland og nabobyer. Denne strategi blev operationaliseret i et trebindsværk om Kalmars historie, men den har vist ikke sat sig så mange andre spor i svenske bybiografier. Derimod kunne Peter Henningsen have understreget sin pointe om en stærk svensk interesse for komparativ byhistorie ved bl.a. at henvise til Sven Liljas og Lars Nilssons store værker om svensk urbanisering efter ca. 1570.¹⁹ Hvad Norge angår, fremhæver Peter Henningsen med rette den nye syntese om byernes og urbaniseringens historie som et eksempel til efterfølgelse, og han peger desuden på, at det siden 1950'erne har været almindeligt at udarbejde bybiografier med et hovedperspektiv. Det betyder, at forfatteren har valgt at lægge særligt megen vægt på bestemte aspekter af byens hi-

storie – typisk nogle træk, der har været særegne for netop den pågældende by i den beskrevne periode, og som har haft stor betydning for mange andre sider af byens liv.²⁰ Der er udkommet en del vellykkede bybiografier med hovedperspektiv, men når genren har været så stor en succes, må det i høj grad tilskrives, at man i Norge typisk overlader det til en enkelt forfatter at stå for et helt bind af en bybiografi, samt at opdragsgiveren (som regel en kommune) gerne tilbyder et længerevarende frikøb til en forfatter, og at mange historikere derfor ser en sådan opgave som en god mulighed for meritering. Peter Henningsen gør da også opmærksom på disse forhold i sin artikel.

På baggrund af disse positive erfaringer fra de nordiske broderlande finder Peter Henningsen den generelle situation for den byhistoriske forskning i Danmark ganske mistrøstig, om end han uddeler roser til et par bøger og artikler fra de allerseneste år, og vi er selvfølgelig glade for, at de blandt andet tilfalder værker, som vi to har skrevet. Alt i alt konkluderer han dog, at dansk byhistorie stadig »halter (...) kvalitativt og kvantitativt efter byhistorien i Norge og Sverige«. ²¹ Denne kritik synes i overvejende grad at bygge på en samlet vurdering af de danske bybiografiers kvalitet og kvantitet. Det første punkt gemmer vi lidt. Hvad kvantiteten angår, må det være på sin plads at gøre opmærksom på en komparativ analyse af nordiske bybiografier fra ca. 1970 til ca. 1995, som Ole Degn publicerede i 2002. Undersøgelsen viser godt nok, at Sverige i løbet af disse år blev beriget med hele 48.000 sider bybiografi, mens der »kun« blev publiceret hhv. 25.000 og 27.000 sider i Danmark og Norge.²² Men det er vel ret besat mere bemærkelsesværdigt, at der i alle de tre lande blev udgivet så stor en tekstmængde i biografiform. Og

dertil kommer så, hvad der blev skrevet inden for de andre byhistoriske kategorier. Det forekommer i denne sammenhæng meget betænkeligt, at Peter Henningsen tilsyneladende vælger at se helt bort fra de studier, der »blot« har byen som *location*, når han iagttager den byhistoriske produktion i Danmark.²³ Det drejer sig bl.a. om en række disputater og ph.d.-afhandlinger samt et væld af større og mindre afhandlinger inden for så forskellige emneområder som handelshistorie, søfartshistorie, industrihistorie, retshistorie, administrationshistorie, militærhistorie, bolighistorie og musikhistorie. For selv om disse studier hver især primært har til formål at belyse en bestemt befolkningsgruppe, sektor el.lign., giver mange af dem også væsentlige bidrag til forståelse af byernes økonomiske og sociale strukturer, politiske og kulturelle forhold og hverdagslivet i byerne. Det samme gælder samleværker såsom *Håndværkets kulturhistorie*, *Dansk søfarts historie* og *Dansk industri efter 1870*.

Bybiografien – en krævende genre

Den anden vigtige anke mod Peter Henningsens artikel gælder som nævnt behandlingen af den bybiografiske genre. I artiklens sidste afsnit hævder Henningsen, at dansk byhistorie »i store træk« befinder sig »i et metodisk-teoretisk limbo, hvor blandingen af traditionel hjemstavns historie, empiristisk krønikefortælling og ufokuseret ophobning af mere eller mindre tilfældig viden præger området,« og andetsteds tales om »de tilfælde, hvor forfatterne uden større omtanke bunker stabler af informationer ovenpå hinanden uden at gøre sig den ulejlighed at sætte dem i en egentlig sammenhæng med byens historie.«²⁴ Det er da rigtigt, at man i flere ældre bybiografier kan finde talrige eksempler på

sådanne tilfældige stof-ophobninger, og der udkommer også stadigvæk ind imellem bybiografiske værker af tvivlsom lødighed. Men generelt må man sige, at der er sket en væsentlig højnelse af bøgernes kvalitet i de sidste 30-40 år, i takt med at genren er blevet professionaliseret. Det er nu en hovedregel, at forfattere til bybiografiske værker er omhyggelige i udvælgelsen af stoffet, og at de bestræber sig på at anvende det afmålte – og ofte ret begrænsede – sidetal til at give en bred og rammende karakteristik af den pågældende by i den beskrevne periode og at illustrere dette med gode eksempler.

Påstanden om mangel på metode og teori trænger også til at blive nuanceret. Det er i alt fald muligt at pege på mange metodisk velfunderede analyser i de seneste årtiers bybiografier, og teorierne er måske heller ikke helt så fraværende, som man umiddelbart kan få indtryk af. Det er i denne sammenhæng vigtigt at have for øje, at en bybiografi altid – eller i alt fald i langt de fleste tilfælde – primært henvender sig til den lokale befolkning, hvoraf størstedelen må formodes at være uinteresseret i historie- og samfundsvidenskabelig teori. Der er imidlertid intet til hinder for, at man kan gøre brug af fx Walter Christallers centralstedsmodel eller Börje Hanssens teorier om aktivitets- og influensfelter, uden at disse bliver nævnt eksplicit. Og det virker, som om nogle bybiografiskribenter har haft sådanne teorier i baghovedet, da de skrev deres bidrag.

Som det fremgår af Peter Henningsens artikel, er det langt fra første gang, den bybiografiske genre står for skud i et dansk historisk tidsskrift. Det hører derimod til sjældenhederne, at en dansk historiker tager genren i forsvar. Det kan derfor være rimeligt at benytte denne lejlighed til at gøre opmærksom på, at det kan være langt mere krævende

at udarbejde et bidrag til en bybiografi end at skrive en artikel til et fagligt tidsskrift, hvor man normalt kan afgrænse emnet efter behag og desuden ofte har en forholdsvis homogen målgruppe. En bidragyder til en bybiografi kan derimod blive tvunget til at sætte sig ind i mange forskellige aspekter af byens historie over en meget lang periode, og det er desuden vigtigt, at stoffet bliver præsenteret på en måde, der kan have bred appel – uden at man går på kompromis med fagligheden. Peter Henningsen negligerer efter vores opfattelse, at bybiografierne skal tjene mange formål, hvoraf det vigtigste nok er den lokale identitetspolitik. På godt og på ondt. Knut Kjeldstadli har opstillet fire generelle krav, som en norsk bybiografi bør kunne opfylde for at imødekomme ønskerne fra den sammensatte målgruppe, der som regel både består af byens egen befolkning, byens lærere og elever samt historikere og andre akademikere, som beskæftiger sig med ældre og nyere byhistorie. Han har formuleret kravene som fire F'er. Bogen skal for det første kunne tjene som et »forråd«, dvs. som opslags- og håndbog for de lokale beboere. Dernæst skal den give gode forklaringer på udviklingsforløb og sammenhænge; det er noget, som især andre historikere er interesserede i. Men bogen skal også indeholde læseværdige fortællinger, og den skal have en rimelig form, dvs. en samlet struktur og et hovedperspektiv.²⁵ En gennemgang af debatartikler og anmeldelser i det norske lokal- og regionalhistoriske tidsskrift *Heimen* viser tydeligt, at det langt fra altid lykkes at opfylde alle disse krav optimalt.²⁶ Det samme gælder i Danmark, hvor de fleste forfattere antagelig oplever et stærkt misforhold mellem opgavens omfang og den tid, der reelt er til rådighed til at løse den. Således hører det til de absolutte undtagelser, at en forfatter får bevilget

frikøb til at skrive et bidrag til en dansk bybiografi. Resultatet er, at opgaven ofte skræres til på en sådan måde, at forfatteren i stort omfang benytter et kildemateriale, som er lettilgængelig på arbejdspladsen, og som han eller hun i forvejen har et godt kendskab til. Noteapparatet og kildelisten i en bybiografi vil derfor i mange tilfælde give et ganske godt indtryk af, om den pågældende forfatter er ansat ved et universitet, et museum eller et statsligt eller kommunalt arkiv. Det må dog samtidig understreges, at mange danske bybiografier indeholder et væsentligt fond af forskningsresultater, som kan have stor værdi ved udarbejdelsen af synteseprægede bøger og artikler. Og i denne sammenhæng kan også nogle af de ældre bybiografier vise sig yderst værdifulde.²⁷

Problematisering af dansk byhistorie

Som det er fremgået, er det let at kritisere Peter Henningsens historiografiske oversigt for ikke at komme hele vejen rundt om det store byhistoriske felt. En sådan kritik kan imidlertid let få et tilbageskuende og defensivt præg. Og spørgsmålet er, om Henningsen, når alt kommer til alt, i virkeligheden ser det som sit hovedformål at give en samlet oversigt over den byhistoriske forskning, eller om han blot vil bruge historiografien som afsæt for nogle betragtninger om dansk byhistories nuværende og fremtidige tilstand. Man kan nemlig også læse artiklen som et forsøg på at problematisere nogle tendenser i den hjemlige forskning, og denne problematisering har sin berettigede plads i debatten og bør derfor ikke afspores af en efter vores opfattelse skæv historiografisk karakteristik.

Vi vil fremhæve to vigtige pointer i Henningsens argumentation. Den første handler om vigtigheden af, at den

byhistoriske forskning har en solid institutionel forankring. Der er ingen tvivl om, at etableringen og udbygningen af bestemte forskningsinstitutioner og forsknings- og formidlingsfora har haft stor betydning for omfanget og karakteren af den byhistoriske forskning i de enkelte lande. Dette gælder naturligvis især for institutioner med en dynamisk ledelse og en bemanding af et vist omfang. Centre of Urban History i Leicester og Stads- og kommunhistoriska institutet i Stockholm er gode eksempler på dette, og de har da også begge spillet en afgørende rolle i ambitiøse og langvarige forskningsprojekter. Omvendt kan historien om de store danske byhistoriske projekter i 1980'erne bruges til at illustrere, hvordan det kan gå, når en blomstrende forskning ikke bliver institutionelt forankret. Disse projekter affødte ganske vist en række store og værdifulde afhandlinger, men de resulterede ikke i etablerede miljøer, som kunne føre arven videre.

En anden væsentlig pointe i Peter Henningsens artikel handler om distinktionen mellem byen som proces og byen som sted. Selv om det må indrømmes, at megen forskning indeholder begge facetter i et vist omfang, kan det i mange tilfælde være særdeles nyttigt at skelne mellem de to synsvinkler. Danske historikere har imidlertid gjort meget lidt for at anskue byen som en proces og at diskutere »den urbane variabel«, altså hvad der i særlig grad karakteriserer urbane bebyggelser og urban livsstil. Dette gælder både for købstadshistorien og for studiet af den moderne storby, hvorimod stationsbyforskningen i højere grad har beskæftiget sig med »den urbane variabel«. Det er fx påfaldende, at to af de få forsøg på at udvinde essensen af hovedstadslivet i 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet er gjort af en folkemindeforsker (Karin Lützen

i *Byen tæmmes* (1998)) og af en forsker, der kombinerer historiefaget med samfundsfag (Tim Knudsen i *Storbyen støbes* (1988)). Begge værker er kendetegnet ved at fremlægge prægante synteser om den moderne storby i en frugtbar kobling af teori og empiri, og netop den teoretiske indfaldsvinkel har været et vigtigt redskab ved indkredsningen af det særligt urbane.

Epilog

I første del af Peter Henningsens artikel hører vi meget om fremtrædende britiske historikeres beskrivelse af byhistorien som »et felt, hvor mange discipliner løber sammen«, og af byen som »et prisme, der bryder eller giver en særlig retning til »strålerne« fra kunst, videnskab, teknologi mv.«²⁸ Man kan også sige, at byhistorien er et sted, hvor forskere fra forskellige miljøer kan mødes og udveksle resultater, synsvinkler og metoder og indgå aftaler om fremtidige projekter – med andre ord en markedsplads for forskere (for at bruge et billede med relation til forskningens genstand). Markedspladser er som regel kendetegnet ved et stort og varieret vareudbud, som kan virke uoverskueligt for besøgende – især hvis der ikke er klare grænser mellem de enkelte dele af markedet. Peter Henningsen synes da også at være tilbøjelig til at mene, at udbudet på den byhistoriske markedsplads er lidt i overkanten – måske fordi det kan gøre nogle af kunderne desorienterede. Vi kan ikke tilslutte os dette synspunkt. Derimod ser vi gerne, at den vare, som Henningsen i særlig grad efterspørger, nemlig den kulturhistoriske, begynder at optræde i større mængde og i flere sortimenter. Vi kan derfor kun opfordre ham til at øge vareudbudet på dette felt. Det kan fx ske gennem supplerende artikler med en mere indgående beskrivelse af de

metoder, der er anvendt i udenlandsk forskning af kulturhistorisk tilsnit. I det hele taget håber vi, at Peter Henningsens artikel trods sine mangler kan være med til at igangsætte en metodisk debat om byhistoriens rolle i dansk historieforskning.

Noter

1. Byhistoriske disputater: M. Mackeprang: *Dansk købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV (Forordn. af 1619)*, 1900, 1619, reprinted. 1975. P. Munch: *Købstadstyrelsen i Danmark. 1. Fra Kristian IV's tid til det 18. aarhundredes midte (1619-1745)*. 2. *Fra midten af 18. aarhundrede til Enevældens ophør (1745-1848)*, 1900, reprinted. 1977. Svend Larsen: *Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17. århundrede*, 1-2, 1965. Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*, 1-2, 1981. Ole Hyldtoft: *Københavns industrialisering 1840-1914*, 1984. Tidlige byhistorier med i hvert fald nogle faghistoriske forfattere: Jens Clausen, Ejler Haugsted, Regnar Knudsen og Emanuel Sejr (red.): *Aarhus gennem Tiderne*, 1-4, 1939-41. Svend Aakjær (red.): *Viborg købstads historie*, 1-4, 1940. Peter Riismøller: *Aalborg. Historie og hverdag*, 1942. *Randers købstads historie*. Red. af Povl von Spreckelsen, 1-2, 1952. Poul Rasmussen og Georg Albeck: *Ebeltoft købstads historie*, 1951. Holger Hjelholt, Johan Hvidtfeldt og K. Kretzschmer (red.): *Flensborg bys historie, 1. Tiden indtil 1720, 1953*. – 2. *Tiden efter 1720*, 1955. Aage Fasmer Blomberg: *Fåborg bys historie*, 1-2, 1955-56. J.O. Bro-Jørgensen og Ove Marcussen: *Svendborg købstads historie*, 1-2, 1959-61. H. Hjelholt (red.): *Sønderborg bys historie*, 1-2, 1960-66. Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen: *Åbenrå bys historie, 1. Indtil 1720, 1961*.

- 2. 1721-1864, 1967. Bent Hansen: *Frederikshavn i stilstand og fremgang 1818-1968*, 1968.
2. Som et udtryk for, at lokalhistorien og byhistorien da var ved at blive anerkendt faghistorisk, kan også ses, at Aarhus Universitet i 1978 udnævnte den tidligere Århus-borgmester Bernhardt Jensen til æresdoktor som påskønnelse af et stort antal lokal- og byhistoriske værker.
 3. John Erichsen: *Frederiksstaden. Grundlæggelsen af en københavnsk bydel*, 1972, Kjeld Villadsen: *Pest, skatter og priser. Befolkningsudviklingen i Køge 1629-72*, 1976, Poul Steen: *Gæld, kapital og rente. Præstøborgernes låneaktiviteter 1695-1801*, 1992.
 4. Jf. eksempelvis de fire bind i *Scandinavian Atlas of Historic Towns*, se nedenfor, og Trine Loch Elkjær og Thomas Bloch Ravn (red.): *Købstadens landbrug gennem 400 år. Rapport fra seminar i Den Gamle By 21. september 1998*, 2001.
 5. Jens Erik Frits Hansen: *Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne*, 1977, Richard Willerslev: *Sådan boede vi. Arbejdernes helligforhold i København omkring 1880*, 1979, Per Boje: *Det industrielle miljø 1840-1940. Kilder og litteratur*, 1976, og Ole Degn: *Urbanisering og industrialisering. En forskningsoversigt*, 1978.
 6. Ejendommeligt nok anfører Peter Henningsen selv i anden sammenhæng i en note, s. 85, note 88, nævnte I. del, uden dog i øvrigt at bemærke værket som helhed.
 7. Ole Degn: »Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700«, *Historie. Jyske Samlinger*, ny rk., 17, 1987-89, s. 527-46. Ole Degn: »Small towns in Denmark in the sixteenth and seventeenth centuries«, *Gründung und Bedeutung kleinerer Städte im nördlichen Europa der frühen Neuzeit*. Herausgegeben von Antoni Maczak und Christopher Smout. Wolfenbütteler Forschungen, Band 47, Wiesbaden 1991, s. 151-69. Hans Chr. Johansen: »Small towns in Denmark in the eighteenth century«, sammesteds, s. 137-50.
 8. Vagn Dybdahl: »Det lokalhistoriske arbejde i byerne«, *Fortid og Nutid*, 23, 1967, s. 275-96.
 9. Jf. Ole Degn: »Urban history – subjects and structure«, Steinar Supphellen (ed.): *Urban history. The Norwegian tradition in a European context. A report from the conference in urban history held in Trondheim 21.-22.11.1997*, Trondheim 1998, s. 29-46.
 10. Ole Warthoe-Hansen, Henrik Fode og Finn H. Lauridsen: *Søkbøstaden Randers – flodhavn og købmandsby*, 1980.
 11. Ole Degn: »Fra topografi og begivenheder til erhvervsliv og sociale forhold – Danske byhistorier 1967-92«, *Fortid og Nutid*, 1993, s. 59-72, her s. 64-67.
 12. Jf. Anders Kirkhusmo i *Heimen. Lokalhistorisk Tidsskrift*, 1990, 4, s. 255-58.
 13. Jf. artiklen om byhistorier fra perioden 1957-92, s. 68-69, Ole Degn: »Byforskning og byhistoriske aspekter. Dansk byhistorisk forskning«, i *Degn*, 1978 (se note 5), s. 27-31, og Degn, 1998 (se note 9), s. 36.
 14. Ovenfor er nævnt Vagn Dybdahls *Hvad er lokalhistorie*, hvortil kan føjes Johan Hvidtfeldt: »Samarbejdet mellem rigshistorikere og lokalhistorikere«, *Fortid og Nutid*, 14, 1941-42, Albert Olsen: »Lokalhistorie – rigshistorie«, *Fortid og Nutid*, 15, 1943-44, Knud Prange: *Hvorfor lokalhistorie?* Lokalhistorisk Afdeling 1971, kapitlet »Byforskning og byhistoriske aspekter« i Degn, 1978 (se note 5), s. 13-31, *Den jyske Historiker*, 17, 1980, antologien *Nye strømninger i dansk lokalhistorie*. Forlaget Historia, 1981, Claus Bjørn (udg.): *Fra Fortid og nutid. En antologi*, 1984, Knud Prange: *Lokalhistorie – en håndbog*, 1989, »Hvordan skriver vi lokalhistorie? Innleg fra et seminar arrangeret av NLI våren 1991«,

- Heimen. Lokalhistorisk Tidsskrift*, 1992, 2, s. 76-95, Knud Prange: *Krise eller blomstring? Lokalhistorie i 90'erne*, 1992, *Hvordan skriver vi historie for den moderne by 1945-2000. 21. seminar sept. 2005 Carlsberg Akademi*, 2003, udg. Dansk Center for Byhistorie m.fl.
15. Sven Lilja: »Komparation i svensk stads-historisk forskning«, Einar Niemi og Hallvard Tjelmeland (red.): *Nyere byhi-storie i Norden*, 1992, s. 99.
 16. Henningsen 2008, s. 66-70.
 17. Der er links til H-Urban – samt til diverse danske og udenlandske forskningscentre, internationale konferencer, bibliografier og digitale samlinger m.v. – på Dansk Center for Byhistories hjemmeside: www.byhistorie.dk.
 18. Desuden ville det have pyntet med en omtale af et par vigtige internationale synteser, fx Paul M. Hohenberg og Lynn Hollen Lees' *The Making of Urban Europe 1000-1950* (1985), der har været en vigtig inspirationskilde til både teo-retisk og empirisk orienteret forskning i mange lande.
 19. Sven Lilja: *Tjuvehål och stolta städer. Urbaniseringens kronologi och geogra-fi i Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal*, 2000, og Lars Nilsson: *Den urbana transitionen. Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1800-1980*, 1989.
 20. Det drejer sig ofte om et specielt økono-misk grundlag, som har sat særlige betin-gelser for byens udvikling.
 21. Henningsen 2008, s. 85.
 22. Ole Degn: »Dansk, norske og svenske byhistorier og byudvikling og urbanise-ring«, *Heimen* 2002, s. 7. For Danmarks vedkommende er undersøgelsesperioden 1967-92, for Norge og Sverige 1971-96. Artiklen indeholder også oversigter over vægningen af stoffet i bybiografier fra de tre lande. Undersøgelsen viser, at Peter Henningsen har ret i, at kulturhi-storien kun spiller en beskednen rolle i de danske bøger. Derimod synes de sociale forhold at have en temmelig høj priori-tet – i modsætning til, hvad Henningsen hævder. (Degn 2002, s. 10; Henningsen 2008, s. 86).
 23. Jf. bemærkningen s. 69 om, at sådanne studier ikke kan betragtes som »rigtig« byhistorie. Der henvises her til Harry Jansens argument, at »den syntetiserende faktor er det, som gør historien om en by til byhistorie«.
 24. Henningsen 2008, s. 86 f.
 25. Knut Kjeldstadlis anmeldelse af An-ders Kirkhusmo: *Trondheims historie 997-1997*, bd. 5, 1997, i *Heimen* 1997, s. 223-226.
 26. En redegørelse for nogle vigtige træk i denne debat ses i: Jørgen Mikkelsen: »Nye veje inden for nordisk købstadshi-storie«, Københavns Stadsarkivs digitale skriferække nr. 1, <http://www.ksa.dk/bor-ger/skriferække>.
 27. Et godt eksempel på dette er Hans Sejer-holts grundige analyse af det århusianske fattigvæsen i: Jens Clausen m.fl. (red.): *Aarhus gennem Tiderne*, bd. II, 1940 s. 346-97. Sejerholts tekst har sammen med Hans Chr. Johansens, Poul Thestrups og Tyge Kroghs bidrag til hhv. *Odense bys historie*, 1978-88, og *Kalundborg hi-storie*, bd. 1, 1985, udgjort det vigtigste grundlag for Jørgen Mikkelsens beskre-ivelse af det offentlige fattigvæsen i kon-gerigets byer i oversigtsartiklen »Poor relief in provincial towns in the Kingdom of Denmark and the Duchy of Schleswig, ca. 1700-1850«, Søren Bitsch Christen-sen og Jørgen Mikkelsen (red.): *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1818*, 2008.
 28. Henningsen 2008, s. 63 og 71 f.

Danmarkshistoriens udfordringer

Ved Dansk Historikermøde 2006 arrangerede dr.phil., professor Gunner Lind, Saxo-Instituttet, og dr.phil., lektor Niels Finn Christiansen, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, begge Københavns Universitet, en session om at skrive danmarkshistorie. Her bringes de seks indlæg fra dagen, en indledning og fem artikler om forskellige problemfelter.

Danmarkshistoriens udfordringer – en indledning

Af Gunner Lind og Niels Finn Christiansen

Som bekendt er nationalstatens historie en central historisk genre. Den konkurrerer med biografien og krigshistorien om at være *den* dominerende historiske genre. Den findes både i populære og videnskabeligt orienterede varianter. Specielt er nationalstatens historie en central genre for historisk syntese, for sammenfletningen af mange studier til en fremstilling af en større helheds udvikling gennem tiden.

Lige så bekendt er det, at fremstillingen af nationalstatens historie også har været en grundpille i argumentationen for nationalstatens – og konkrete nationalstaters – position som den dominerende ramme om menneskers liv. Engang var dette et centralt argument for at skrive nationalstatens historie. Siden er det blevet udgangspunktet for den væsentligste kritiske diskussion af genren.

De følgende fem artikler er et forsøg på at udvide denne kritiske diskussion. De er bearbejdede versioner af de indlæg, der blev givet på sessionen *At skrive Danmarkshistorie* ved Dansk Historikermøde 2006. Bernhard E. Jensen indleder med artiklen »Danmarkshistorie som identitetspolitik«. Her behandles genrens historiografi med særligt hen-

blik på de identitetspolitiske hensigter, som eksplicit eller implicit kommer til udtryk i værkerne. Niels Finn Christiansen diskuterer i artiklen »Danmark som nationalstat og klassesamfund« spørgsmålet om nationalstatens relevans som ramme om menneskers liv set i forhold til deres klasse-mæssige position. Kurt Villads Jensen undersøger i artiklen »Hvor ligger Danmark« spørgsmålet om den geografiske afgrænsning. »Danmark« er fundamentalt et geografisk begreb, der betegner et område. Men hvor går dets grænser? Gunner Lind diskuterer i artiklen »'Danmark' som objekt, 'Danmark' som ramme«, hvordan helt forskellige former for udvidelse af det oprindeligt geografiske begreb flettes sammen som grundlag for forskellige dele af den danmarkshistoriske syntese. Søren Hein Rasmussen slutter af med artiklen »Når historie og samtid flyder sammen.« Her behandles de udfordringer, der opstår, når den kronologiske afstand bliver så lille, at historikeren må betragte sin egen nations historie fra den – mere eller mindre centrale, mere eller mindre aktive – deltagers synspunkt.

Som det kan ses, berører artiklerne spørgsmål inden for flere kategorier. En

kategori af spørgsmål vedrører historikerens rolle som historisk aktør. Som deltager i de historiske processer der beskrives, og som deltager i historiske processer gennem det at skrive. En anden kategori drejer sig om fastlæggelsen af den historiske analyses overordnede rammer. Nationalstaten postulerer sin naturlighed; men der er stærke alternativer. En tredje kategori af spørgsmål kan forbindes med nationalstatens karakter af et komplekst objekt i det sociale univers. Hvordan konstruerer historikeren et teoretisk billede af den slags objekter, og hvordan forbindes dette billede med

den empiri, der står til rådighed? En fjerde kategori af spørgsmål har sin rod i, at nationalstaten *har* en historie. Objektet ændrer sig, og i hvilken forstand eksisterer et sådant aldrig stabilt objekt i det sociale univers gennem tiden?

Stort set alt, hvad der kan siges, gælder lige fuldt for alle nationalstater. Som det kan ses, gælder en stor del af det også for andre enheder i det sociale rum eller alle enheder i erkendelsens univers. Her vil det blive gennemgået med udgangspunkt i de konkrete spørgsmål, der rejser sig i arbejdet med Danmarks historie.

»Danmark« som objekt, »Danmark« som ramme

Af Gunner Lind

Implicit i enhver form for danmarkshistorie ligger en forestilling om, at »Danmark« og »dansk« på en meningsfuld måde kan bruges til at trække en grænse om analyse og fortælling. Der er en forestilling om, at den grænse, der trækkes af begreberne, er forbundet tæt, eller i det mindste meningsfyldt, med de grænser, som trækkes af historiske forhold.

Historiske forhold kan imidlertid være »danske« på meget forskellig måde. Her er nogle eksempler, som alle har fået deres historie skrevet:

- Dansk udenrigspolitik
- Dansk litteratur
- Dansk skole
- Dansk fodbold
- Dansk filosofi
- Dansk agerdyrkning

- Dansk mad
- Dansk byggeskik
- Dansk filosofi

I disse eksempler er det helt forskellige mekanismer, som forbinder begrebet »Danmark« med menneskers liv, og dermed trækker en grænse om det danske. Eksemplerne kan forlænges i det uendelige; men så vidt jeg kan se, kan forbindelsen mellem dem og det danske kategoriseres i fire typer, som man kan kalde:

- Formaliseret organisation
- Social interaktion
- Identitetsfølelse
- Omvendt statistisk association

Forholdet mellem disse typer er et problematisk element i formuleringen af danmarkshistorie som historisk syntese.

To slags grænsetrækningsproblemer

Historikere er vant til at skulle være opmærksomme på grænsetræknings-spørgsmål. Typisk i den form, at de definerer de grænser, de agter at følge i deres arbejde, og måske argumenterer for, hvorfor de foretrækker den ene grænse frem for den anden. Det kan være så lidt som en forkølet undskyldning for, at Slesvig og Holsten ikke er taget i betragtning i en Danmarkshistorie. Men undskyldningen markerer i det mindste, at forfatteren ved, at der er et spørgsmål, der bør besvares.

Grænsetrækningsproblemer af denne art – valg mellem mulige grænser – er påtrængende i faget historie, fordi tid og rum påvirker hinanden. Ændringer over tid gør det svært at lægge sig fast på én optimal grænse i rummet. Derfor er problemerne også større, jo længere tidsrum og jo bredere emne, der behandles. Danmarkshistorier og lignende omfattende synteser er altså i særlig grad berørt, og det er især her, at man ser grænsetræknings-spørgsmål blive diskuteret.

Emnet i denne artikel er imidlertid et andet. Her vil jeg diskutere det mere grundlæggende spørgsmål om forholdet mellem de forskellige *typer af forbindelse* mellem et grænsedefinerende begreb, som »Danmark« og »dansk«, og den levede sociale verden. Når man vælger mellem linjerne ved Kongeåen og ved Ejderen som grænser for sin historiske fremstilling, vælger man mellem to grænser af samme type. De er begge mulige grænser for den danske stat, og den danske stat er en politisk-juridisk defineret, formaliseret organisation i den typologi, der blev skitseret ovenfor. Noget helt andet er på spil, hvis man ser på forskellen mellem de statslige grænser og grænser trukket af dansk sprog, dansk sindelag eller dansk byggeskik. Her er der tale om helt forskellige *mekanismer for forbindelse* mellem

»dansk« og det andet led. Dansk sprog er en form for social interaktion. Dansk sindelag er et eksempel på en grænse, trukket af identitetsfølelse. Og dansk byggeskik er en omvendt statistisk association.

At der er forskellige typer af forbindelsesmekanismer mellem det overordnede begreb »Danmark« og det sociale liv, som indgår i det, betyder, at der ikke er nogen på forhånd givet og klar sammenhæng mellem »Danmark« defineret på den ene og den anden måde.

De fire typer

Den *formaliserede organisation Danmark* er som bekendt så gammel, at dens alder er omdiskuteret, og den har i høj grad skiftet karakter. Både det ældste kongedømme og den nuværende stat har imidlertid det tilfælles med alle andre formaliserede sociale organisationer, at de definerer deres grænser. Hverken en stat eller en fodboldklub kan eksistere uden at definere et indenfor og et udenfor. Nogle gange meget klart, nogle gange med zoner af uklarhed, selv i definitionen. (Er et medlem i resistance medlem af klubben?) Og underkastet flere uklarheder i praksis. Grænser kan være prætenderede og ikke anerkendte af andre. De kan være dårligt bestemte, som den grænse der går igennem en vildmark. Eller de kan være forskellige inden for forskellige dele af organisationens aktivitet. Grænser er der under alle omstændigheder, for de er en betingelse for – og et produkt af – organisationens aktiviteter.

Organisationer har ofte geografiske grænser, men de kan også afgrænse sig i forhold til personer eller til aspekter af personernes liv. En moderne statsgrænse kan let tegnes på et kort. Det er sværere med et feudalt herredømme over mennesker, der skylder afgifter til et bestemt

herskab. Men der eksisterer i begge tilfælde en afgrænsning, som spiller en rolle i praksis, og som relaterer sig til en idealforestilling om en grænse, der lader sig definere skarpt.

Afgrænsning er både en betingelse for og et produkt af formaliserede organisationers aktivitet, fordi afgrænsning er en del af formaliseringen. I staters tilfælde kan den forbindes med legitimitetsaspektet. Staters magt kan gøre sig gældende på mange måder; men *legitim* magt, anerkendt nedefra og udefra, må have et defineret gyldighedsområde. Og forbindelsen mellem en stat og menneskers liv er jo primært udøvelsen af legitim magt.¹

Formaliserede organisationer har også i princippet defineret arten af deres virke og dermed arten og styrken af de sammenhænge, de etablerer. Staterne er imidlertid notoriske for deres ambitioner og dynamik; og når det gælder, *hvad* de beskæftiger sig med, er der ikke samme brutale modspil udefra, som når det gælder deres grænser til andre stater. Det gør det overordentligt variabelt, hvilke sammenhænge de etablerer inden for grænserne.

Social interaktion består i udveksling af information eller genstande, uden at der består en formel organisation. Et marked eller et sprog er gode eksempler. I Danmarks tilfælde er det først og fremmest sprogets sociale interaktion, der forbindes med det danske. De sammenhænge, der dannes af social interaktion, er principielt af statistisk karakter. Der er en vis sandsynlighed for, at personer indgår i dem, og de indgår med forskellig styrke spredt omkring et gennemsnit. Hvis social interaktion danner så regelmæssigt et mønster, at den trækker grænser, er det grænserne for et netværk. De er diffuse, fordi kanten altid er en gradient mellem stærk og svag interaktion. Netværket har intet skarpt,

formelt defineret skel, og man kan sagtens indgå i forskellige sociale netværk med ganske forskellige afgrænsninger. I forhold til de formaliserede organisationer er der altså flere frihedsgrader. Men social interaktion har alligevel et betydeligt grænsetrækkende potentiale, som ikke mindst sprogene viser, fordi social interaktion bygger på og skaber gensidig afhængighed. For at kunne leve skal man indgå i sociale netværk; og for at indgå i netværk skal man leve op til deres regler. Sprogets regler, for eksempel.²

Identitetsfølelse danner grænser i kraft af menneskers tilslutning til en gruppe. I Danmarkshistoriens kontekst altså dansk nationalfølelse og identifikation af sig selv med det danske. Identifikationsprocessen forudsætter, at der er noget at slutte sig til. Identitetsfølelse har dermed en metakarakter. Den bygger videre på andre grænsetrækkende mekanismer. Men det betyder ikke, at denne mekanisme kan reduceres til en ren afspejling af de andre. Den omfattende forskning i nationale identiteter har eksponeret, hvor komplekst forestillingen om en national identitet er forbundet med stat og sprog – de to fænomener, den oftest refererer til. Den har også til overmål demonstreret, at identitetsfølelsen har evnen til at have et program. Følelsen forholder sig ikke bare til stat og sprog (med mere), som de er, men meget gerne som de burde være.³ Dermed har den potentialet til at øge andre afgrænsningers betydning ved at lade dem med et positivt følelsesindhold – eller svække deres betydning ved at udpege andre afgrænsninger som de vigtige.

Mekanismen, der forbinder mennesker med det overordnede begreb – her altså »dansk« – er således i dette tilfælde underkastet en højere grad af valg, end tilfældet er med organisationer og net-

værk. I dette valg indgår der kollektive processer, som det er velkendt fra de mange danske og internationale studier af national identitet. Forsøg på at formulere identiteter, udsprede dem til andre, udgrænse det fremmede. Men der indgår også individuelle processer, for studierne viser også, at identitetsfølelserne ofte på samme tid går i mange retninger og varierer stærkt i styrke og betydning mellem personer. Der er således mange grader af frihed. De grænser, der trækkes af identitetsfølelser, er endnu mere diffuse end de, der trækkes af netværk.

Omvendt statistisk association er statistisk i den forstand, at der sker en generalisering af observerede træk. Der behøver ikke at være tal involveret. Er det faktisk kun sjældent. Men den statistiske tankegang afslører sig i ord som »typisk« eller »karakteristisk« – påstande, der ideelt kunne underbygges ved en statistisk undersøgelse.

Ved hjælp af statistiske metoder kan man lede efter grænser, der er skabt af netværk. Man kan for eksempel afgrænse de områder, hvor sproget har et, to eller tre køn, eller de, hvor man går i træsko. Det er almindelig videnskabelig teknik. Når jeg taler om *omvendt statistisk association*, går mekanismen imidlertid den anden vej. Hvis man går ud fra en allerede eksisterende ramme – staten for eksempel – så vil man altid kunne beskrive typiske træk ved hvad som helst inden for rammen. Dansk musiksmag, dansk byggeskik, dansk nationalkarakter. Der vil – som utallige opinionsundersøgelser demonstrerer – altid kunne beskrives træk, som gælder inden for den *ramme*, som afgrænses af et (på andet grundlag defineret) »Danmark«. Ved hjælp af *omvendt statistisk association* kan man endda beskrive »dansk natur« – altså et ikke socialt fænomen.

Hvis håndværket er ordentligt, er udsagnene sande. Danskerne foretrækker

at spise svinekød, og »vi« mener, at der bør være mere færdselspoliti. Men forbindelsen mellem den enkelte og dette »vi« er udelukkende en sandsynlighed. Man kan sagtens være dansker og afsky svinet. Der er sikkert små enklaver i Danmark, hvor svinekød er stort set ukendt. Det vigtigste ved den omvendte association er imidlertid de implicite postulater om en *afgrænsning* og en *sammenhæng*, som man næsten uundgåeligt læser ind i udsagnene, hvis det typiske er udbredt. Man opfatter den omvendte association som en rigtig statistisk association. Tilmed en ikke tilfældig. Altså at de beskrevne egenskaber ikke bare er typiske for objektet, men *særegne* for det og *forbundet* med andre egenskaber ved den enhed, der a priori har defineret grænserne. Det er grebet ud af luften. Den omvendte statistiske association slører, at byggeskik og spisevaner – for slet ikke at tale om naturen – ikke nødvendigvis ændrer sig mærkbart ved den på forhånd valgte grænse, og den kan dække over alle hånd indre grænser. *Omvendt statistisk association* kan ses af iagttageren, eventuelt post factum, uden at de iagttagne behøver at have nogen forestilling om den. Der er en uendelig frihed til at antage og antyde grænser, og til at associere egenskaber med hinanden, uden at der er observeret en egentlig korrelation – og slet ikke en virkelig sammenhæng.

Den sammenhængende fremstilling

Sammenlagt får man en foruroligende mangfoldighed og vilkårlighed i afgrænsningen af det danske objekt og en endnu mere foruroligende uklarhed om graden af sammenhæng i den ene eller anden kontekst. Hvis man vil levere en syntese, kan man imidlertid ikke undgå, at forskellige principper for forbindelse mobiliseres på samme tid. Syntesen

skal sammenfatte mange aspekter af det samfundsmæssige liv i én sammenhængende analyse og fremstilling; men de forskellige aspekter er ikke underkastet de samme principper. Det er mest markant for den brede danmarkshistorie, hvor ambitionen om syntese er altomfattende, i hvert fald i princippet. Det betyder imidlertid ikke, at »sektordanmarkshistorier« er immune. Det er ambitionen om at frembringe en syntese, en sammenhængende fremstilling som det siges, der tvinger historikeren til at arbejde med så mange forskellige slags »Danmark« på samme tid.

Det er naturligvis ikke grebet ud af luften. I praksis er der megen interaktion mellem organisation, netværk og identiteter, både på individplan og kollektivt. De er forskellige aspekter af det samme liv. Interaktionen giver det kollektive fænomen Danmark en vis grad af sammenhæng og afgrænsning hen over alle aspekter. Det er let at give empiriske eksempler på, hvordan forhold med forskellig virkningsmekanisme interagerer positivt. Sproget er blevet standardiseret af staten gennem centraladministrationens skrivelser, gennem de autoriserede udgaver af Bibel og katekismus, gennem skoler og sprognævn.⁴ Til gengæld har sproglige grænser påvirket placeringen af statens grænse. Staten har også indvirket på grænserne for markedets netværk med handelsforbud, toldmure, valutarestriktioner og tekniske standarder. Stat og sprog er vigtige objekter for den nationale identifikation. Identifikationsprocesser har dermed styrket sproglige og statslige grænser og virket for deres sammenfald. Sprog, stat og identifikation sætter igen rammer for de vandringer og den kommunikation, som spreder andre kulturmønstre: fremmer dem inden for det på forhånd definerede danske og hæmmer deres spredning ved de sproglige og statslige grænser. I

praksis bliver mange andre afgrænsninger dermed mere eller mindre præcise aftryk af de grænser, som trækkes af den formaliserede organisation, staten.

Der kan imidlertid også let gives eksempler på det modsatte: på manglende kohærens og afgrænsning. På sproglig diversitet inden for de statslige grænser og ensartethed hen over dem.⁵ På lokale og globale markeder. På hybride identiteter og identitetsmæssigt fokus på alt mulig andet end Danmark. På kulturmønstre med allehånde afgrænsninger i alle stænder og klasser, både i den gamle bondekultur og den nye urbane.

Problemet kan omformuleres sådan: i hvilken grad eksisterer det samfund, som syntesen handler om, som en meningsfuld enhed? Det er ingen selvfølge. Seriøse drøftelser af samfundsbegrebet fremhæver næsten altid dets svagheder. Som der står i *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*: »The concept of society is one of the commonest sociological notions, and yet it is also one of the most ambiguous; the question has recently been raised whether it should be considered obsolete or even harmful. [...] one must avoid the temptation of considering societies as well-defined objects.«⁶ Det bliver kun mere problematisk, når man skal medtænke den historiske proces og objektets sammenhæng i tid.⁷ Ikke desto mindre er næsten ingen af de skeptiske forskere endt med at ville forkaste samfundsbegrebet. Vi har intet bedre udtryk for det kollektive element i den menneskelige eksistens. Når begrebet ikke forkastes, udtrykker det accept af det implicite budskab i »samfund«: at det kollektive element har en tendens til at være samordnet, med én institutionaliseret gruppedannelse som den dominerende. Men, som kritikken viser, er denne tendens til samordning aldrig total. Der er principielle begrænsninger

– som denne artikel har søgt at vise – og de kommer empirisk til syne på forskellig måde afhængigt af, hvor man befinder sig i historien.

Syntesen henter i sidste instans sin legitimitet fra den interaktion, som finder sted mellem alle aspekter på individplan. Hvert menneske i historien indgår definitorisk i alle de sammenhænge, som vedkommende indgår i, uanset deres virkningsmekanisme. Den nationalhistoriske synteses ambition er at give et billede med en lignende grad af totalitet. Men i og med man flytter fokus fra individ til kollektiv, løfter man de sociale sammenhænge ud, og ser dem som systemer; og så er det åbenbart, at disse systemer er forskellige. De danner ikke kollektive subjekter med samme grad af sammenhæng og samme klarhed i afgrænsning som individet. Det betyder ikke, at de er fiktioner eller rent analytiske størrelser. Lav kohærens er ikke det samme som ingen sammenhæng. Variable og graduerede grænser betyder ikke grænseløshed. Men kohærens og afgrænsning kan ikke fungere som uproblematisk udgangspunkter. De er komplekse problemstillinger i sig selv. Det er syntesens vilkår og må indgå som basis for den sammenhængende fremstilling.

Syntesens begrænsning og muligheder

Når den historiske syntese sammenblender fænomener, der er forbundet med »Danmark«, på helt forskellig måde, er det altså ikke en fejl, som historikere begår. Det er et problem, der er immanent i syntesens problemstilling.

Det er naturligvis muligt at begå fejl, og nogle begår dem med vilje! De svage sider ved »klassisk« nationalistisk historieskrivning kan et godt stykke af vejen beskrives som produkter af, at udgangspunktet er et postulat, implicit eller eks-

plicit, om en ekstrem høj grad af sammenhæng mellem alle aspekter af det danske og en moralsk ret og pligt til at skabe sammenhæng og ensartethed der, hvor den ikke findes. Et typisk resultat er, at man aflæser omvendt korrelation som sand korrelation. Derved kan objektet, nationen, for alvor opbygges som et subjekt med alle slags egenskaber. Aflæsning af omvendt korrelation som sand korrelation er en egentlig metodisk fejl, og det er en faldgrube, som det i det hele taget er let at dumpe i på grund af den overfladiske lighed med en rigtig statistisk korrelation.

Men hvis man ønsker at omgås syntesens problem forsvarligt, er der faktisk konkrete muligheder. Centrale elementer i en forsvarlig omgang med problemet er:

- At acceptere at der er grænser for sammenhængen i »den sammenhængende fremstilling«.
- At inddrage problemstillingen i analysen. Samfundets sammenhæng som objekt og udfordringerne til denne sammenhæng er i sig selv en del af samfundets historie.
- At kommunikere problemstillingen til læseren.
- At være opmærksom på at sammenhæng og afgrænsning varierer radikalt, når man skifter mellem de fire typer.

I praksis synes jeg, at historikerne tit er ganske gode til at håndtere problemet, især fremstillingsmæssigt. Det hænger sammen med den traditionelle narrative forms rigdom på detaljer og stræben mod præcision i det konkrete. En fremstilling i denne form giver implicit læseren et indtryk af syntesens begrænsninger. Det er imidlertid mere problematisk, jo større ambitioner man har med sin syntese. Jo mere der stræbes

mod forklaring, ikke bare fremstilling, jo flere elementer i samfundslivet bringes i spil i en sammenhængende model. Dermed opstår der en væsentlig risiko for, at man antager sammenhænge, som ikke er til stede. Især er mulighederne for fejltagelser uendelige, hvis man ikke er opmærksom på forskellen på en omvendt og en virkelig statistisk korrela-

tion. Dermed kommer man til at antage, at der ligger en grænse for et netværk der, hvor man selv har fastlagt grænsen for sin undersøgelse.

Syntesen er hverken illegitim eller umulig. Men syntesens objekt er altid syntetisk, og er det i høj grad, når det er så kompleks en størrelse som et samfund.

Samtidighed og forsinkelse i Danmarkshistorier

Af Kurt Villads Jensen

Det tyvende århundredes danske historieskrivning har været gennemført national, som de fleste andre landes, og den har rask væk opereret med et begreb om et folk, som besidder særlige karaktertræk, der adskiller det fra alle andre folk. Det er mest prægnant formuleret hos Arup i et indledningskapitel til hans Danmarks historie om den hvide race:

»Den hvide race. Hvornaar og hvor nu end den mutation fandt sted, det spring i udviklingen, hvorved den nordiske hvide og blonde race med dens særegne fra da af fastliggende karaktermærker opstod, viser studiet af dens sprog, at dens oprindelige hjem er egne om Østersøen og Mellemeuropa; hvor langt østpaa over Ruslands stepper dens omraade tidligt har strakt sig, kan ikke siges ... Mest særprægende for den hvide race har fra først af været og er stadig dens mægtige formeringsvilje, hvori den er ligestillet med de indiske folk og Chineserne; dertil dens mægtige uddrift, der har muliggjort dens sejrsgang gennem hele verden i løbet af et forholdsvis saa kort tidsrum ... I Vest-

og Sydeuropa som i Persien og Indien forefandt de stammer, der kom dertil, en talrig, oprindelig befolkning, som de blandede sig med og gik op i; de havde som oftest magt til at paatvinge denne befolkning deres sprog, men det vil for altid forblive en gaade, i hvilken grad urbefolkningen til gengæld paatrykte indvandrerne deres karakter. Tilbage paa de gamle bopladser blev Germanerne i Nordvesttyskland, Slaverne i Polen, Balterne i Østersøprovinserne – og dertil det danske folk i Danmark; vi er som disse sidstnævnte folk autoktone, hjemmefødte i vort eget land, vi har været her fra den første tid, landet blev beboeligt for mennesker.«⁸

Den traditionelle Danmarkshistorie

Arup præsenterede såmænd blot sin tids hårde og objektivt helt sikre naturvidenskabelige landvindinger. Frenologiens møjsommeligt indsamlede resultater, som optog fysiske antropologer overalt i Vesteuropa og dannede grundlag for voldsomme teorier om hele kulturers

vækst og fald og ret til verdensherredømme, på trods af at det egentlig er et vældig svært tolkeligt materiale og bygger på usikre tal. Arup var tilsyneladende ganske optaget af skellemålinger og skrev udførligt om Svend Estridsens store kranium og ikke mindst om hans mor, Estrid. Hendes hjernerumfang havde været 1460 kubikcentimeter i modsætning til gennemsnittet for kvinder på 1300. Men hun havde fremstående tænder og skæv ryg, så Arup konkluderede, at »Hos hende var, som hos så mange betydelige kvinder, aandelig overlegenhed ikke forenet med legemlig skønhed.«⁹

Arups ubekymrede brug af racetænkning og sammenhæng mellem land og folk og karaktertræk var alment i tiden og kunne vel diskuteres, men det var på ingen måde rigtig kontroversielt. Alt det ændrede sig med 2. Verdenskrig, hvor de velordnede og nærmest industrialiserede udryddelser af millioner af mennesker havde vist, hvad racetænkning logisk måtte ende med. Derefter forsvandt ordet race fra dansk historieskrivning. Totalt, Arups tanker om den hvide race er ikke refereret direkte i en eneste senere bog, og en hel ny og særdeles omfangsrig disputats om ham forbigår denne side af hans virke i diskret tavshed.¹⁰

Det er synd, for selv om racetænkningen er opgivet, har den haft afgørende indflydelse på hele det 20. århundredes måde at skrive Danmarkshistorie på. Ordet race forsvandt, men Arups perspektiv på historien blev – og forblev toneangivende eller paradigmebestemende indtil for ganske nyligt. Arups ide om Danmark som den hvide races urhjem har sat nogle meget klare rammer for historieskrivningen på i det mindste fire måder.

Isolation. Hvis det hele begyndte i Danmark, er der ingen grund til at undersøge noget uden for Danmark. Danske histo-

rikere har udvist en slående trofasthed i deres valg af emner, der som regel har ligget inden for Danmarks grænser og vel at bemærke de grænser, der blev lagt fast efter 1864. Indtil for ganske nylig har det været muligt at publicere store afhandlinger med alenlange litteraturlister, hvor alt var på dansk, ja det har vel været reglen mere end undtagelsen. Det kan man jo for så vidt godt argumentere for at ville gøre, sådan rent principielt, men det slående ved den danske historieskrivning er, at det slet ikke har været diskuteret, men blot gjort og taget for givet.

Det har ikke betydet, at danske historikere ikke har sammenlignet med andre lande.¹¹ Det er sket, men så har formålet som regel været at finde forskelle og dermed understrege den særegne danske historie. Et af de klassiske eksempler er Kristian Erslevs artikel om feudalisme, der slog fast, at sådan noget havde vi aldrig fået i Danmark. Nu skifter også feudalisme ganske meget farve, efter hvordan man definerer det, hvad senere historikere har været fuldt opmærksomme på, men i praksis har de lagt vægt på forskellene og ikke på lighederne til andre lande.¹²

Diakroni. Hvis Danmark er udgangspunktet for alt og rammen om historieforståelsen, må ændringer i Danmarks historie forklares med noget ældre inden for Danmarks grænser, ikke med noget samtidigt udenfor. Det var jo alligevel også helt anderledes. Historieskrivningen bliver dermed nødvendigvis diakron og ikke synkron. Det er givetvis en forsimplet opfattelse af verdens gang. Mennesker forstår sig ikke bare diakront som historiske individer, men orienterer sig også i sin samtid og handler ud fra den.¹³ Og på et hvert givet tidspunkt i historien vil antallet af valgmuligheder være meget stort, og fremtiden er åben. Den fornemmelse kan man kun

begribe gennem den synkron historie. Hvis man tænker diakront, vil det som regel føre til en teleologisk historiskrivning, hvor den ene ændring med nødvendighed medfører den næste, og alt ender med det nuværende samfund. Danmarkshistoriens mål var for Arup at skabe radikale husmænd, og det lykkedes endelig efter tusinder af år. Andre har fundet andre mål med historien, men kun meget få har kunnet skildre historien, som den må have været, nemlig åben. Eller omvendt formuleret, dansk historie er som oftest blevet forhistorie – det er blevet reduceret til at forklare, hvordan nutidige forhold udvikledes af fortidige.

Forsinkelse. På trods af denne fokusering på det danske er der jo alligevel gennem tiden fremkommet institutioner og tanker, som man kun meget dårligt kan påstå er særdanske, for eksempel den kristne kirke. Det er ikke gennemført, og det er næppe bevidst, men i adskillige tilfælde er den slags institutioner blevet fremstillet som sene og uden rigtig betydning for det danske samfund. Kirken formåede ikke rigtig at slå igennem i forhold til den massive og gamle nordiske hedenske folkekultur. På tilsvarende måde med det dårligt definerede begreb europæisering, som mange middelalderhistorikere har været optaget af de seneste tredive år. Det er blevet forstået kulturelt, religiøst, økonomisk og på mange andre måder, men tanken er, at Europa først langsomt kom til Danmark og Skandinavien og derfor ikke nåede at få samme indflydelse som i de europæiske kerneområder. Vi forblev anderledes, trods alt.¹⁴

Aktørerne uændrede. En sidste følge af isolationstanken har også været en ide om et markant skel mellem det danske folk, der i sin inderste sjæl forblev upåvirket af alt det udefra, og så overklassen, der lod sig gribe af sære ideer,

men som ikke formåede at ændre noget fundamentalt. Aristokratiet fremstår i Danmarkshistorier helt generelt som fremmedlegemer, der snylter på det gode folkelegeme, som dekadente, ustadige, voldsomme, det skinbarlige adelsvælde.¹⁵

Når bondefolket ved jorden har været det bærende i Danmarkshistorien, er en række grupper og emner simpelthen forsvundet ud af historiskrivningen. Det gælder aristokratiet som militær, det er kun blevet behandlet som jordejere. Det gælder krig, der er blevet behandlet politisk, men ikke som en livsform. Det gælder flåden, fiskeri og havet i det hele taget. Det gælder på en vis måde også byerne. Der findes mange og udmærkede undersøgelser af enkelte byer, men indtil for nylig har byer som sådan, urbaniteten, i det mindste for middelalderens vedkommende ikke har været nær så vel undersøgt som det omgivende landbrugsland.¹⁵

Nyere tendenser

Siden omkring 1970 er dette traditionelle billede af Danmarkshistorier blev udfordret, mere og mere. Det er der mange grunde til, både samtidspolitiske og videnskabsteoretiske.

EU og nationalstatens endeligt. Diskussionerne om et fælles Europa og EU's langsomme vækst og succes som en uomgængelig politisk realitet har tydeligvis også påvirket historikerne. Og det lyder straks så negativt, som om historie blot afspejler, hvad der i øvrigt går for sig i det omgivende samfund. Der er i virkeligheden tale om en meget mere kompliceret udvekslingsproces. For det første opfinder historikeren ikke (nødvendigvis) nye ting i fortiden eller kilderne, fordi samtiden ændrer sig, men bliver pludselig i stand til at genkende noget, som har ligget der hele

tiden. Det fælles Europa i dag har været med til at åbne historikernes øjne for, at tidligere danske samfund også i høj grad havde forbindelser udadtil. Det er vel dokumenterbart, men er bare ganske ofte faldet uden for det, historikerne gad bruge tid på. For det andet er historikerne med til at skabe samtiden og fremtiden gennem deres arbejde med fortiden. Et fælles Europa i dag var slet ikke muligt uden en eller anden form for fælles europæisk identitet, som udspringer af en følelse af en fælles europæisk historie. Uden historikere var EU aldrig blevet til noget, og hvad der kom først er umuligt at afgøre. Det er et fælles projekt.

Med EU blev der sat spørgsmålstegn ved nationalstaten. Den er ved højtidelige lejligheder blevet proklameret død, hvad der nu nok er stærkt overdrevet.¹⁷ Derimod er det rigtigt, at den ikke længere er den eneste og umiddelbare ramme om historieskrivningen, og der er i de senere år eksperimenteret ganske meget med andre niveauer. Det har ført til forsøg på at skrive Europahistorier, som på dansk stadig er en eksperimenterende genre.¹⁸ En variant heraf er de førnævnte undersøgelser af europæiseringen af Danmark eller dele af Skandinavien.

Et andet alternativ til nationalstatshistorien er den regionale historie, der enten kan være større eller mindre end nationen. Skandinavienshistorie er stadig et sjældent syn, Østersøhistorie har været annonceret flere gange, men er ikke rigtig realiseret. Derimod er det lykkedes at lave en Danmarks-Norges historie¹⁹ og dermed forsøge faktisk at behandle det, der på et givet tidspunkt hørte med til Danmark, i stedet for anakronistisk at føre nuværende grænser tilbage i tid. En genre med gamle rødder, men i kraftig vækst, er regionalhistorie mindre end nationalstaten, fx undersø-

gelser af Jylland eller Skagerrak. De prætenderer klart nok ikke at sige noget samlet om hele Danmark, men de viser netop ved et mere koncentreret perspektiv, hvordan Danmark på et hvilket som helst tidspunkt har været sammensat af regioner og livsmåder, hvor forskellene har været mindst lige så store som det fælles danske.

En hel anden måde at angribe nationalstatshistorien på har været at tage udgangspunkt i overstatslige institutioner, f.eks. den pavelige beskatning, der blev beskrevet omkring år 1900 og ellers har ligget fuldstændigt stille i dansk historieskrivning indtil 100 år senere, eller de historier der handler om fælleseuropæisk jura, om kanonisk lovgivning eller om korstog. Alt dette er interessante alternativer, men det er altså værd at holde fast i, at nationalstatshistorien altså absolut ikke er død. På mange måder er den måske på vej tilbage endnu stærkere end før og i nogle tilfælde også lige så primitiv som tidligere. Det gælder f.eks. de seneste 10-20 års interesse for DNA-forskning i historien, som uvægerligt fører til den samme opfattelse af folk, der vandrer og har særlige karakteregenskaber, som Arup nåede frem til i 1920'erne.²⁰

Sproglige vending

Siden 1970 er der også kommet en langt større interesse for begreber, f.eks. »folk«, »land« og den slags og for, hvad enkelte ord betyder. Historikere har selvfølgelig vidst det altid, men de er blevet meget mere bevidste om, at ord skifter indhold over tid, og de er også blevet meget mere opmærksomme på, at ord i sig selv ikke er neutrale, men afgørende for analysen. Vi gengiver ikke bare kildernes tekst, men vi lægger en forståelse ned over kilderne i den måde, vi udvælger ord på. Der er

formodentligt i praksis en forskel på vores og Arups tid. Arup mente stadig, at noget kunne afgøres med sikkerhed, og så kunne historien skrives henover eller ud fra de sikre kendsgerninger. I dag vil man være meget mere opmærksom på, at de samme forhold og de samme kendsgerninger får vidt forskellig valør efter, hvilke ord man bruger, og hvordan man sætter ordet »folk« sammen med noget andet. Vi er altså i dag meget mere opmærksomme på, at historieskrivningen er en konstruktion og én mulig konstruktion blandt mange andre. Det føres så til gengæld nogen gange til, at vi ender i den fuldstændigt modsatte grøft; at alt er en konstruktion, og intet er sikkert.

Det er snævert forbundet med det tredje punkt, nemlig *den litteraturteoretiske tilgang*. Hayden White²¹ er blevet ubehageligt bekendt for historikere ved at påstå, at historieforskning bare er litteratur lige som alt andet skrivi, og alt er fiktion. Det er nok en forenklet gengivelse af White, og man behøver absolut ikke være enig med ham hele vejen, men han peger alligevel på noget helt afgørende. Enhver fortælling har en narrativ struktur, og langt de fleste fortællinger er diakrone. De begynder, så fortæller de, hvordan ting udvikler sig og ændrer sig, og hvad der kommer bagefter. Det er ekstremt svært i en almindelig narrativ struktur, mundtlig eller skriftlig, at gribe det synkrone, at fremstille flere ting, som sker på samme tid. Det andet punkt er, at narrativer har en morale. Der skal ske noget, de skal lede frem til et eller andet, vi kan lære noget af. Det er næsten umuligt at fortælle en historie med alt det, som ikke sker, og som ikke kommer til at betyde noget fremover, som forsvinder igen og ikke kan bruges i en endelig konklusion. Narrativer har en morale, og ofte er den rørende enkel at finde hos de ældre hi-

storikere, men det gælder givetvis også moderne historikerses narrativer.

Et meget tidstypisk eksempel på den nye form for historieskrivning efter omkring 1970 er Robert Bartletts *The Making of Europe* fra 1993.²² Den beskriver den voldsomme dynamik og udvikling, der skete i Europa fra midten af 900-tallet til omkring 1350. Det er en vellykket bog, som bevidst arbejder med en narrativ struktur på tværs af de traditionelle og med regioner mere end nationalstater. Alligevel kan man pege på en række punkter, som viser, hvor svært det er at komme ud af de traditionelle paradigmer.

For Bartlett er Europa simpelthen Europa, og han diskuterer slet ikke begrebet nærmere. Det betyder f.eks., at han fuldstændigt negligerer Østeuropa, hvad en masse andre historikere har protesteret kraftigt over. Det skyldes givetvis, at Bartlett opererer med en opfattelse af centrum og periferi, som er ganske traditionel. Centrum for ham er Frankeriget, Karolingerne i 800-tallet. Her skabtes det europæiske, her opstod kulturen, og så diffunderede den langsomt ud til landene i periferien. Det gælder alle de frankiske institutioner som kristendom, det gælder mønter, det gælder statsformer, og det hele når frem til England og Nordtyskland med forsinkelse og senere til Skandinavien. Landene i periferien sidder stille og roligt og venter på, at kulturen skal komme, og de bliver de passive modtagere af det europæiske. Bartletts diffusionsmodel passer bare vældigt dårligt med kilderne. Hvis man for eksempel ser på kristendommen, kom den til Danmark og de vendiske områder i Nordtyskland på nøjagtig samme tidspunkt. I løbet af 900-tallet blev der oprettet bispesæder i Danmark og i de vendiske områder, men derefter gik udviklingen i hver sin retning. I Danmark valgte man at holde

fast ved kristendommen og blev en ivrig missionsmagt i løbet af 1000-tallet. Beslutningstagerne i de vendiske områder valgte derimod kristendommen fra og vendte tilbage til hedenskaben i det, som historikere har kaldt en række oprør. Hedningene holdt længe ud. Det sidste område ved Østersøen, som gik over til kristendommen, var Litauen, der først officielt forlod hedenskaben i 1386. Det var altså muligt at udskyde den nærmest mekaniske diffusionsproces i 400 år.

I stedet for diffusion er der altså snarere tale om en dynamisk proces, et kulturelt valg, hvor befolkningerne og aktørerne i periferien har besluttet, om de ville blive en del af det latinske og Europa og tage imod kristendommen, eller om de ikke ville.

Hvad skal man så gøre, hvis man vil

skrive Danmarks historie på en ny måde fremover? For det første er det vigtigt at holde fast i, at landene i den geografiske periferi ikke levede i en forsinkelse og en forskudt tidszone. Aktørerne i periferien var ikke passive, men aktive medspillere i den historiske proces. Det er nemmest at vise, hvis man vælger sig forskningsemner, som gør sammenligning mulig over længere tid og over store geografiske områder. Det gælder f.eks. korstogene, det gælder kristendommen, det gælder emner som skriftlighed eller krigshistorie, det gælder litteratur, osv. Det vigtigste er imidlertid ikke emnet, men mere tilgangen. Om historie er en selvstændig og næsten metafysisk størrelse, som handler med mennesker, eller om det er mennesker, som gennem deres handlen skaber historien.

Danmarks historie – 20 år efter

Af Niels Finn Christiansen

Er det i dag overhovedet muligt og meningsfuldt at skrive (udsnit af) Danmarks historie? Ja, når så mange fortsat gør det, må vi som forfattere have en forestilling om, at det lader sig gøre, og at der er en mening med det. Mine egne erfaringer med at skrive Danmarks historie er næsten 20 år gamle, idet jeg i slutningen af 1980'erne og begyndelsen af 1990'erne forsøgte mig i genren med to ganske forskellige versioner af det 20. århundredes første årtier. Det handlede om et bidrag om 1920'erne til *Gyldendals Danmarks historie* (den såkaldte Heerup-danmarkshistorie) og om tiden 1900 til 1925 i *Gyldendal og Politikens Danmarks historie*, redige-

ret med fast hånd af Olaf Olsen. Jeg vil koncentrere mig om dette sidste forsøg, der så dagens lys i 1990 med titlen *Klassesamfundet organiseres*.

I gamle dage – dvs. indtil ca. 1960 – kunne historikerne skrive Danmarks historie til et folk, eller i hvert fald ud fra en forestilling om, at modtagerne var et forholdsvis homogent folk med en fælles historie og et fælles erfaringsunivers, et folk som via skolen og andre institutioner havde tilegnet sig en relativ ukompliceret historieforståelse. Man kunne temmelig ubekymret tale om et »vi«, der refererede til et forestillet folkeligt fællesskab med lange historiske rødder. I dag er det langt mindre klart,

hvem vi skriver til, og sandsynligvis skriver historikerne end ikke med de samme modtagere i tankerne. For mit eget vedkommende forestiller jeg mig et temmelig amorft læsende publikum med en tilsyneladende umættelig appetit på historie(r), således som den afspejles i markedet for historisk litteratur inden for alle genrer. Det er et publikum som tilegner sig historie på vidt forskellige måder, og som bruger historien selektivt som ét moment i en løbende identitetsskabende proces i en epoke, hvor alle forestillinger om én samlet national identitet konstant bliver udfordret.

Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie blev planlagt og søsat i 1980'erne og begyndelsen af 1990'erne på et tidspunkt, hvor begreberne danskhed, dansk identitet, dansk kultur med stor styrke dukkede op i den offentlige debat og på den politiske scene. Men værket blev ikke eller i hvert fald kun i meget begrænset omfang tænkt og lanceret som en intervention i denne konjunktur, hvilket tydeligt afspejlede sig i valget af forfattere. Deres (vores) standpunkter i denne historiepolitiske sammenhæng kunne og kan ikke på nogen måde bringes på en entydig formel. Tværtimod. Hele projektet afspejlede den aktuelle mangfoldighed i historieforståelse og i forståelsen af historiens og historikernes rolle som identitetsskabende aktører. Og måske var det netop pointen i valget af forfattere.

Mens vi skrev på *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* foregik der nogle dramatiske ændringer i vore omgivelser. Internationalisering, globalisering, sammenbruddet i de europæiske kommunistiske regimer skabte en ny optik, inden for hvilken vi skulle forstå Danmarks historie. Ikke således at fortiden ændrede sig for vore øjne. Men den nutidsoptik, som altid er et vilkår for historieskrivere, forandrede

sig. Forståelsen af den internationale kontekst, hvori dansk historie udfolder sig og har udfoldet sig, blev pludselig meget påtrængende. Det afspejlede sig netop i den nævnte massive interesse for at diskutere danskhed som både aktuelt og historisk begreb. Det er næppe en historisk tilfældighed, at det store projekt *Dansk Identitetshistorie* så dagens lys i de samme år. Den løbende (historie-) politiske kamp om at definere og repræsentere folket og nationen sendte nogle skarpe lyskegler bagud til epoker, hvor disse begreber hidtil havde fremstået som forholdsvis uproblematisk.

Når det handlede om at definere Danmark og danskerne, kunne den periode, jeg skrev om (1900-25) dog forekomme ganske uproblematisk. Når vi – som sædvanlig – ser bort fra Færøerne, Grønland og Island, var landet en statsligt veldefineret størrelse med en høj grad af befolkningsmæssig etnisk og religiøs enhed, hvilket blev yderligere understreget med genforeningen i 1920. Det var en enhed, som i vid udstrækning dækkede både kollektive og individuelle selvforståelser i befolkningen, men som samtidig blev udfordret af konkurrerende udviklingsprocesser.

Perioden gennemskæres af den civilisatoriske nedsmeltning, som 1. verdenskrig var for mange mennesker i hvert fald i den vestlige verden, og den kunne meget naturligt have været indtænkt som omdrejningspunkt for hele fremstillingen. Selvfølgelig spiller et før og et efter verdenskrigen en væsentlig rolle for forståelsen af perioden. Men jeg valgte alligevel en anden vej.

At skrive danmarkshistorie kræver et strukturerende princip, som udsiger noget væsentligt om en epokes karakteristika. For mit vedkommende fandt jeg et sådant i det forhold, som udtrykkes i bindets titel, *Klassesamfundet organiseres*. Den udtrykker den marxisti-

ske forforståelse af historien, som var afgørende for min gennemførelse af projektet. Den indebar en tolkning af epoken, hvor den formodede nationale enhed blev udfordret og gennemkrydset af en deling af befolkningen i vidt forskellige økonomiske, sociale, politisk-ideologiske og kulturelle universer, og just disse forskelle udgjorde dynamikken i periodens historie. Fremstillingen blev bygget op om en analyse af disse forskellige socio-kulturelle universer og om samspillet og modspillet mellem dem. Det var ambitionen at skrive, hvad jeg dengang kaldte »relationel helheds-historie«, hvor de store klassebevægelser blev analyseret og bragt i spil med hinanden. Det var samtidig ambitionen ikke at lade individerne forsvinde i klasserne, men at finde så at sige »eksemplariske« individer og bruge dem som optik til at belyse de større bevægelser. Det var også ambitionen at integrere kønsdimensionen i fremstillingen, at få kvinderne synliggjort og bragt på scenen som selvstændige og ligeværdige aktører i den historiske udvikling.

Til indfrielse af disse intentioner var der hjælp at hente i de tematisk-teoretiske udviklinger, som havde set dagens lys i faget siden 1960'erne. Det gjaldt den nye social- og kulturhistorie, kvinde- og kønshistorien, hverdagslivshistorien, socialisationsforskningen, mentalitetshistorien og til en vis grad mikrohistorien. – Bølgen fra den såkaldt sproglige vending havde endnu ikke ramt de danske kyster med en styrke, der gjorde det nødvendigt at medtænke dens muligheder. De mange nye forskningsfelter, der er taget op under de nævnte overskrifter, havde på mange måder udvidet det historiske forståelsesunivers og metodeapparat. De åbnede for nylæsning af gamle kilder og for udnyttelse af helt nye kildetyper. De stillede krav til udvikling af vor histori-

ske fantasi. Det samme gjorde indsigter fra nabovidenskaber som etnologi, sociologi, statskundskab og kulturfagene. Et vist mål af tvær- eller flerfaglighed er uomgængeligt, hvis man ønsker at fremkalde et dækkene epoke-portræt.

Først og fremmest indebar de nye indsigter, at historien (igen) blev befolket med levende mennesker, der inden for givne rammer har søgt at forme deres eget liv, og som har gjort sig forestillinger om deres egen og deres medmenneskers tilværelse og deres forhold til hinanden. De har også åbnet for nye forståelser af forholdet mellem det individuelle og det kollektive, identificeret kollektiver uden for det organisatorisk-institutionelle og søgt at etablere en kritisk teori om det historiske subjekt, hvor ikke alle subjektive fænomener reduceres til en ren og skær afledning af socio-økonomiske processer, og hvor forholdet mellem »fremmedbestemmelse« fra de socialøkonomiske relationer og individets handlemuligheder hele tiden står til diskussion.

Det interessante er, at netop i denne periode blev både sociale klasser, grupper og individer bevidste om, at de selv var med til at skabe historie. Det lå indbygget i de store klassebevægelser selvforståelse, hvor den kollektive handlekraft samtidig tilførte individerne en egen styrke og værdighedstænkning. Det opstår selvfølgelig ikke af ingenting i denne periode, men har rødder i det foregående århundrede. Det foldes imidlertid ud i fuldt flor i disse første årtier af det 20. århundrede. Det er samtidig en af vor histories mest intense klassekamp-perioder med storlockouten i 1899, massekonflikterne ved afslutningen af 1. verdenskrig med en foreløbig kulmination i påskekrisen 1920 og voldsomme fortsættelser i 1920'ernes første halvdel. Men det er tillige den periode, hvor de institutionelle og retslige rammer for et

samarbejde mellem gennemorganiserede klasser udføres, hvor klassekampen så at sige føres ind i de velkendte »civiliserede« former, og grundstenen til den senere så lovpriste »danske model« nedlægges. Det er en periode med en relativ stabil klassestruktur oven på de foregående 100 års revolutionerende demografiske og sociale forandringer. Det er endelig en periode, hvor det parlamentariske demokrati og den danske politiske kultur finder sin form gennem systemskiftet 1901, grundloven 1915 (med bl.a. kvindernes integration i det politiske system), udformningen af det klassiske fire-parti-system, med et partimønster, der ganske smidigt dækkede den sociale struktur.

»De byggede Danmark«, hed i min barndom en af de mange bøger, der hylkede det moderne samfunds bygmestre. De var fortrinsvis driftige kapitalister som C.F. Tietgen og H.N. Andersen, ingeniører som Alexander Foss, eventuelt videnskabsmænd som Niels Finsen, Niels Bohr og August Krogh, ind imellem måske en storgodsejer som grev Frijs til Frijsenborg, sjældent eller aldrig en andelsbonde, en husmand for slet ikke at tale om en arbejdsmand.

Men hvis man vil indfange det moderne Danmarks tilblivelse, står man foran et galleri af aktører, der hver for sig har krav på at få tildelt deres plads i historien. Det gælder H.N. Andersen og Jens Vejmand, der hver på deres måde byggede Danmark. Det gælder Emma Gad og Christian Christensen, der hver på deres vis udfoldede et civilisatorisk projekt. Det gælder den enestående gruppe kunstnere, der havde som ambition af forene folkelighed og kunstnerisk kvalitet, blandt mange andre Carl Nielsen, Martin Andersen Nexø, Johannes V. Jensen, Jeppe Aakjær, L.A. Ring, Peter Hansen. Og det gælder den store gruppe arkitekter, som var levende optaget af at

bygge gode huse til den brede befolkning, og det gælder ikke mindst 1920'ernes pionerer Poul Henningsen, Vilhelm Lundstrøm, de første jazzmusikere – og de første samlebåndsarbejdere. Endelig gælder det den ganske store gruppe af politiske begavelse, der skabte den politiske kultur med J.C. Christensen, Niels Neergaard, Ove Rode, P. Munch, Frederik Borghjerg og Thorvald Stauning blandt de mest markante.

Den største udfordring var imidlertid at gentænke måden, hvorpå den traditionelt dominerende politiske historie kunne behandles som en integreret del af samfundshistorien. Med den valgte strukturering af fremstillingen omkring de store social-kulturelle bevægelser fik jeg en indgang til at analysere og forstå den politiske verden og dens aktører. De her nævnte politikere havde deres rødder i de store folkelige bevægelser, var vokset op med dem, hærdet og »skolet« til det politiske gennem et tæt samspil med mennesker, som de havde delt opvækst og vilkår med, og deres kontakt til bagland og vælgere var meget direkte, uden de filtre som de moderne medier har sat ind mellem politikere og vælgere. Politikere repræsenterede ganske veldefinerede politisk-ideologiske universer, og de vidste derfor så at sige, hvor de havde hinanden. De blev tidligt trænet i at agere inden for de vilkår, som den politiske kultur satte, nemlig det forhold at intet parti siden 1906 opnåede flertal i Folketinget alene. Derfor var alliancer, forhandlinger og kompromisser en uomgængelig del af den politiske proces, og derfor fik alle involverede parter ære af og ansvar for de gennemførte reformer. Det tilførte resultaterne en vis robusthed, og samtidig var de baseret på en høj grad af tillid mellem vælgerne og deres repræsentanter på Rigsdagen. Derfor er perioden også karakteriseret ved en serie banebrydende reformer i

det politiske system, i kirke-, uddannelses- og socialpolitikken. Mange af disse reformer fik varig betydning og tilfører perioden en genkendelighed for en nutidsoptik. Periodens store udfordring var at forklare det komplicerede samspil mellem dybtgående social-kulturelle kløfter og konflikter på den ene side og gennemførelsen i forholdsvis enighed af gennemgribende reformer på den anden side.

Der er mange faldgruber ved realiseringen af en helhedshistorie. I det ene yderpunkt står den gennemførte generalisering baseret på overordnet teori og uden historisk specifik sensibilitet. Den er sjældent i dansk historisk tradition. Det andet yderpunkt er en mere nærliggende risiko, udstillingen af et historisk raritetskabinet med detailinformationer i hobetal uden sammenbindende og prioriterende ledetråde, det som den tyske historiker Hans Ulrich Wehler har kaldt »illusionärer Vollständigkeitsfimmel«. Vi må som forfattere påtage os den byrde, det er at prioritere, skelne mellem væsentligt og mindre væsentligt med den nærliggende og for min del erfarede risiko for, at (nogle) læsere finder vore valg, fravalg og forklaringer forkerte, skæve eller utilstrækkelige. For slet ikke at tale om den i vore dage yndede sport, der går ud på at efterspore politisk-ideologisk betingede prioriteringer og vurderinger. Mærkeligt nok er det næsten altid kun »de andre«, der lider af sådanne brist.

Jeg skal ikke på nogen måde gøre mig bedre i det stykke. Men vil dog som angergiven synder slå mig for brystet og

hævde, at jeg er udmærket klar over, at »min« historie er skrevet på den indledningsvis nævnte forforståelse af epoken, dens sammenhænge og placering i et længere historisk forløb. Det er ved en helhedshistorie i måske højere grad end i andre genrer vigtigt at gøre sig klart, at det er historikeren, der styrer vognen med den selvfølgelige ærbødighed for »fortiden« og dens efterladenskaber. Vi er i den privilegerede position, at vi kan konstruere en helhedsforståelse, som ikke var indlysende for datidens aktører uanset, hvor centralt placeret de var.

Hvis en ny danmarkshistorie overhovedet kan/skal skrives i fremtiden, må et krav til den være, at fremstillingen åbner for læsernes egen tilegnelse og selvstændige, eventuelt alternative tolkning af historien. Eller at den i det mindste ikke blokerer for læsernes aktive bearbejdelse af fortiden. »Den objektive sandhed forsvinder med alderen«, påstod John Le Carré for nogle år siden i Politiken. Udsagnet dækker vist ikke alene menneskers historie- og omverdensforståelse, men også den nationale historieskrivning som genre. Vore forgængeres ubekymrede præsentation af én fortidsforståelse som den eneste mulige er ikke længere gangbar. Om genren er døende, eller om den fortsat rummer nogle muligheder, afhænger af de fremtidige historieskrivers evne til at præsentere et mangefacetteret billede, stille sådanne spørgsmål til historien, at den bliver nærværende for læserne i en kulturelt globaliseret verden, hvor den nationale identitet kun er én blandt mange identiteter.

Når historie og samtid flyder sammen

Af Søren Hein Rasmussen

Samtidshistorie i et helt kort perspektiv rummer måske ikke problemer, som principielt adskiller sig fra anden historieskrivning, men det er min erfaring, at nogle fremstår i skærpet form og kræver særlig opmærksomhed. Med et helt kort perspektiv sigter jeg til den situation, hvor man ikke med nogen synderlig sikkerhed kan overskue konturerne af og afslutningen på de udviklingsforløb, der står til undersøgelse, og hvor deres aktører og tilskuere stadig er i live. Hermed er også feltet for de særlige udfordringer angivet: uoverskuelighed og afsluttedhed og en situation, hvor såvel historikere som publikum har individuelle kropslige og mentale erfaringer fra den beskrevne periode. Jeg skal skitsere indholdet af disse påstande og argumentere for deres betydning, især med relevans for det høje generaliseringsniveau, den nationalhistoriske genre befinder sig på.

De afsluttede processer

Det er vanskeligt at fortælle en historie, når man ikke ved hvor den ender, hvornår den ender og hvordan den ender. I historieskrivning ligger der naturligvis altid et element af digt, som muliggør (eller nødvendiggør?), at man opererer med en grad afsluttedhed i sine fremstillinger. Men tidsperspektivet kan gøre en forskel. Man kan med rimelighed arbejde med Kalmarunionen eller krigen i 1864 som sluttede forløb, hvis virkninger kan vurderes. Trods uenigheder om hvad der var middelalderens væsentligste indhold og hvornår den præcis begyndte og sluttede, lader det sig gøre at operere med

»middelalderen« som en særlig epoke, og med lidt god vilje kan det samme siges om »industrisamfundet«. I hvert fald hvis man for sidstnævntes vedkommende bestemmer sig for, at det virkelige er slut. Jeg tror ikke, at man tilsvarende kan parallelisere til »Det postindustrielle samfund«. Der er tale om tre epokale kategorier på et meget højt generaliseringsniveau, men de virksomme elementer i sidstnævnte svirrer om øjnene og ørerne på os i sådanne mængder og i en sådan fart, at de i deres flugt knap nok kan begribes som slørede striber. Vi kan være nødt til at arbejde med eller inden for begreber som postindustrialisme, postmodernitet og andet af samme skuffe, fordi de er politisk og ideologisk virksomme og i den forstand reelle og indholdsfulde, men så skal vi gøre det klart for både os selv og andre, at det er det vi gør. Ellers svarer det til, at vi er gået et stykke ind i en ukendt skov og gør os kloge på dens udstrækning, afgrænsning, flora og fauna, og faktisk også på dens omgivelser ude på den anden side. Bortset fra at en skovs forskellige planter og dyr dog kan formodes at beholde nogenlunde de samme former, fra vi gik ind, til vi kommer ud. Det samme kan man langt fra altid sige om forholdet mellem nutidens samfundsfænomener og vore undersøgelser af dem. Vi kender ikke vor samtids fremtid som vi kender vor fortids fremtid, og vore kriterier for, hvad der er væsentligt, må derfor være af en anden karakter. Historikeren skal så at sige bevæge sig fremad med den historie, der laves, i stedet for som vanligt trække historien til sig.

Undersøgelser af afgrænsede områder – det kunne være sammenhængen mellem 1960'ernes parcelhusudvikling og kvinders arbejdsmarkedsdeltagelse – er mere eller mindre eksplicit præget af den bredere forståelse af samfundet, man går rundt med, hvorfor man heller ikke her helt slipper ud af den ovenfor skitserede problematik. I hvert fald er det min erfaring, at man på en meget påtrængende måde er underlagt en prioritering og proportionering, som funderer sig i overvejelser over emnets relevans her og nu. Jeg tror, det hænger sammen med, at når vi endnu ikke har dannet nogen fremherskende opfattelser af, hvad der har været væsentligt for udviklingen, har vi heller ikke fikspunkter for et opgør med fremherskende holdninger. Vi skal med andre ord først skabe det fundament, senere historikere kan opponere imod, og vi er derfor i højere grad end i vor omgang med den ældre historie låst til, hvad der i det skrivende øjeblik i almindelighed opfattes som vigtigt. Eller hvad vi hver især selv går op i. Hvad er fx kriteriet for at vurdere, hvor en stor en betydning de seneste 25 års organiserede politiske kamp mod indvandring til Danmark har haft? Den har haft en særdeles stor betydning for dagens politiske og identitetsmæssige realiteter, men er dette en blivende eller atypisk situation? Kan man med rimelighed række tilbage til tidligere tiders modstand mod indvandring, eller er vor nuværende situation helt unik?

Mange forlæg, mange fagligheder

Det er en betydelig udfordring at skrive en bred historisk fremstilling uden de generaliserende forlæg, som ellers kan tjene til at strukturere stoffet efter eller i modsætning til, dvs. det er vanskeligt ved at være den første syntesemager eller at skrive om snævrere forhold uden

at kende nogen syntese. Det er vilkåret for den nære samtids historieskrivning. Og syntesen kan kun i begrænset omfang baseres på fagfællers mere specialiserede undersøgelser. For før en historiker når frem til et samtidshistorisk emne, er det så godt som altid allerede så endevendt af journalister og en lang række andre fagligheder, at noget der ligner en kollektiv erindring eller konkurrerende sådanne allerede foreligger herom. Muhammedkrisen i foråret 2006 er et eksempel, om end et af de mere ekstreme. Inden for det første år havde den afkastet flere tusinde hits på internettet, hvoraf flere henførte til relativt omfattende politologiske, kommunikationsvidenskabelige, teologiske, religionsvidenskabelige mv. artikler, samt fire bøger og to film (alene i Danmark). Eller man eksemplificere med ungdomsoprøret i Danmark, som i 40 år har afkastet politologisk og sociologisk analyse, masser af journalistik, selvbiografier, spillefilm, reklamer osv., men først inden for de seneste år er blevet underkastet mere systematisk historiefaglig interesse. Historiefagets indbyggede tværfaglighed træder her tydeligt frem: Man skal vandre særdeles meget i andre faglige landskaber, hvis man vil udnytte allerede eksisterende indsigter – som naturligvis ikke i ringere grad end den historiske undersøgelse lider under samtidigheden med det undersøgte. Det er en styrke, men det stiller også store krav.

Det samtidshistoriske kildemateriale er i praksis uendeligt stort. Det er ikke nødvendigt her at udbrede sig om de forskellige instansers enorme arkivlagring, om den trykte presses omfang, eller om de elektroniske mediers udvikling. Jeg vil blot pointere, at man alene på grund af kildernes omfang principielt *ikke* kan basere en blot nogenlunde bredt anlagt undersøgelse på kildemateriale, som

er repræsentativt i traditionelt historiefaglig forstand. Og jeg vil pointere, at der knytter sig særegne, ikke så velundersøgte metodespørgsmål til brugen af nyere eller nye kildegrupper som film, radio og internet. Endelig er det noget særligt i forhold til den ældre historie, at mange af de historiske aktører stadig er i live, når historien skrives om deres handlinger eller de omstændigheder, de handlede under.

Jeg var der selv

Mange samtidshistorikere vil have oplevet at blive kontaktet af mennesker, som har læst deres fremstillinger og fundet sig selv i dem, eventuelt ved at have været medlemmer af et miljø der skildres, og en god del af de samme samtidshistorikere vil have erfaret, at disse mennesker har andre opfattelser af, hvad der skete, hvad der var på spil osv. Dette forhold er ikke helt enkelt. Man kan ofte afgøre tvister om faktuelle forhold om fx, hvad der skete hvornår på hvilken tid. Fortolkningernes valeur er vanskeligere at håndtere. Så vidt som historieskrivning drejer sig om at bibringe helheder, har historikeren et stærkt kort på hånden over for enkeltpersoners fragmenterede erindring. Men de har stadig selv deltaget og kan have relevante detaljer eller perspektiver at byde på, og der ligger for mig at se tillige et etisk problem, som nødvendiggør hensyntagen, i den handling at fastlægge levende menneskers motiver, placering i mønstre mv. i en publikation rettet til hele det samfund, de færdes i. Og der må ligge en udfordring i at inddrage aktørernes individuelle erfaringer og indsigter i undersøgelsen af et givent fænomen, med mindre man helt vil gøre historiefaget til en statistisk disciplin. For samtidshistorien gælder, at de individuelle oplevelser kan spores i

lige så rigt mål, som der er individer i samfundet. Danske samtidshistorikere har hidtil haft en tendens til at forkaste de endnu levendes egne erindringer som kildemateriale, under henvisning til de usikkerheder der påviseligt er knyttet hertil. Vi burde lade det komme an på en prøve, om der ikke kan høstes gevinster ved at give oral history en større plads, og måske også lade os inspirere af antropologiens indsigter. Samtidshistorien har nogle særlige muligheder for at komme tæt på det liv, den beskæftiger sig med, det bør efter min opfattelse udnyttes som en kærkommen tillægsgevinst til historiefagets øvrige områder. Også fordi det måske muliggør en bedre forståelse af, hvordan individer bearbejder egen og kollektiv erindring.

Et substantielt problem i samtidshistorien er det, at ikke kun undersøgelsens publikum men tillige historikeren engang befandt sig i det landskab, den historiske undersøgelse drejer sig om. Historikerens livshistorie bliver altså på en meget direkte måde sammenflettet sammen med den fortid, der udforskes: Jeg er på samme tid en kilde i og en fortolker af det komplekse, jeg undersøger, både vidne og kontrollant af vidnesbyrdet. Hvad motiverer mig nu til at fremhæve det, jeg gør, og nedprioritere noget andet? Hvad motiverer mig til at fælde de domme, jeg fælder? Man kan indvende, at disse problemstillinger ikke er specifikke for den nyeste historie, for så vidt som historie jo netop er et anliggende for nutidens interesser. Jeg tror, at den erfaring man har gjort så at sige på egen krop, står stærkere end det, man »blot« har læst sig til, også selvom man muligvis identificerer sig stærkt med sagen – fx de nationalideologiske og -politiske spørgsmål, og da den selvbiografiske erindring i forvejen udgør den største part af et individs samlede erfaringer, må noget særligt være på spil her.

Hvad så?

Lad os så bare erkende, at man ikke kan skrive kvalificeret samtidshistorie. Den nære samtidshistorie som litterær genre ligger endnu tættere på fiktionslitteraturen end anden historieskrivning. Men man kan ikke bortskaffe samtidshistorien, den bliver lavet, uanset om en bestemt gruppe af interessenter melder sig ud af produktionen. Og hvis man virkelig kunne, ville man stå meget svagere rustet, når man engang besluttede sig for, at nu var samtiden hørt op og blevet til »ægte« fortid. Det gælder om at formidle – at give noget som rækker ud over læserens umiddelbare erfaringer og som in-

kluderer referencer til ældre historie. Det gælder ikke mindst i den nationale historieskrivning, at et langtidsperspektiv er vigtigt i forståelsen af »store« fænomener som national identitet, frihedsrettigheder, socialgruppers forhold osv. Og det gælder desuden om at skabe historie. Det gør vi ikke mindst ved at være blandt dem, som leverer de første synteser. Og alle forbehold til trods, eller netop fordi vi er bevidste om dem, kan faghistorikere bidrage med en historisk dybde og en metodisk og teoretisk viden om muligheder og problemer, som konkurrenterne på markedet – journalister, digtere, politikere mv. – ikke er uddannet til.

Danmarkshistorier som identitetspolitik

Af Bernard Eric Jensen

Danmarkshistorie er en genrebetegnelse – en etiket, der hæftes på en bestemt slags sagprosatext eller tv-serie. Det kan dreje sig om tekster skrevet med en forskellig målgruppe for øje – til fx elever i folkeskole og gymnasiet, studerende ved en videregående uddannelse eller en historisk interesseret offentlighed. Det kan dreje sig om tekster skrevet af folk med en forskellig baggrund – de kan fx være historikere af fag, lærebogsforfattere eller selvlærde historiefortællere.

Der er i årenes løb produceret mange danmarkshistorier, men ingen ved i dag, hvor mange det faktisk drejer sig om. En udforskning af danmarkshistoriernes historie og brug er påbegyndt i løbet af de senere år, og det er her oplagt at nævne værker som *Danmarkshistorier – erindringspolitisk slagmark* (1997) og

Historien fortalt – historiebøger i folkeskole og gymnasium (1998), der begge blev udarbejdet som led i forskningsprojektet om *Humanistisk historiefremstilling i komparativ belysning*.²³

At en danmarkshistorie har karakter af noget historiefrembragt – dvs. er præget af de(n) person(er), de(t) miljø(er) og den tid, hvori den blev frembragt – er for historikere af fag en selvfølgelig sandhed. De vil derfor forvente at finde betydelige forskelle i indholdet såvel som i formen af Adam Fabricius' *Illustreret Danmarks Historie for Folket* fra 1854-55 og Erik Arups *Danmarks Historie* fra 1925-32.

Der har dog ikke i dansk faghistorie været tradition for at stille et andet oplagt spørgsmål, nemlig: er en danmarkshistorie tillige noget historiefrembringende? Er det at producere og bruge en

danmarkshistorie også med til at præge, hvordan historisk-socialt processer foreløber? Og skulle det være tilfældet, vil et opfølgende spørgsmål melde sig: hvordan kan danmarkshistorier udfylde en historiefrembringende funktion? I det følgende skal der skitseres et svar på disse spørgsmål.

En socialkonstruktivistisk tilgang

Når der ikke har været tradition for at udforske, hvordan produktionen og brugen af danmarkshistorier har fungeret som en historiefrembringende virksomhed, kan det for en væsentlig del tilskrives det forhold, at danske faghistorikere gennem flere generationer har været vant til at tage afsæt i forskellige varianter af materialistisk samfundsteori, når de satte sig for at udforske historisk-socialt processer.

I løbet af de seneste årtier er sådanne tilgange blevet udfordret og til dels erstattet af en mere socialkonstruktivistisk tænkemåde. Tager man forskningsstrategisk afsæt i socialkonstruktivistisk samfundsteori, forekommer det straks mere oplagt at interessere sig for danmarkshistoriernes historiefrembringende virkninger. Det vil komme til at stå klart i lyset af de centrale indsigter, der ligger til grund for en sådan tænkemåde. En formulering heraf kan findes i Charles Taylors *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity* (1989), hvor der peges på følgende sagforhold:

»(...) a self or person (...) is not like an object in the usually understood sense. We are not selves in the way that we are organisms, or we don't have selves in the way we have hearts or livers. We are living beings with these organs quite independently of our self-understandings or –interpretations (...). But we are only selves insofar as we move in a certain space of questions (...). The self is partly

constituted by its self-interpretations (...). [Yet,] one cannot be a self on one's own. I am a self only in relation to interlocutors (...). A self exists only within (...) 'webs of interlocution'. It is this original situation which gives its sense to our concept of identity, offering an answer to the question of who I am through a definition of where I am speaking from and to whom.«²⁴

Taylor tilgang er baseret på tre teoretiske antagelser. For det første er der afgørende forskel mellem biologiske (fx iltning af blod og andre stofskifteprocesser) og socio-kulturelle processer (fx menneskers identitetsdannelse). For det andet fordrer dannelsen af et menneskes identitet(er) et kommunikativt samspil med andre mennesker – dvs. at de(n) er noget, der opbygges gennem menneskers socio-kulturelle interaktion. For det tredje formes menneskers identitet(er) af deres egen selvforståelse(r), og derfor kalder Taylor mennesker for selvfortolkende dyr (self-interpreting animals).

Udgør det ens forskningsstrategiske afsæt, bliver det oplagt at interessere sig for de socio-kulturelle sammenhænge, hvori en bestemt gruppe menneskers selvforståelse(r) (fx deres nationale identitet) er blevet dannet og omdannet. Et af de steder, hvor en socialkonstruktivistisk tilgang er kommet flot til udfoldelse, er Benedict Andersons *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (1983/91), hvor han udmøntede følgende definition af et nationalt erindringsfællesskab:

»In an anthropological spirit, (...) I propose the following definition of the nation: it is an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign. It is imagined because the members of even the smallest nation will never know the most of their fellow-members, meet them, or even hear of them, yet in the minds of

each lives the image of their communion. (...) In fact, all communities larger than primordial villages of face-to-face contact (and perhaps even these) are imagined. Communities are to be distinguished (...) by the style in which they are imagined.»²⁵

Menneskers fællesskaber – siger socialkonstruktivist – lever og fungerer i kraft af de forestillinger, som dets medlemmer har om de pågældende fællesskaber. Deres fællesskabsforestillinger udgør altså det brændstof, der holder et fællesskab i live og giver det kraft, og er det kit, der holder det sammen. Men det er samtidigt vigtigt at understrege, at termen 'fællesskabsforestilling' ikke må forstås snævert kognitivt, men skal derimod tolkes bredt og inklusivt – dvs. som noget, der omfatter kundskab og oplevelser, forstand og følelser, erkendelse og fantasi. Et forestillet fællesskab er også et fællesskab omkring følelser af samhørighed.

Danmarkshistorie som identitetsdannende

Er ens udgangspunkt en socialkonstruktivistisk samfundsteori, må følgende spørgsmål søges besvaret, når man udforsker dansk historie i tidsrummet fra slutningen af 1700-tallet til midten af 1900-tallet. Hvordan gik det til, at danske folk (= indbyggere i det danske kongerige/den danske stat) kom til at opfatte sig selv som dele af 'det danske folk'? Hvor kom en sådan forestilling fra? Hvem udbredte den? Hvordan blev den udbredt? Har der været flere konkurrerende udgaver? Og hvordan har de(n) ændret sig over tid?

En velbegrunderet besvarelse af disse spørgsmål må bl.a. baseres på en undersøgelse af danmarkshistorier udarbejdet og brugt i 1800- og 1900-tallet. De historier indgik som en integreret del af de

socio-kulturelle processer, gennem hvilke historieskrivningen blev national, og de bidrog dermed til, hvad der er kaldt 'kulturens nationalisering'.²⁶ Danske faghistorikere ydede deres bidrag hertil, men arkæologer, litteraturhistorikere, kunsthistorikere, kirkehistorikere ydede ligeledes deres, og det var ikke mindst gennem uddannelsessystemet, at forestillinger om en fælles nationalkultur blev gjort til hvermandseje.

Ud fra en socialkonstruktivistisk synsvinkel kan man ikke udarbejde en danmarkshistorie uden at blive involveret i identitetspolitik, fordi en sådan gør brug af en eller flere fællesskabsforestillinger. Og derfor bliver det relevant at spørge: har danske faghistorikere været bevidste herom, når de skrev danmarkshistorier? Det er ikke vanskeligt at godtgøre, at de ofte har været helt på det rene med, at det at skrive en danmarkshistorie udgjorde et forsøg på at indfri en af fagets mest betydningsfulde samfundsopgaver. Det kan fx eftervises ved at se nærmere på selve det anslag, faghistorikere har brugt, når de indledte deres danmarkshistorie. Jeg må nøjes med et enkelt eksempel og vælger Erik Arups *Danmarks Historie* (1925), fordi det kan vise, hvordan en faghistoriker, der stillede sig særdeles kritisk til en nationalistisk historieskrivning, tænkte. Hans danmarkshistorie blev indledt således:

»Det dansk folks historie begynder med de første spor af, at mennesker har levet og arbejdet her i landet. Men forud derfor ligger de tider, da Danmark selv blev til; da landet langsomt dannedes i tidsrum saa fjerne og udstrakte, at kun naturens mægtige forandringer giver os vage tidsmaal. Der er grundfjæld endnu i vore dages Danmark (...).«²⁷

Et sådant anslag gav på en enkelt og elegant måde læsere af danmarkshistorien en klar fornemmelse af deres historiske rødder. Her blev fremlagt den

mest massive identitetshistoriske kontinuitetstese, der tænkes kan. Forestillingen om 'det danske folk' blev hæftet på alle de mennesker, der siden istiden har levet i 'Danmark' – dog uden at sidstnævnte størrelse blev nærmere defineret. At der på ingen måde var tale om et stilistisk lapsus fra Arups side, fremgik lidt senere af samme bind af hans danmarkshistorie:

»Tilbage paa de gamle bopladser blev Germanerne i Nordvestjyskland, Slaverne i Polen, Balterne i Østersøprovinserne – og dertil det danske folk i Danmark; vi er som disse sidstnævnte folk autoktone, hjemmefødte i vort eget land, vi har været her fra den første tid, landet blev beboeligt for mennesker.«²⁸

Det er gennem tekstanalyse muligt at afdække, hvordan en sådan danmarkshistorie kunne fungere identitetsdannende. I den blev der gjort brug af, hvad de tyske erindringsforskere Aleida og Jan Assmann benævner 'en identitetskonkret fremstillingsform'. Det vil sige, at der i selve teksten løbende er indarbejdet henvisninger til et bagvedliggende fællesskab.²⁹ Sætter man sig for at afdække de tegn i selve teksten, der definerer den indbyrdes relation mellem (i) dens afsender (Arup), (ii) dens modtager (læserne) og (iii) dens indhold (en historie om det danske folk), viser de, at alle tre ses som dele af et og samme forestillet fællesskab. En dansk faghistoriker skrev om det danske folks historie til brug for danskere.

Der skete en aktivering af denne fællesskabsforestilling ved at benytte udtryk som 'her i landet', 'Danmark' og ikke mindst ved brugen af et inkluderende 'vi': »vi er (...) hjemmefødte i vort eget land«. Hermed blev der åbnet op for, at en læser kunne identificere sig med de(n) fortalte historie(r) og tænke: det drejer sig om mit folks historie, det er mine forfædre, det er her, at jeg hører

hjemme, det er det folk, jeg må stå last og brast med. Gennem den slags processer er forestillinger om 'det danske folk' blev udbredt og er begyndt at øve indflydelse på, hvordan danske folk har oplevet deres plads i verdenen, har tænkt om den og har handlet i den.

Etnos og demos

Når der i tidernes løb er skrevet og produceret, læst og set så mange danmarkshistorier, som tilfældet er, er det rimeligt at antage, at de må have imødekommet afgørende behov i det danske samfund. Man kan få et indtryk af disse behov ved at se på, hvad der har kendetegnet de danmarkshistorier, faghistorikerne har skrevet. De har været kendetegnet ved en dobbelthed.

Siden C.F. Allen udsendte sin *Haandbog i Fædrelandets Historie med særligt henblik paa Folkets og Statens indre Udvikling* i 1840, har de allerfleste danske faghistorikere arbejdet med afsæt i en ganske bestemt forestillingsverden. Dens omdrejningspunkt var forestillinger om 'Danmark', 'det danske land', 'det danske folk', 'den danske stat'. Den referenceramme har haft karakter af noget selvfølgelig, og produktionen af danmarkshistorier har dermed bidraget til at holde liv i forestillingen om et nationalt folkefællesskab. Det er først med et værk som Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensens *Det danske imperium. Storhed og fald* fra 2004, at der for alvor er begyndt at blive sat spørgsmålstegn ved den forestillingsverden.

At der blev arbejdet med afsæt i en fælles forestillingsverden, betød dog ikke, at danske faghistorikere har været enige om, hvordan en sådan ramme skulle fyldes ud. Tværtimod har det at skrive en danmarkshistorie været et af de afgørende konflikt- og kampfelter inden for dansk faghistorie. At skrive

en danmarkshistorie implicerede også, at man trådte ind på en erindringspolitisk slagmark, og det er det forhold, der har givet genren meget af sin livskraft og dynamik, og det kan ligeledes være med til at forklare genrens brede læse-rappel. I danmarkshistorierne blev der ført kampe om, hvordan det nationale folkefællesskab nærmere skulle forstås.

I et af sine bidrag til *Dansk identitets-historie* (1991-92) fremhævede Lorenz Herup, at »folk [blev] mere lige af at være et folk« og pegede dermed på en kobling mellem et etnisk folkefællesskab og et politisk medborgerfællesskab.³⁰ Der har været en nær forbindelse mellem nationaliserings- og demokratiseringsprocesserne i en dansk sammenhæng. Men det er værd at minde om, hvordan sammenkoblingen mellem dem til tider er blevet forstået, og det er igen umagen værd at gøre brug af Erik Arups *Danmarks Historie*, men nu skal det dreje sig om slutningen af andet bind fra 1932. Under overskriften 'Lighedens lov' skrev han følgende:

»Enhver, der ser hen over det danske folks politiske udvikling, maa erkende, at et klart grundtræk deri er den stadig hævdeelse af ligheden, saa vidt det til enhver tid har været muligt, i alt fald som afværgelse eller fjernelse af ulighed. Det danske folk hører til de meget faa folkeslag i verden, hvor de ydre vilkaar har kunnet fæstne en bestemt vilje til, at lighed mellem statsborgere bør være samfundets faste grundlag. (...) Den havde hævdet de danske borgere til politisk ligeberettigelse med de danske herremænd, den havde standset de danske bønderes tunge gang mod livegenskabet. Moder Danmark havde ligesom løftet sin haand for at give dem, der vilde fremme uligheden i folket, og som (...) for en kortere tid blev de sejrende, en alvorlig advarsel om ikke at gaa for vidt heri (...).«³¹

Hos Arups blev koblingen mellem det etniske folkefællesskab og det politiske medborgerfællesskab etableret ved hjælp af en forestilling om, at et demokratisk sindelag var gået hen og var blevet en integreret del af dansk folkekarakter. Og ikke nok med det, han antog også, at en sådan folkekarakter på det nærmeste var noget unikt dansk. Det er ikke vanskeligt at slutte sig til, hvilket selvbillede det kan have avlet blandt læsere af hans danmarkshistorie. Arup var – som det fremgår – en ivrig og varm fortaler for lighedstanken, men hans etniske udlægning heraf lagde op til at forstå et folkestyre snarere som en form for etnokrati end som et demokrati.

At forveksle etnokrati med demokrati har ligget snublede nær i en dansk sammenhæng. Det skyldes selvfølgelig det velkendte forhold, at Danmark – mellem 1864 og 1973 og især efter 1920 – var en særdeles homogen nationalstat i etnisk såvel som i konfessionel henseende. I lyset heraf er det ikke vanskeligt at forstå, hvordan folk dengang havde for vane at se etnos (etnisk folkefællesskab) og demos (politisk medborgerfællesskab) som sider af samme sag. Situationen i dag er meget anderledes. Holdes der ved indgangen til 2000-tallet fast i en sådan forestillingsverden, vil der blive lagt gift ud for det politisk-kulturelle samspil mellem forskellige befolkningsgrupper i dagens Danmark.³² Der er følgelig behov for at få overvejet og drøftet, hvilken identitetspolitiske forestillingsverden der vil kunne danne en mere frugtbar ramme ved udformningen af fremtidige danmarkshistorier.

Noter

1. Jf. Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, Tübingen 1976, s. 122-176.

2. En længere diskussion af aspekter af netværks grænser i Gunner Lind: »Europæiseringer i middelalderen og nyere tid. En komparativ analyse med Norden i fokus«, *Historisk Tidsskrift*, 103:1, 2003, s. 40-44.
3. Se f.eks. Bernard E. Jensens bidrag til dette nummer.
4. Selv et forholdsvist specielt skrift som Danske Lov virkede normerende på skriftsproget. (Allan Karker: *Politikens sproghistorie. Udviklingslinjer før nutidens dansk*, København 1996, s. 71.).
5. Se f.eks. kortene over centrale sprogtræk i Allan Karker: *Politikens sproghistorie*, s. 44, 54.
6. R. Deliege, J. Smelser Neil og B. Baltes Paul: »Societies, Types Of«, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Oxford 2001, s. 14530-35.
7. Om sammenhæng i tid som udfordring, se Gunner Lind, »Europæiseringer«, s. 42-44.
8. Erik Arup: *Danmarks historie I*, til 1282. København 1925, s. 45-46. Se også Kurt Villads Jensen: »Den hvide race og den danske jord«, *Historie* 1998, s. 91-103.
9. Erik Arup: »Kong Svend 2.s Biograf«, *Scandia* 4, 1931, s. 55-101.
10. Thyge Svenstrup: *Arup. En biografi om den radikale historiker Erik Arup, hans tid og miljø*. København 2006.
11. Om sammenligning i historie, se blandt andet A.A. van den Braembussche: »Historical Explanation and Comparative Method: Towards a Theory of the History of Society«, *History and Theory* 28,1, 1989, s. 1-24; *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse internationaler vergleichender Geschichtsschreibung*, hrsg. Heinz-Gerhard Haupt und Jürgen Kocka. Frankfurt 1996.
12. Kristian Erslev: »Europæisk Feudalisme og dansk Lensvæsen«, *Historisk Tidsskrift* 7. Rk. 2, 1899, s. 247-305. Aksel E. Christensen: *Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden*. København 1945, s. 143-178, behandler feudalismen i et meget bredere europæisk perspektiv, men ender dog med af afvise og forsigtigt at konkludere: »Danmark naaede ganske vist aldrig at blive nogen egentlig lensstat, idet forfatningsretten forblev nogenlunde upaavirket, men feudaliseringsprocessen var saa vidt fremskreden i denne periode, at landet fik et overmaade stærkt feudalt præg baade i politisk og social henseende.« (side 177). Generelt, se Michael Gelting: »Europæisk feudalisme og dansk 1100-1200-tal«, *Kongemagt og Samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, udg. Poul Enemark m.fl. Århus Universitetsforlaget, 1988, s.3-17; Michael Gelting: »Det komparative aspekt i dansk højmiddelalderforskning. Om Familia og familie, Lið, Leding og Landeværn«, *Historisk Tidsskrift* 99, 1999, s. 146-188.
13. Michael Werner og Bénédicte Zimmermann argumenterer (»Beyond comparison: Histoire croisée and the challenge of reflexivity«, *History and Theory* 45, 2006, s. 30-50), at sammenligning altid bliver synkron, mens kulturoverførsel (transfer) kan være diakron, og de to former for historisk analyse mødes i histoire croisée. Det er formodentlig blot en kompliceret måde at sige noget relativt simpelt på, og det giver kun mening, hvis sammenligning på forhånd defineres som det at behandle noget synkront.
14. Meget klart fremstillet i Nils Blomkvists spændende *The Discovery of the Baltic. The Reception of a Catholic World-System in the European North (AD 1075-1225)*. Leiden 2005.
15. Eksemplerne er legio, fra Christian Molbech: »Om Historiens nationale Betydning og Behandling: Om historiske Arbejder og Formaalene for en historisk Forening i Danmark«, *Historisk Tidsskrift* 1, 1840, s. 1-41, hvor adelen var

- »uden Kraft og Kiærne og indvordes raadden«; til Niels Skyum Nielsen: *Fruer og Vildmænd. Dansk Middelalderhistorie 1340-1400*, bd. 2. København 1997, der taler om adelens vold, lænkning, tvang og kniv på struben.
16. Hvad der netop var begrundelsen for oprettelsen af Dansk Center for Byhistorie i 2001, jf <http://www.byhistorie.dk/>.
 17. Mest markant med Søren Mørch: *Den sidste Danmarkshistorie. 57 fortællinger af fædrelandets historie*. København 1996.
 18. Senest den noget traditionelle *Europa*, 1-4, red. Håkan Arvidsson og Henrik Jensen, Roskilde 1999-2003; meget mere diskuterende var *Det europæiske hus*, 1-6, red. Søren Mørch, København 1991-1992.
 19. *Danmark-Norge 1380-1814*, 1-4, af Esben Albrechtsen og andre. Oslo 1997-1998.
 20. Genhistorie er et forskningsområde i voldsom vækst. En klassiker er Luigi Luca Cavalli-Sforza: *Genes, Peoples, and Languages*. London 2001.
 21. Hayden White: *Tropics of Discourse*. Baltimore 1979; Hayden White: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore 1987.
 22. Robert Bartlett: *The Making of Europe. Conquest, colonization and cultural change 950-1350*. Princeton 1993.
 23. Der er nu også udarbejdet en sammenlignende analyse af de nordiske tilgange til det at skrive nationshistorie – se P. Aronson, N. Fulsås, P. Haapala & B.E. Jensen: »Nordic National Histories«, i S. Berger (ed.): *Writing the Nation*, 2008.
 24. C. Taylor: *Sources of the Self*, 1989, s. 34-36.
 25. B. Anderson: *Imagined Communities*, 1991, s. 5-6.
 26. Jf. B. Stocklund (red.): *Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale*, 1999 og P.O. Christiansen (red.): *Veje til danskheden. Bidrag til den moderne nationale selvforståelse*, 2005.
 27. E. Arup: *Danmarks Historie*, bd. 1, 1961, s. 9.
 28. Sst., s.46. En nærmere undersøgelse af det problemkompleks er at finde i K.V. Jensen: »Den hvide race og den danske jord«, *Historie* 1998:1, s. 91-103.
 29. Jeg har gjort nærmere rede for en sådan tekstanalytiske fremgangsmåde i mine bidrag til dels *Danmarkshistorier – en erindringspolitisk slagmark* 1997, dels *Livet fortalt – faghistoriske og litteraturhistoriske biografier fra 1990'erne*, 1998.
 30. L. Rerup: »Folkestyre og danskhed. Massenationalisme og politik 1848-1866«, *Dansk identitetshistorie*, bd. 3, 1992, s. 350.
 31. E. Arup: *Danmarks Historie*, bd. 2A, 1991, s. 396.
 32. Jf. B.E. Jensen, »At føre identitetspolitik i et demokrati – en problemudredning«, i O. Korsgaard (red.), *Medborgerskab, identitet og demokratisk dannelse*, 2004.

Disputatsopposition

Om Claus Friisberg: *Ingen over og ingen ved siden af Folketinget. Partiernes kamp om forfatningen 1848-1920 I-II.* (Vestjysk Kulturforlag, 2007), 1016 s., 398 kr.

Dr.phil. Claus Friisberg forsvarede 23. november 2007 afhandlingen Ingen over og ingen ved siden af Folketinget. Partiernes kamp om forfatningen 1848-1920 for doktorgraden i historie ved Syddansk Universitet. Generalkonsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen var formand for bedømmelsesudvalget, og hans opposition bringes neden for. Ex auditorio opponerede professor, dr.scient.pol. Jørgen Elklit, Institut for Statskundskab ved Aarhus Universitet, som også havde været medlem af bedømmelsesudvalget. De to oppositioner gengives her i revideret form.

Ingen over og ingen ved siden af Folketinget

Af Henrik Becker-Christensen

Den 21. marts 1848 var det indre København rammen om et sælsomt optog, der ved middagstid bevægede sig fra det daværende rådhus i retning mod Christiansborg. I spidsen var medlemmerne af borgerrepræsentationen og magistraten, der blev fulgt blev fulgt af en stor menneskeskare. Ifølge en samtidig kilde var der »6 og 6, sjældent færre, vel en tusinde geledder, hvori de fleste studenter og mange tykke mænd med stokke, flere højskoleofficerer og en mængde pynkede yngre, formodentlig handlende og håndværkere. Min velorienterede nabo nævnte mig læger og assessorer, kontorchefer og grosserer, en rad gymnasiaster fra Metropolitanskolen osv. osv.

Venner sås med hinanden under armen, f.eks. Flor og Ploug«.

Velankommen til slotspladsen fik en deputation med formanden for Borgerrepræsentationen, L.N. Hvidt, i spidsen foretræde for Frederik 7. Hvidt oplæste en resolution fra byens borgerrepræsentation, der var forfattet af Orla Lehmann. Det blev her nævnt, at kongens nuværende ministre ikke havde folkets tillid, og der blev stillet krav om, at kongen i stedet omgav sig med mænd, der kunne tilføre regeringen en energisk vilje, redde Danmarks ære og grundlægge landets frihed. Truende blev det tilføjet: »Vi anråber Deres majestæt om ikke at drive nationen til fortvivlelsens

selvhjælp«. Da Hvidt kom ud på slotspladsen igen kundgjorde han kongens svar, der lød, at det gamle ministerium var opløst. Mængden istemt et »kongen leve« – og gik herpå hver til sit.

Det var denne handling, der førte til dannelsen af det såkaldte martsministerium, nedsættelsen af den grundlovgivende forsamling og udstedelsen af Junigrundloven i 1849. Efter århundredet med rigsråd og håndfæstninger, enevælde og kongelov, fulgte nu en ny epoke med såkaldt frie forfatninger og en gradvis udrulning af det politiske liv – og den politiske medbestemmelse – til stadig bredere kredse i det danske samfund. Det er frugterne af denne udvikling, som vi selv nyder godt af i dag og som senest har manifesteret sig ved folketingsvalget i november 2007.

At det ikke har været nogen lige vej, får man et godt indblik i afhandlingem *Ingen over og ingen ved siden af Folketinget. Partiernes kamp om forfatningen 1848-1920*. Det er en spændende, en god og en vægtig afhandling, som aftvinger stor respekt for den indsats der er ydet.

Det er et hovedsynspunkt i afhandling, at den hidtidige forskning har skelnet for skarpt mellem, om den parlamentariske statsskik var indført eller ej. Der argumenteres i afhandlingen for, at der eksisterede en række mellemformer mellem en fuldstændig parlamentarisme og det såkaldt monarkisk-konstitutionelle system, efter hvilket kongen og regeringen stod meget stærkt i forhold til folkerepræsentationen. Mellem 1854 og 1863 var situationen den, at en regering, der kom i et afgjort modsætningsforhold til rigsdagen, ikke kunne holde. Fra 1865 til 1894 slog en form for landstingsparlamentarisme igennem. Denne tendens kulminerede i provisorietiden fra 1885-1894. Det sidstnævnte år blev ifølge afhandlingen et afgørende vendepunkt, da Landstinget mistede tilliden

til regeringschefen og dermed kom til at stå på linje med Folketinget i denne sag. Resultatet var, at Estrup måtte gå. De følgende år blev herpå ifølge afhandlingen kendetegnet af en rigsdagsparlamentarisme, der så i 1901 ved det såkaldte »systemskifte« blev afløst af folketingsparlamentarismen.

Der fokuseres i afhandlingen på fire »magtinstrumenter« – som de bliver kaldt, i skikkelse af kongen, regeringen, Folketinget og Landstinget. Det er forholdet mellem dem – i samspil og i modspil – der er bærende for argumentationen. Det tilkendegives i den forbindelse, at det er sparsomt med oplysninger i den eksisterende forskning om udviklingen af parlamentarismen i tiden før 1901. En væsentlig årsag hertil er ifølge forfatteren, at det har været en almindelig opfattelse hos danske historikere og politologer, at Junigrundloven af 1849 ikke lagde op til, at forholdet mellem regering og folkerepræsentation skulle reguleres efter den parlamentariske statsskik.

Forfatteren tilkendegiver på side 36, at han selv tidligere har gjort sig til talsmand for denne opfattelse. Der henvises i den forbindelse til skriftet *På vej mod et demokrati* fra 1975, hvor han skriver, at det var »kongens fri afgørelse, hvem han ville vælge til ministre. Det betød, at det danske politiske system ikke indeholdt parlamentarisme«.

Man har et standpunkt, til man tager et nyt. Det gælder ikke kun politikere, men også historikere. Det er al ære værd. Det fremgår af afhandlingen *Demokratiets triumf* fra 1999 og nu i den foreliggende afhandling. Den bærende tese er her, at parlamentarismen – som det udtrykkes – lå »på bunden« af Junigrundloven af 1849, og at denne grundlov havde en »iboende parlamentarisme«.

Forfatteren nævner selv på side 72 A.F. Kriegers indlæg den 8.3.1849 som

ordfører for grundlovsudvalget. Krieger hævdede, at man ikke kunne indføre en parlamentarisme som den engelske gennem grundlovsparagraffer; den måtte gro frem på en måde, som det parlamentariske liv kom til at udvikle sig på. Om den parlamentariske statskik ville slå rod i Danmark eller ej, kom an på, om det var regeringsmagten eller folkerepræsentationen, der var dygtigst. Forfatteren citerer i den forbindelse følgende udsagn af Krieger:

»Dersom regeringen står ... en tomme eller to over folkerepræsentationen, da vil dennes indflydelse komme til at stå under regeringens. Står derimod folkepræsentationen i dygtighed eller indsigt en tomme eller to over kronens råd, da vil forholdet blive det omvendte.«

I første omgang indførte man alene et konstitutionelt princip; det gik ud på med et citat fra Krieger, at: »Intet ministerium kunne holde sig, når det viste sig, at det var, ikke i en uopløselig modsætning, ikke i en kamp på liv og død, men kun i strid med majoriteten i folkerepræsentationen«. Krieger mente ifølge forfatteren, med andre ord, at når Junigrundloven trådte i kraft, ville man straks praktisere den negative parlamentarisme i en minimalistisk form, som defineret af Poul Meyer og Sven Clausen. Det betød, at en regering, som mistede folkerepræsentationens tillid, måtte gå af. Men ved sin udnævnelse af en ny regering behøvede kongen ikke forlods at tage hensyn til, hvad Rigsdagen kunne acceptere, og slet ikke til hvad den foretrak.

Forfatteren karakteriserer side 73 Kriegers udtalelser som »noget uldne« – men var det ikke netop det der blev kendetegnende for de følgende årtiers udvikling, at man så at sige følte sig frem i en balancegang mellem de af forfatteren nævnte »magtinstrumenter« i skikkelse af konge, regering, folke-

ting og landsting? Og det var udfaldet af denne balancegang, der på sigt blev afgørende for hvilken statskik – hvilken grundlovsskik – med uskreve regler – der ville blive normen for det politiske liv. Eller sagt med andre ord. Er det utænkeligt, at udviklingen kunne være gået i en anden retning end den, som forfatteren mener lå »på bunden« af Junigrundloven?

Kongens rolle har været berørt flere gange. En ting er udviklingen på langt sigt – med – skal vi sige – en sidste krampetrækning med påskekrisen i 1920. Noget andet er, hvordan det så ud i de første år efter enevældens ophør. Der forekommer det, at forfatteren er for kategorisk i sin opfattelse af Junigrundloven som nyskabende.

Det tilkendegives i afhandlingen – bl.a. side 13, at: »Læste man forfatningen efter dens ordlyd, havde kongen tilsyneladende stadig megen politisk magt i behold, men det var en illusion, for det var hans ministre, der skulle bære ansvaret. Kongen selv var ansvarsfri... kongen kunne ikke på egen hånd, uden at være dækket af, at en minister bar ansvaret træffe nogen politisk afgørelse – heller ikke når det gjaldt udnævnelsen af en regering eller minister«.

Ordet »illusion« er nok her for meget sagt om kongens magt. Det virker som en efterrationalisering i lyset af den praksis, der udviklede sig. Er det tværtimod ikke – for at bruges forfatterens udtryk – »illusorisk« at tro, at kongemagten efter 188 års enevælde så at sige fra dag ét under Junigrundloven skulle være fuldstændig stækket i praksis?

Forfatteren vedgår da også et andet sted, at nok fik Parlamentet store beføjelser, men Junigrundloven gav kongen nogle beføjelser, som ville gøre det muligt for ham og de kredse, han støttede sig til, at lægge indførelsen af parlamentarismen en del hindringer i vejen.

Det kan man roligt sige blev tilfældet – i hvert fald når det gælder folketingsparlamentarismen.

Forfatteren gør, som man kan forvente i en afhandling af denne karakter, meget ud af omtalen af Junigrundloven. Senere hører vi også noget om Novemberforfatningen i 1863 og grundloven af 1866. Men det er jo ikke hele historien. Der var jo også i denne grøde tid en anden forfatning, der blev udstedt i tiden mellem 1849 og 1863, som kaster lys over den parlamentariske udvikling. Det var Oktoberforfatningen af 1855, hvor læseren bliver ladet noget i stikken.

Den opmærksomme læser kan ikke lade være med at undre sig på side 76, hvor forfatteren skriver: »Formelt var det, der forhindrede, at en parlamentarisk statsskik udviklede sig i mellemkrigstiden, ikke så meget det løse partisystem som den omstændighed, at regeringen ikke kun stod til ansvar for Folketinget og Landstinget, men også for Rigsrådet. Som regeringsdannelserne fandt sted, kunne man let risikere, at der gik et godt stykke tid mellem, at en regering blev dannet, og Rigsrådet mødtes (det skete kun hvert andet år).« Her introducerer forfatteren for første gang et nyt begreb: »Rigsrådet«.

Ved grundlovsbestemmelsen af 29. august 1855 blev Junigrundloven indskrænket til kun at gælde de kongerigske sager. I stedet blev der ved Forfatningsloven for det Danske Monarkis fællesanliggender af 2. oktober 1855 for Danmark, Slesvig, Holsten og Lauenburg oprettet et for visse alm. Rigsanliggender – så som kongehus, diplomati, hær og flåde og dertil svarende finansvæsen – fælles Rigsråd. Det byggede på etkammersystemet og havde 20 kongevalgte og 60 andre medlemmer, heraf 30 var udpeget af de forskellige bestående repræsentationer for landsdelene i form af rigsdagen og stænderforsamlingerne

i hver af de tre hertugdømmer. De resterende 30 blev valgt ved umiddelbare skriftlige valg af befolkningen blandt dem som svarede mindst 400 kr. i skat, eller som havde en indtægt på mindst 2.400 kr. om året. Af samtlige 80 repræsentanter gjaldt 47 for kongeriget, 13 for Slesvig, 18 for Holsten og 2 for Lauenburg. Efter at Holsten og Lauenburg ved patent af 6. november 1858 var udrådt af rigsrådsforbindelsen, bevarede den frem til Novemberforfatningen i 1863 sin gyldighed for Danmark og Slesvig. Det erfarer læseren ikke noget om i den foreliggende afhandling.

Man kan her spørge sig, om censusreglerne fra 1855 med krav til vælgerne om minimum 400 kr. i skat eller en indtægt på 2.400 kr. om året ikke er et tegn på en opbremsning i demokratiseringen – en ting som forfatteren ellers gør meget ud af ved omtalen af koblingen mellem Novemberforfatningen og 1866-grundloven? Den grundlæggende manglende omtale af Fællesforfatningen fra 1855 – og herunder rigsrådet og dets indflydelse – bevirker også, at tabellen på side 96 svæver frit i luften, når det gælder sammensætningen af Rigsrådet i 1855, 1859 og 1862. Man må i øvrigt gå ud fra her, at det ikke – som vist i overskriften på opstillingen – er meningen, at der skal sættes spørgsmålstejn ved Landstinget. Kort sagt, det kan undre, at forfatteren i sin – i øvrigt meget grundige – afhandling, forsømmer omtalen af Fællesforfatningen. Ikke mindst, da Novemberforfatningen, så at sige, stod på skuldrene heraf.

At der havde været behov for en grundlæggende omtale af Fællesforfatningen fremgår af side 163 – den næstsidste side i kapitlet »Mellem Junigrundlov og Novemberforfatning«. Det tilkendegives her, at det der for alvor stillede sig i vejen for en realisering af den parlamentariske statsskik i mel-

lemkrigstiden, »var dog de indviklede forfatningsforhold: Den demokratiske junigrundlov kom kun til at gælde for Kongerigets indenrigsanliggender, mens de sager, der var fælles for Det Danske Monarki i dets helhed... hørte under et rigsråd, der dels var valgt af en meget mindre vælgerskare end Rigsdagen, dels havde væsentlig færre beføjelser i forhold til regeringen end Rigsdagen. Det betød i praksis, at regeringens ministre kun var delvist ansvarlige over for Rigsdagen«. Det er meget godt med denne konstatering, men der mangler, som nævnt en uddybende mellemregning for tiden 1855 til 1863.

Side 308 skriver forfatteren, at Bergs og J.A. Hansens argumenter for folketingsparlamentarisme ikke var nogle nyopfundne teorier, »men ganske i overensstemmelse med, hvad ledende nationalliberale politikere både havde erkendt og givet udtryk for i mange år«. Hvordan hænger det nu sammen – andre steder i afhandlingen – f.eks. side 145 – har forfatteren tværtimod argumenteret for, at de nationalliberale ikke gik ind for folketingsparlamentarisme, men rigsdagsparlamentarisme. Og at det som nævnt side 148-149 skulle sikre, at Bondevenerne ikke kom til fadet. Det betones da også igen side 312 med et udsagn af Hall om, at folketingsparlamentarismen ville betyde en magtkoncentration hos Folketinget, der ville gøre større skade end gavn. Det virker, som om det står i modstrid til udsagnet side 308 om, at Bergs og J.A. Hansen argumenter lå på linje med de nationalliberale.

I afhandlingen får læseren drypviskendskab til nogle af de forfatningsforbilleder, der fik indflydelse på den danske udvikling. Man hører i lidt spredt fægtning om udviklingen i England, Belgien og Norge. F.eks. side 44 om parlamentarismebegrebets tilknytning til England i 1835. Side 60, at D.G.

Monrad var inspireret af den belgiske forfatning i sit første forfatningsudkast, hvis hovedlinjer gik igen i grundloven 1849. Side 63 oplyses det, at den norske Eidsvollforfatnings § 63 var en vigtig forudsætning for, at parlamentarismen blev anerkendt i Norge efter en forfatningskrise i 1884. Det uddybes side 485-88. Af side 68 fremgår det, at England og Frankrig hyppigt blev nævnt i den grundlovgivende forsamling. Side 309 oplyser forfatteren, at det engelske forfatningssystem var forbilledet for Venstre. Og side 338 nok så overraskende, at det også gjaldt Estrup. Det havde været hensigtsmæssigt, hvis afhandlingen var blevet indledt med et kapitel, som kort ridsede forfatningsudviklingen op i Europa – eller i hvert fald i de lande, som fik eller kunne antages at få indflydelse på udviklingen i Danmark i tiden fra 1848 til 1920.

Interessant nok er det kun de positive forbilleder for forfatningsudviklingen, vi hører om i afhandlingen. Det havde ellers været relevant at inddrage eksempler, der trak i den modsatte retning. Det gælder frem for alt til belysning af Estrup-tiden fra 1875 til 1894. Forfatteren skriver side 338, med henvisning til C.S. Klein, at Estrups ideal var det engelske politiske system med skiftende tory- og whig-regeringer. På side 339 citerer forfatteren derimod Estrup for i en disput med Monrad, under henvisning til den splittede opposition at udtale, at det var udelukket, at man fulgte det samme system som i England. Ikke desto mindre konkluderer forfatteren to linjer længere nede, at »det er tydeligt, at det engelske system« var et ideal. Det hænger ikke rigtigt sammen.

Nok så væsentligt er det imidlertid, at Estrup og hans meningsfæller efter alle solemærker fik deres inspiration – ikke fra England – men fra Tyskland med Bismarck som ledestjerne. Det

hører man ikke et ord om i afhandlingen. Bismarck er gengivet på en karikaturtegning på side 177. Det er det hele. Tilsvarende er forfatningsudviklingen i Preussen og det tyske kejserrige ikke nævnt med et ord. Det havde der ellers været god grund til. Det kan belyses med følgende eksempel. Den preussiske regering havde i 1862 fremlagt en finanslov med stærkt øgede militærbevillinger til en hærreform. Ved valget samme år til det preussiske 2. kammer gik de konservative tilbage. Herpå vedtog et flertal i 2. kammeret, deputeretkammeret, nok finansloven men uden bevilling til hærreformen. Derimod vedtog 1. kammeret, også kaldet Herrehuset, den samlede pakke. Sådan var fronterne linet op, da Otto von Bismarck den 23. september 1862 blev udnævnt til ministerpræsident i Preussen.

Kort efter tilkendegav han over for Landdagen, at regeringen, da der ikke var opnået enighed mellem Landdagens to kamre, så sig nødsaget til at operere med en finanslov, som ikke opfyldte forfatningens krav. Regeringen opretholdt altså udgifterne til den nye militærorganisation. Dette forfatningsbrud, hvor Bismarck regerede videre i kraft af 1. kammeret og så stort på 2. kammerets bevillingsret, varede lige til 1866. Det er også blevet kaldt for det »budgetløse regimente«. Det vakte megen opsigt og umådelig harme i store kredse i hele Tyskland, men det fik ikke Bismarck til at vakle. Kritikken blev mødt med hård fremfærd mod modvillige embedsmænd og med en stærk indskrænkning af pressefriheden.

Som nævnt var årene frem til 1866 præget af denne forfatningsstrid. Efter nyvalg dette år – og i lyset af krigen med Østrig – gav en nyvalgt preussisk landdag i enighed regeringen »Indemniteten« – på klart dansk »syndsforladelse« for de foregående fire års budgetover-

skridelser og bevilgede fremover penge til de øgede militærudgifter. Herpå blev samarbejdet mellem regeringen og landdagens to kamre fri for konflikter, da 2. kammeret bøjede sig og fremover vedtog de øgede bevillinger til militæret.

Mon ikke dette eksempel også har påkaldt sig interesse i danske godsejerkredse – og hos de nationalliberale. Det viser, at Estrups provisorietid ikke var så usædvanlig set på en europæisk baggrund. Det gælder også tiden efter 1870 i Tyskland med en stærk rigskansler og kejsermagt over for den tyske Rigsdag. Det understreges af, at parlamentarismen i Tyskland først blev indført så sent som i oktober 1918. Forfatteren kunne med fordel have kastet et blik på Tyskland, som Danmark jo også i anden henseende lå i skyggen af i denne periode. Det ville have bidraget til forståelsen af det, der skete under Estrup – og i sidste ende også den tålmodighed som Venstre udviste, da det kom til stykket – og at folketingsparlamentarismens sejr set med samtidens øjne ikke var en given sag.

På side 422 har det nye afsnit fået overskriften »Det første skridt mod et statskup«. Det med »statskuppet« er omtalt nedenfor, men med udgangspunkt i side 422-423 melder spørgsmålet sig, om der ikke var andre end Estrup og Højre, der var ude på en glidebane i disse år. Jeg tænker på Folketingets møde den 31. marts 1877, hvor tingets formand, Christopher Krabbe, bevidst overhørte, at Estrup bad om ordet før den afgørende afstemning. Det er for mildt, når forfatteren betegner det som en »arrogant måde«, konseilspræsidenten blev viftet af på. Var det ikke i sig selv et skridt, der stred mod ånden i forfatningen? Og er det rimeligt, som forfatteren gør det, at undskylde fremgangsmåden og tilkendegive, at: »Hele ansvaret for det kedelige intermezzo

kan dog ikke placeres hos folketingsmajoriteten og formanden.« Forfatteren henviser til den knappe tid, der var til rådighed m.m.

Herpå får forfatteren så åbenbart lidt bondeanger – jævnfør »gårdmandslinjen« i dansk historieskrivning – og skriver side 423: »Dermed er ikke sagt, at Folketingets formand ikke kunne have vist lidt smidighed og have givet Estrup lejlighed til at udtale sig. Men på den anden side illustrerer det dog, at hensigten ikke havde været at krænke Estrup og Højre; det var en uheldig biomstændighed«. Det er jeg ikke så sikker på. Kort sagt virker det som en snakken uden om og forsøg på at bagatellisere, at Venstre selv bidrog til, at forholdet mellem regering og Folketing gik i hårdknude.

Så udløses spændingen side 493. Her tager forfatteren hul på – som kapitlet hedder – »Statskuppet 1885-86«. At Estrup blev siddende trods den udtalte mistillid fra Folketingets side, og at han udstedte provisoriske finanslove – er selvfølgelig rigtigt. Men den dramatiske betegnelse »statskup« giver anledning til nogle kommentarer. Spørgsmålet er i sin enkelthed: kan man sidestille grundlovsbrud eller en krænkelse af nogle af grundlovens bestemmelser med et »statskup«?

Forfatteren argumenterer herfor side 493-94 i det indledende afsnit med overskriften »Definition«. Forfatteren skriver her, at man ved ordet »statskup« normalt forstår, »at en enkelt person eller en gruppe af mennesker overtager den politiske magt i et land uden den store blodudgydelse, men i modstrid med forfatningen«. Hvis præses havde konsulteret Nudansk Ordbog, ville definitionen lyde lidt anderledes. Her står, at: et statskup er »en pludselig og voldelig magtovertagelse i et land; udføres ofte af en mindre gruppe inden for den siddende regering eller inden for militæret«.

Se – i dette lys blegner Estrups »statskup« en smule. At forfatningens ånd og bogstav blev overtrådt på nogle væsentlige punkter, er der ingen tvivl om, men jeg tror man skal vare sig for at bruge et så stærkt et udtryk som »statskup«.

Forfatteren oplyser selv side 500 – og andre steder – at Landstinget støttede Estrup imod folketingsflertallets krav. Begik Landstinget så også statskup? Ja – side 517 nøjes forfatteren med at konstatere, når talen falder på Landstinget, at udstedelsen af den provisoriske finanslov den 1. april 1885 blev indledningen til »en hel serie krænkelser af grundloven fra regeringen og Landstingshøjres side«. Vi får endda at vide på side 518, at det er et solidt flertal af landstingets medlemmer, der stillede sig bag regeringens provisoriepolitik, og – side 519 – at samarbejdet mellem landstingsflertallet og regeringen var blevet tættere end nogensinde før.

Kort sagt: hvis Estrup begik »statskup«, så må man – ud fra forfatteren præmisser – sige, at Landstinget også gjorde det. Side 571 tilkendegives det nok, at Landstingets store flertal følger regeringen af statskuppets vej – men er det så det samme som at Landstinget også begår statskup? Og giver det i givet fald mening? Det fremgår ikke klart. Men forfatteren er i hvert fald ikke i tvivl om, at partiet Højre begik statskup. Det konstateres lidt sent – nemlig side 545.

Hertil kommer så det næste spørgsmål. Estrup gik jo af, da han nogle år senere ikke kun havde Folketinget imod sig, men også Landstinget. Hvis han – og det er en kontrafaktisk tankegang – nu ikke havde bøjet sig i den situation – men havde gjort mine til at forblive ved magten. Ja – se så var der virkelig tale om et statskup. Men det kan jo være svært at begå statskup to gange – sådan trinvist. Så derfor skal man nok være

varsom med at bruge betegnelsen, som forfatteren har gjort det, i denne afhandling.

Det virker da også lidt, som om forfatteren får skrupler, for på side 548 vender han tilbage til – som overskriften lyder: »Berettigelsen af betegnelsen statskup«. Her nedtones det til en tilkendegivelse af, at regeringen ud fra såvel en politisk som en juridisk bedømmelse helt åbenbart skulle have trukket sig, og at regeringen derved bidrog til en magtforskydning mellem Folketinget og Landstinget. Man kan indvende her til – ja – men først i lyset af en senere tids praksis. Side 551 taler forfatteren da også først mere spagfærdigt om at »bøje grundloven« inden der bliver foretaget en sammenligning med statskup i oldtidens Athen og i Tjekkoslavakiet 1948. Man kan i den forbindelse også koge spørgsmålet ind til: Giver det mening, som det er gjort i afhandlingen, at tale både om »landstingsparlamentarisme« og om »statskup« på en og samme gang?

På side 581 skriver forfatteren, at lovgivningsprocessen i Folketinget kom i gang igen fra samlingen 1886-87, at Venstre slutte nogle kameler, og at spørgsmålet om regeringen Estrups forbliven blev henlagt som helt uinteressant, samt at kritikken af provisorierne fik mere præg af sløv rutine end af oprigtig protest. Man kan så spørge, om det på daværende tidspunkt ikke var tegn på, at der nu – i praksis – var ved at udvikle sig en anden forfatningsskik væk fra folketingsparlamentarismen? Forfatteren citerer selv Estrup for et udsagn i 1889 om, at de provisoriske love nu var så indarbejdede, at de nærmest var ved at blive accepteret som forfatningssædvane. Kort sagt: Illustrerer det ikke, at parlamentarismens sejr og den retning den tog – set med datidens øjne – ikke var en given ting?

Herpå nogle bemærkninger om kilde materialet, der bliver præsenteret på side 38-43. Det drejer sig om 5 grupper: Rigsdagstidende, aviser, dagbøger, breve, erindringsværker samt statsråds- og ministermødeprotokoller.

På side 40 fremkommer forfatteren med nogle interessante bemærkninger om rigsdagstidende som kilde. Det konkluderes, at debatten i folkerepræsentationerne i det behandlede tidsrum frem til 1920, var mere levende end i dag. Det tilføjes, at: »Forhandlingerne var ikke blot et skuespil«. Man kan roligt sige, at forfatteren her kommer med en kras kommentar til nutiden. Jeg er ikke sikker på, at alle vil være enige med ham. Åbenbart i modsætning til nutiden tilkendegiver forfatteren om rigsdagstidende i den behandlede periode, at de her gengivne debatter i Folketing og Landsting er »gode kilder«, når det gælder spørgsmålet om, hvilket syn forskellige politikere havde på samfundsudviklingen, og hvorledes de begrundede det.

Forfatteren konkluderer: »Man kan med andre ord både bruge politikertalerne som beretninger (til belysning om politikernes standpunkt) og som det, der i kildekritikken kaldes levninger, dvs. som kilder, der kan kaste lys over partiernes ideologiske ståsted«. Denne sondring står ikke helt lysende klart. Og det ændrer ikke ved, at politikertaler anno 1897 bør vægtes med præcist den samme forsigtighed og den samme kildekritiske tilgangsvinkel, som det er tilfældet med politikertaler i dag.

M.h.t. brevene er forfatteren mere skeptisk. Det tilkendegives, at de »umiddelbart« må anses for at være en god kilde – fordi de er samtidige og konfidentielle. Forfatteren reflekterer dog nærmere herover og tilkendegiver: »at man ikke desto mindre godt kan komme til »at forse sig på deres sandhedsvædi«. Det begrundes bl.a. med, at den mistrø-

stighed, som en brevskriver kunne give udtryk for, også kunne have til formål – som præses skriver – at »rense sjælen«. Så her skal man åbenbart være mere på vagt end over for udtalelser fra Folketingets og Landstingets talerstole. På side 42 kommer forfatteren ind på erindringsværkernes kildeværdi, hvor der kan siges både pro et contra. Kort sagt det er meget almene kildeovervejelser, som her kommer til udtryk – om end med et vist krydderi.

I småtingsafdelingen har der på side 129 indsneget sig en meningsfejl i teksten. Der står her: »Selv om konflikten mellem slesvig-holstenerne, Det Tyske forbund og de tyske stormagter, Preussen og Østrig, blev stadig værre...«. Taget for pålydende er det åbenbart de tre her nævnte parter, der kives indbyrdes. Så der skal nok i stedet for ordet »mellem« stå »konflikten med...«

På side 35 kan man forledes til at tro, at Ditlev Tamm er noget ældre, end man hidtil har antaget. Der står nemlig her, at hans bog om Estrup er udkommet i 1896. Det gør Ditlev Tamm til den ældste nulevende dansker. Sådan har der enkelte steder indsneget sig nogle tuder. Det gælder som tidligere nævnt i overskriften på side 96. Tilsvarende er der i 3. linje på 431 »gået koks« i de første ord. Indimellem sniger der sig også et fremmedord ind i afhandlingen – om Hørup får vi f.eks. at vide side 379, at hans tankegang var præget af den såkaldte »ven-fjende-diktomi«.

De her fremsatte kritikpunkter rokker ikke ved, at det er en imponerende afhandling, som forfatteren har præsteret. Omdrejningspunktet er kampen om folketingsparlamentarismen. Det er et snævert felt, men fuldt legitimt ud fra problemstillingen. Forfatteren imponerer med sin lærdom, sit overblik og solide faktuelle viden. Afhandlingen har karakter af en syntese af den par-

lamentariske historie. Man kan næsten se det som en »tilbagetælling« fra Påskekrisen, der dækker den politisk-parlamentariske historie gennem 70 år. Hertil kommer en række detailanalyser af enkeltforløb under denne udvikling med nedslag i perioder, som er relevante for problemstillingen, især omkring de årlige finanslove. Forfatteren behersker den store litteraturmængde og benytter en meget stor del af det mulige kilde-materiale, med Rigdagstidende som den dominerende.

Forfatteren bidrager herved til at give en bedre forståelse af parlamentarismens udvikling i Danmark. Interessant – men som det fremgår af ovenstående ikke uimodsagt – er også det bærende synspunkt, at parlamentarismen var implicit til stede – fra første færd som det udtrykkes – »på bunden« af junigrund-loven.

Bedømmelsesudvalget har hæftet sig ved, at forfatteren ikke kun evner at tage nye teser op, men også at føre hovedtesen igennem fra a til z. Det hører til afhandlingens fortjenester, at den konsekvent analyserer kongens rolle i forbindelse med regeringsdannelse og de komplikationer, det gav for parlamentarismens gennemslag. Det gøres i det store og hele godt, ikke mindst for tiden efter 1901. Afhandlingen er endvidere præget af gode og indsigtfulde ræsonnementer. Der er også tale om en interessant og læseværdig inddragelse af den statsretslige litteratur, hvor de førende statsretsjurister kommer fornøftigt i spil.

Disponeringen af den samlede afhandling virker vellykket og overskuelig, ligesom opbygningen af de enkelte hovedafsnit har en indre logisk sammenhæng. Forfatteren skriver et klart sprog. Det skal i denne forbindelse understreges, at afhandlingens læselighed ikke er vundet på bekostning af dens

videnskabelige lødighed, men at den på dette punkt lever op til genrens krav.

Sammenfattende kan det konstateres, at afhandlingen *Ingen over og ingen ved siden af Folketinget. Partiernes kamp om forfatningen 1848-1920* ved sin grundige gennemgang af den forfatningsmæssige udvikling i Danmark og konsekvente fokus på parlamentarismen udfylder et hul i forskningen. Afhandlingen vidner til fulde om forfatterens evne til – ved hjælp af et særdeles omfattende kildemateriale – såvel at dykke ned i detaljen som at bevare overblikket. Afhandlingen uddyber på flere områder kendskabet til de

forfatningsmæssige mekanismer. Ingen har tidligere gjort det så omfattende for hele perioden. Afhandlingen er – med de nævnte forbehold in mente – kendetegnet ved præcision og virker som helhed overbevisende. Afhandlingen er således et vidnesbyrd om betydelig videnskabelig indsigt og modenhed. Forfatteren har herved bragt forskningen om parlamentarismens indførelse et afgørende skridt videre.

Det var på denne baggrund, at bedømmelsesudvalget i enighed indstillede, at afhandlingen blev antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad.

Positiv eller negativ parlamentarisme efter Systemskiftet?

Af Jørgen Elklit

Som medlem af bedømmelsesudvalget er jeg naturligvis enig i den indstilling, mine to kolleger og jeg har produceret, så jeg har ikke meldt mig som oponent *ex auditorio* for at distancere mig fra dem. Vi er nemlig enige om, at det arbejde, præsens har lagt frem til granskning med henblik på at erhverve den filosofiske doktorgrad, har en række kvaliteter; det er udtryk for en stor arbejdsindsats, og det gør generelt sine læsere klogere undervejs – og omfanget betyder også, at man ved at løfte de to rigeligt tykke bind op og ned et passende antal måske kan spare en tur i fitness-centeret.

Men når det er sagt, så er der også steder i afhandlingen, som ikke nødvendigvis overbeviser læseren, og som derfor kan være god grund til at disku-

tere ved en lejlighed som denne. På den måde kan vi måske i fællesskab blive klogere på, hvad vi egentlig skal mene om nogle af de punkter, hvor vi i udvalget ikke nødvendigvis har været enige med præsens – eller måske blot har følt os usikre på, hvad han egentlig mente. Og hvad er så mere naturligt end at spørge ham selv?

Jeg vil godt indledningsvis opholde mig lidt ved et af nøglebegreberne, når man beskæftiger sig med dansk politik i tiden omkring forrige århundredskifte, nemlig systemskiftet i 1901 – eller som præsens siger et par steder: Det »såkaldte« systemskifte. Side 17 hedder det: »Selv efter systemskiftet i 1901, da folketingsparlamentarismen for første gang slog igennem...«, og side 722-727 henvises der til systemskiftet i helt tra-

ditionel forstand, selv om de pågældende sider forekommer i et kapitel, der har den provokerende overskrift »Det såkaldte systemskifte« (side 715).

Samtidig kan man pege på, at det foregående kapitel slutter med nogle formuleringer (side 714), der taler om systemskiftet som *grundlagt* ved forliget i 1894, det forlig, der dannede grundlag for den parlamentariske udvikling frem til 1901, hvor især året 1897 og Reedtz-Thotts afgang det år var en central faktor i udviklingen frem mod den første venstre-regering i 1901. Men 1894-forliget var trods alt først og fremmest nogle hensigtserklæringer, der kunne være nyttige nok i øjeblikket, men som vel ikke i sig selv kunne sikre, at folketingsparlamentarismen blev indført?

Så spørgsmålet er, om der faktisk var tale om et systemskifte i 1901 – eller er vi nødt til at indrømme, at især de radikale historikere – med P. Munch og Engelstoft i spidsen – har forsøgt at putte ikke bare os og alle andre, men også vores gamle lærer og kender af perioden, Lorenz Rerup, som skrev om det i bind 6 af *Gyldendals Danmarkshistorie*, blå i øjnene? De fik os jo til at tro, at der kom et systemskifte i 1901, mens der måske i virkeligheden var tale om en mere langstrakt proces? Og betyder den tolkning så, at det faktisk er umuligt præcist at tidsfæste et »systemskifte« i relation til, hvornår folketingsparlamentarismen var etableret som retssædvane (måske i 1913, jf. side 722, men nok snarere senere), forfatningspraksis eller hvilket begreb, man nu vil bruge?

Det store – eller hvilket udtryk, man vil foretrække – i 1901 var jo, at der for første gang blev udnævnt en regering, der udgik af Folketingets flertal, og som altså havde sin demokratiske legitimitet deri, at den hvilede på et flertal af mandaterne i et kammer, der var valgt direkte og på en måde, der ikke gav sær-

lige grupper eller klasser i samfundet en privilegeret indflydelse på dets sammensætning.

Men man skal huske på, at omstændighederne omkring Deuntzer-regeringens udnævnelse var noget specielle: Kongens forsinkede/forhalede beslutning, som endda var kombineret med hans og hans rådgiveres beslutning om, hvem den nye konseilspræsident skulle være – herunder ikke mindst, at man bevidst gik uden om det kommende regeringspartis leder og i stedet valgte en, der kun »til en vis grad« var venstre-mand – og som end ikke var medlem af Folketinget (hvad han dog blev ved et suppleringsvalg året efter).

I januar 1905 kom så det ministerskifte, hvor Venstre-reformpartiets leder, J.C. Christensen, omsider kunne overtage konseilspræsidentembedet. Det var ikke bare en regeringsrokade, men en udrensning af regeringens mere radikale fløj, hvor J.C. Christensen brugte sin stærke position til at sikre, at det kun var folk, der ville være enige med ham, der kom ind i regeringen – og det var klart, at det var ham, der bestemte.

Men også i denne situation havde det været vigtigt, hvad kongen – Chr. IX – mente, og det var kun, da J.C. Christensen havde sikkerhed for, at han selv ville blive *accepteret* »til højere poster« end kultusminister, at spillet kunne gå sin gang – i første omgang ved, at fire af ministrene meddelte, at de tog deres afsked, men efter, at det allerede var blevet besluttet at udskifte de to militære ministre. I præses' behandling er der i øvrigt her forskellige småfejl i datering, henvisninger osv. Særligt interesserede kan dog hurtigt identificere dem, så jeg synes ikke, det er værd at bruge tid på dem ved denne lejlighed.

Der er imidlertid to lidt mere betydningsfulde ting, som jeg godt vil bruge et øjeblik på. Side 744 skriver præses

med henvisning til Højres ordførers udtalelser, at »Højre anerkendte altså i teorien endnu ikke folketingsparlamentarismen« (hvilket også fremgår klart af FT, 1904-05, sp. 1688). På næste side i afhandlingen – altså 745 – hedder det, at det, at Højre deltog i de to dagsordenafstemninger – hvad der efter præses' mening forudsatte en fungerende folketingsparlamentarisme, hvilket »selvsagt« – et af de udtryk, der normalt bruges, når argumentationen bliver lidt svag – »betød en implicit anerkendelse af folketingsparlamentarismen«. Jeg læser dette som to vanskeligt forenelige udsagn, endda inden for det samme opslag, og jeg er da heller ikke ganske overbevist om, at deltagelsen i de to afstemninger skulle forstås som hverken eksplicit eller implicit stillingtagen til folketingsparlamentarismen. Var det ikke primært en helt regulær deltagelse i det politiske spil omkring udnævnelsen af den nye regering, som – selvsagt – ville få betydning for, hvordan forsvarspolitikken ville komme til at udvikle sig i de kommende år? Og forsvarspolitikken var jo om noget et politisk sagsområde, Højre gik meget op i. Højres stillingtagen i de to afstemninger – »Nej« til de ottes om nedsættelse af forsvarsudgifterne og ligeledes »nej« til, om man havde tillid til det nye ministerium og ville støtte gennemførelsen af dets program – var jo da også så forventeligt som noget.

Den anden ting, jeg er optaget af her, er, hvor langt situationen her i januar 1905 bragte os i retning af en form for *positiv* parlamentarisme? Det hedder jo i afhandlingen (s. 745f), at dagsordendebatten og afstemningerne i kølvandet på J.C. Christensens programklæring bragte os et stykke i den retning, men også kun et stykke, fordi afstemningerne primært kom som udtryk for, at de otte rebeller i den givne situation gav udtryk for mistillid til den nye regering.

Det måtte derfor afklares, om J.C. Christensen faktisk havde det flertal bag sig, som han regnede med, og som han også havde sagt til majestæten, at han havde. Et af argumenterne i afhandlingen er, at konseilspræsidentens erklæring blev afgivet uden for dagsordenen, og at det derfor kun var på grund af formandens velvilje, at der kunne stilles dagsordensforslag. Der er dog ikke den mindste antydning af, at der var problemer omkring det proceduremæssige, ligesom det er værd at hæfte sig ved, at formanden i sin præsentation faktisk omtalte dagsordensforslaget som »(en) påstand om overgang til næste sag på dagsordenen« (sp. 1702). Og da Anders Nielsen straks derefter fremsatte sit forslag om at udtrykke tillid til regeringen, brugte han flere gange helt tilsvarende formuleringer om overgang til næste sag på dagsordenen (sp. 1705f). Den usikkerhed, der antydes i note 19 (side 745f), er derfor nok lidt overdreven.

Hvad ønskede J.C. Christensen egentlig i denne situation (udover omsider at blive konseilspræsident)? Side 746 hedder det, at afstemningerne kun kom, fordi de otte gav udtryk for mistillid, og derfor måtte luften renses. Er det ikke fuldt såvel en mulighed, at den rævesnu konseilspræsident ikke bare ønskede luften renses, men også gerne så rebellerne isoleret og ud af gruppen, så der kunne blive mere ro om udviklingen af Reformvenstres politik på forsvarsområdet (såvel som på andre områder)? Kunne det ikke fuldt så vel – eller i det mindste samtidigt – have været J.C. Christensens egentlige og primære hensigt? Og hvordan kan vi vide, at der ikke under alle omstændigheder ville være kommet et forslag om en tillidsafstemning?

Ville J.C. Christensen (eller Anders Nielsen) mon ikke under alle omstændigheder have foreslået noget sådant, hvis ikke rebellerne var kom-

met først? Og hvordan rimer svaret på det spørgsmål med det faktum, at J.C. Christensens inden afstemningen eksplicit gjorde opmærksom på, at de af ministrene, der var medlemmer af Tinget, af principielle grunde ikke ville deltage i afstemningen. Det virker på mig ret gennemtænkt og velovervejet – og principielt yderst korrekt – så hvorfor diskuteres den tolkningsmulighed ikke i afhandlingen? Og er sagen netop, at J.C. Christensen kunne tillade sig at holde ministrene uden for afstemningerne, fordi hans sonderinger i partiet og med de moderate havde overbevist ham om, at han faktisk ville kunne vinde en tillidsafstemning? Hvorfor skulle han ellers lade Anders Nielsen foreslå en sådan?

Afhandlingen definerer positiv og negativ parlamentarisme, sådan som det normalt gøres. Positiv parlamentarisme vil sige, at der er et krav om en afstemning ved en ny regerings tiltræden, og at denne afstemning skal vise et flertal for den nye regering (relativt eller absolut). Negativ parlamentarisme betyder derimod, at en regering kan forblive ved magten, så længe der ikke er konstateret et flertal imod den – også selv om der er et forfatningsmæssigt krav om en afstemning ved nye regerings tiltræden (som i Sverige nu). En sådan afstemning ved en ny regerings tiltræden kaldes i fagjargon en investitur, uanset om det er den positive eller den negative parlamentarismevariant, der er tale om.

En positiv investiturfafstemning vil altså sige, at der er et formelt krav om, at regeringschefen på baggrund af regerings sammensætning og -program får positiv opbakning fra mindst halvdelen af kammeret (evt. halvdelen af de tilstedeværende) – hvad der jo netop også var J.C. Christensens mål her i januar 1905. En negativ investurfafstemnings-

regel ville derimod have tilladt ham at overleve, hvis der bare ikke var et flertal imod (for eksempel fordi nogen afholdt sig fra at stemme).

Jeg synes egentlig, at det er vanskeligt ikke at være enig med Poul Duedahl – J.C. Christensens udmærkede biograf – som jo netop udlægger denne måde at tackle dobbeltspørgsmålet om, hvordan tilslutningen til J.C. Christensen som konseilspræsident og håndteringen af de otte rebellers oprør skulle håndteres, som en af J.C. Christensens smarteste beslutninger.

I forbindelse med denne problemstilling er det svært at se, at det er rimeligt, at præses helt forbigår situationen i 1906, hvor der var folketingsvalg lige efter afslutningen af samlingen 1905-06, idet Venstrereformpartiet gik tilbage og mistede sit flertal i Folketinget, ligesom de delvise landstingsvalg i september bidrog yderligere til at ændre på magtbalancen. Det kunne naturligvis have ført til, at man havde udviklet en eksplicit negativ parlamentarisme forståelse allerede på dette tidspunkt, men det skete altså ikke.

Da rigsdagen mødtes igen i oktober, benyttede Venstrereformpartiets Anders Nielsen – J.C. Christensens tro væbner og kampfælle – som altså ikke længere kunne være sikre på at have kommandoen over et flertal i Folketinget, og hvor situationen i Landstinget også var blevet mere uklar – i stedet lejligheden til at gøre debatten om trontalen – som normalt sluttede med en vedtagelse om at sige pænt tak til kongen for hans pæne ord – til en tillidsafstemning for og imod regeringen. Der er ikke grund til at citere hele den lange debat – den strakte sig over ikke mindre end tre mødedage – men der kan dog være grund til at citere nogle linjer fra Anders Niensens første indlæg (FT, 1906-07, spalte 82), som netop fordi det er det første indlæg

må formodes at afspejle noget velovervejet:

»...Har Tinget *tillid* til det ministerium, der bærer det politiske og parlamentariske ansvar for trontalens ansvar overfor folkerepræsentationen? Erkenner Folketinget, at ministeriet sidder inde med evne og vilje til at lede arbejdet for løsningen af de opgaver, trontalen bebuder, *da tilsiger det ministeriet sin støtte under ledelsen af arbejdet. Uden en sådan tillid vil tilsagn om støtte være utroværdig tale*« (kursiv tilføjet, JE).

Efter den lange debat og forkastelse af forslag fra såvel socialdemokraterne som de radikale og Højre blev forslaget vedtaget af Venstrereformpartiet og de moderate – stemmetallene var 63-41. Regeringen havde altså vundet den tillidsafstemning, som den efter valgene og tilbagekomsten havde bedt om – og vel at mærke ikke presset af et forslag fra et oppositionsparti, som man *måske* og *måske ikke* skal se 1905-situationen som, men udelukkende indeholdt i Venstrereformpartiets eget udspil – som altså kom *før* de andre partiers.

Det er vel ikke urimeligt at se dette forløb i naturlig forlængelse af det, der skete i januar 1905, dvs. som et bevidst skridt i retning af indførelsen af en positiv investiturinstitution?

I øvrigt var det jo så efterfølgende – senere på efteråret 1906 – at Venstrereformpartiet – og J.C. Christensen især – begyndte at forstå fordelene ved den negative parlamentarisme, idet han havde opposition på begge sider, men da han kunne manøvrere mellem dem (især i forsvarsspørgsmålet og i øvrigt nok ikke behøvede at frygte, at de moderate ville vælte regeringen) – var det ikke så nødvendigt med et flertal for, bare der ikke var et flertal imod – og det var der ingen særlig udsigt til.

Udviklingen i 1908 er også interessant i denne sammenhæng: Da Alberti

havde meldt sig, havde J.C. Christensen svært ved at få sig bekvemt til at gå af, og det var jo kun udenrigsministerens indgivelse af sin afskedsansøgning direkte til kongen, der fik gang i begivenhederne, idet kongen så meddelte ministeriet sin afsked!

Der er ingen grund til at gennemgå dette forløb omhyggeligt, men kongen bestemte, at Niels Neergaard – den nye konseilspræsident – ikke også måtte blive finansminister, som han gerne ville, men han skulle som ekstraportefølge have forsvarsministeriet.

Neergaard acquiescerede – og udtalte senere i Folketinget, at alt var gået for sig på en i parlamentarisk forstand helt rimelig måde, hvorved han jo selv bidrog til, at billedet af, hvad folketingsparlamentarisme var – eller burde være – blev yderligere udvisket. Og selv om han ikke selv i Folketinget bad om en tillidsafstemning, så tilsluttede et flertal sig den tillidserklæring, som Reformvenstres aktuelt stærkeste person, Anders Nielsen, havde foreslået, så linjen med gennem en konkret afstemning at få konstateret et flertal *for* en ny regering fortsatte altså for tredje gang – 1905, 1906 og nu 1908.

Er det ikke rimeligt at se dette som en klar udvikling i retning af en positiv parlamentarisme, også selv om afhandlingen jo ser 1908 som et parlamentarisk tilbageslag mere generelt, også på grund af den rolle, Landstinget spillede som det kammer, hvor J.C. Christensen reelt blev stillet politisk til ansvar for sin efterblivenhed i forhold til Alberti?

Vi fik naturligvis aldrig positiv parlamentarisme i Danmark, men jeg er overbevist om, at tankegangen var nærliggende for mange i perioden efter Systemskiftet. Når udviklingen på området ikke blev meget længere (se dog nedenfor), er forklaringen utvivlsomt de mere usikre parlamentariske forhold, der ud-

viklede sig, ikke mindst i sammenhæng med forsvarsforhandlingerne og grundlovsforhandlingerne. Det forekommer mig under alle omstændigheder, at det i en mere generel undersøgelse af disse forhold – eventuelt også med inddragelse af forholdene i andre lande – ville være hensigtsmæssigt at se på, om der grundlæggende var tale om tillids- eller mistillidsafstemninger.

I denne sammenhæng refereres der (s. 772) til nogle overvejelser, kronprinsen skulle have gjort sig om, hvad man eventuelt kunne gøre, hvis Holstein-Ledreborg kørte fast. Jeg tænker her på note 75, hvor der ikke er skyggen af dokumentation bag denne i øvrigt ganske interessante udtalelse.

I 1909, hvor Neergaard efter et valgnederlag til de to regeringsbærende partier alligevel valgte at fortsætte – og meget klart så, at det kunne der ikke ske så meget ved, når han i forsvarsspørgsmålet havde oppositionen delt på hver sin side – fik vi så det første eksempel på den negative parlamentarisme, som vi skulle komme til at kende så godt fra da af.

Inden længe strandede forsvarsforhandlingerne dog, og igen kom kongen og kronprinsen aktivt ind i billedet, både ved dannelsen af det kortvarige ministerium Holstein-Ledreborg, og også i forløbet derefter (s. 774), hvor han – altså kongen – også meget klart og meget direkte blandede sig i det store spørgsmål om, hvorledes forsvarsaftalerne skulle implementeres.

Billedet med hensyn til folketingsparlamentarismens aktuelle status var altså fortsat broget, og der er vel også fortsat problemer i afhandlingen med at få fastlagt, hvor stor tilslutningen til folketingsparlamentarismen var i Højre: S. 770 lader du den anerkende i praksis (om end jeg måske ville tolke deres accept af Holstein-Ledreborg mindre po-

sitivt, end du gør), men s. 771 (og note 71) og igen s. 774 er det vist så som så med tilslutningen.

Så det er fortsat nødvendigt at spørge: Hvor stod Højre egentlig med hensyn til folketingsparlamentarisme i disse år? Var man egentlig ikke ganske godt tilfreds med kongens og kronprinsens forskellige indgreb, som både principielt og i forhold til forsvarspolitiske delmål var ganske hensigtsmæssige? Og hvad betyder det for den generelle udvikling her i årene op mod 1913, hvor jo også omstændighederne i 1910 i forbindelse med den første regering Zahles afgang bekræfter det nu helt klart etablerede billede, hvor kongen og kronprinsen forfulgte deres mål (s. 788f)?

Jeg har her vanskeligt ved at forstå afhandlingens tøven (s. 791 og igen s. 794 i den afsluttende vurdering af Fr. VIII's holdning til folketingsparlamentarismen) med hensyn til, om folketingsparlamentarismen kunne kaldes en retssædvane på grundlovstrinnet her i 1912. Der er for mig at se ingen tvivl om, at det kunne den ikke, men det kan vi naturligvis se på forskelligt på. Ser du anderledes på det i dag, end da du skrev disse sider?

Forholdene omkring regeringsskiftet i 1913 er også væsentlige, og du peger på, hvorledes der udspillede sig et uhyre kompliceret spil, hvor J.C. Christensen fik lagt kortene således til rette, at Klaus Berntsen ikke kunne fortsætte, og Zahle kom til at danne regering igen (s. 807ff). At forløbet – igen – peger frem mod en form for positiv parlamentarisme (s. 814) er jeg ganske enig i, også selv om man efter forhandlingsforløbet ikke anså det for nødvendigt at gennemføre en egentlig afstemning (s. 815). Jeg synes, det er et spændende tema, som godt kunne have været fremhævet lidt mere, evt. som en (af flere) røde tråde gennem afhandlingen.

Betød det samlede forløb, at folketingsparlamentarismen havde udviklet sig til en retssædvane her i 1913? Du diskuterer det s. 820f, hvor du svarer bekræftende på dit eget retoriske spørgsmål om, hvorvidt aktørerne – kongen partierne i Rigsdagen og regeringen – opfattede normen som retligt forpligtigende. Svaret er jo, at selv om Henning Koch mener, at man ikke kan regne Højres rigsdagsmedlemmer med blandt dem, der mente, at kongen skulle rette sig herefter, så var det ikke afgørende, idet det var kongen, der var problemet.

Og i relation til kongen hævder afhandlingen jo, at hans mening ikke var vigtig, for partierne lod ham trods alle svinkeærinder og selvovervurderende opfattelse af egen betydning ikke overskride den afgørende grænse, hvor et parti, der ikke havde Folketingets tillid, fik lov at blive siddende som regering, og hvor der heller ikke blev udpeget en regering, der ved sin udnævnelse havde et flertal imod sig. Det kan være meget rigtigt, men for eksempel krisen i 1914, hvor kongen i ilterhed – eller hvad man nu skal kalde det – vel nærmest afskedigede Zahle (s. 822ff), peger dog i retning af, at det ikke var alle aktører, der havde fattet budskabet fuldt og helt. Og lære af det gjorde kongen jo som bekendt heller ikke!

Her må man nok – som Jens Peter Christensen i en artikel fra 2001 – mene, at fordi politikere (og andre, som for eksempel konger) kan have mange bevæggrunde til at handle, som de gør, vil det ofte være ganske vanskeligt at afgøre, om en bestemt parlamentarisk praksis afspejler en klar og gennemtænkt overbevisning om specifikke retlige forhold. Jeg siger ikke, at det aldrig vil kunne være tilfældet, blot at man ikke kan være sikker. Det senere forløb understreger vel også, at spørgsmålet nok må

anses for mindre entydigt afklaret, end der gives udtryk for her?

Lad os nu gå frem til 1915-grundloven. Jeg er enig i din udlægning af teksten – at ændringerne i forhold til 1866-grundloven var den endelige cementering af folketingsparlamentarismen som forfatningsret (blandt andet s. 861), men jeg synes nok, at du bruger urimelig meget plads på at dokumentere det, især da der ikke er noget kontroversielt i dén udlægning (jf. for eksempel igen Jens Peter Christensen i 2001-artiklen), og da nogle af de retshistoriske afsnit i afhandlingen ikke bringer os meget videre.

Derimod synes jeg, at afhandlingen tager lidt for let på det helt centrale spørgsmål, som efter min mening er: Når nu 1915-grundloven blev sejrstøtten over forfatningskampen, hvorfor fandt man så ikke anledning til at skrive folketingsparlamentarismen direkte ind i den? Jeg synes virkelig ikke, det giver mening, når man nu ellers brugte en hel del energi på at få lukket alle de forskellige huller, som de foregående årtier havde demonstreret eksistensen af – og helt uanset, at ændringerne med hensyn til Landstinget under alle omstændigheder betød, at det ville blive mere og mere usandsynligt, at der i fremtiden ville kunne udvikle sig modsætningsforhold af samme alvor, som man havde set under 1866-grundloven på grund af de vidt forskellige valgregler. Og som gennemgangen af tiden efter 1901 har vist, kunne de ledende politikere i 1915 vist ikke være sikre på, at der ikke ville kunne opstå problemer i fremtiden?

Det sidste, jeg vil tage op, er noget, der har overrasket mig under arbejdet med afhandlingen, nemlig det ret systematiske mønster i retning af, at nye/ændrede regeringer søgte et tillidsvotum i Folketinget. Vi har talt konkret om det i relation til årene 1905, 1906 og 1908,

og andre gang var man ikke langt fra at gøre det igen.

Det skete igen i 1918 efter det første og eneste valg under 1915-valgloven (s. 874f), og selv om det aldrig blev et formelt, grundlovsbestemt krav, at der skulle være positiv investitur, så kom man tæt på i denne periode.

Hvis vi springer frem til diskussionerne, der førte frem til Påskekrisen i 1920, altså om regeringens faktiske opbakning i grænsespørgsmålet i Folketinget, så lå der jo heri reelt fra oppositionens side et krav om et positivt flertal (som man påstod, at regeringen ikke længere kunne mønstre), også selv om det naturligvis blev formuleret skarper, end man måske ellers ville have gjort; og som du er inde på (s. 909), turde oppositionen jo ikke stille et mistillidsforslag i Folketinget, som givetvis heller ikke ville blive vedtaget. Det understreger vel netop, at mange typer af motiver blander sig, og at man skal være forsigtig med at drage konklusioner om principielle forhold ud fra politikernes parlamentariske adfærd, en pointe, der tidligere har været lejlighed til at tale om.

Senere i 1920 foreslog de radikale og socialdemokraterne jo også – som afhandlingen overbevisende gør rede for – positiv parlamentarisme, måske inspireret af Weimar-forfatningen, men naturligvis byggende på partiernes egen udlægning af de foregående års udvikling i Danmark – men nu var Venstre og konservative faldet ned igen, og derfor kom der ikke noget ud af det. Herefter var der vist ingen seriøs diskussion om folketingsparlamentarismens forfatningsretlige status, og fra og med regeringens Neergaards dannelse har ingen

ny regering bedt om et tillidsvotum. Dette investitur-fænomen døde altså samtidigt med forslaget om positiv investitur i 1920.

Det er forhåbentlig blevet klart for alle, at den afhandling, præses har lagt frem, tager en række centrale politisk-historiske og forfatningsretlige problemer op, som det er godt at få belyst. Der kunne dog nok have været anledning til at trække spørgsmålet om den positive investitur og den positive parlamentarisme mere systematisk frem, end det er gjort i afhandlingen. Det nævnes meget, men dets principielle betydning glider lidt ud mellem alt det andet, der også skal med – og hvoraf noget efter min vurdering er mindre vigtigt i forhold til afhandlingens overordnede problemstilling.

Jeg synes også, at det fremgår tydeligt af afhandlingen, at Systemskiftet i 1901 skal ses i systematisk sammenhæng med de følgende 19 års parlamentariske processer, før vi kan tale om, at folketingsparlamentarismen for alvor var slået igennem som gældende forfatningsret, for først da var det helt klart, at afvigelser fra den sande lære ikke ville kunne tolereres. At han havde fattet budskabet, viste Chr. X jo trods alt – og heldigvis – i 1940.

Med disse ord vil jeg sige præses tak for mange forstandige svar og en god og lærerig diskussion. Og så vil jeg glæde mig til at høre, hvad de resterende opponenter har at sige. Jeg er nemlig af den principielle opfattelse, at uanset hvad man måtte mene om forløbet, så skal man ikke begynde at drage konklusioner, før forsvarshandlingen er helt færdig.

Review-artikel

Københavns bombardement og flåderanet 1807 – i 2007

Af Michael Bregnsbo

Thomas Munch-Petersen: *København i flammer. Hvordan England bombarderede København og rannede den danske flåde i 1807.* (Gyldendal, 2007). 275 s., 299 kr.

Rolf Scheen: *Flådens ran 1807. Tabet af den dansk-norske flåde 1807.* (Gyldendal, 2007). 215 s., 299 kr.

K.G.H. Hillingsø: *Landkrigen 1807.* (Gyldendal, 2007). 224 s., 229 kr.

Rasmus Glenthøj & Jens Rahbek Rasmussen (red.): *Det venskabelige bombardement. København 1807 som historisk begivenhed og national myte.* (Museum Tusulanums Forlag, 2007). 269 s., 248 kr.

Eric Lerdrup Bourgois & Niels Høffding (red.): *Danmark og Napoleon.* (Hovedland, 2007). 314 s., 329 kr.

Peter Henningsen (red.): *KØBENHAVN 1807. Belejring og bombardement.* (Jyllands-Postens Forlag, 2007). 352 s., 349 kr.

I begyndelsen af september 2007 blev 200-året for den britiske landgang på Sjælland, indeslutning og belejring af København, bombardementet i nætterne fra den 2.-5. september, byens kapitulation og briternes efterfølgende ran af den danske flåde markeret med udstillinger, offentlige foredrag, byvandring, historiske soldaterlejre, markeder, koncerter, aftenandagter, dramaworkshops, 'reenactment' af militære bataljer, videoinstallationen »Vor Frue kirke i flammer« inde i Københavns nuværende domkirke. Der var også besøg af den tidligere fjende, som leverede en skibsklokke fra linieskibet Christian VII, der var blandt de bortrøvede skibe, tilbage.

En markering af 200-året for 1807-begivenhederne af mere varig karakter er en række bogudgivelser, som så dagens lys. Det er disse, der vil blive behandlet i denne review-artikel. Jeg vil give en

indledende præsentation, gennemgang og karakteristik af de enkelte bøger, dernæst fremhæve nogle af de markante nye forskningsresultater, som er fremkommet i anledning af 200-året. Flere af de udkomne værker er antologier. Der er således blevet publiceret mange artikler. Disse vil i denne review-artikel alle som minimum blive præsenteret for at give et indtryk af mangfoldigheden og spændvidden i delemlvalg i litteraturen om 1807, men af pladshensyn vil det ikke være muligt at gå ind i en nærmere kritisk diskussion og vurdering af dem alle, kun af nogle særligt udvalgte.

København i flammer

Thomas Munch-Petersens (senior lekturer ved University College London) monografi er oprindelig oversat fra engelsk: *Defying Napoleon. How Britain*

bombarded Copenhagen and seized the Danish Fleet in 1807 (2007). Her bliver bombardementet sat ind i en storpolitisk sammenhæng. Tilgangen er diplomatisk-historisk, men heldigvis ikke i den støvede, depecherefererende form, som den type historieskrivning tidligere ofte bar præg af. Munch-Petersen skriver godt og veloplagt og har i bedste engelske historieskrivningsstil krydret sin fremstilling med velanbragte anekdoter. Fremstillingen bevæger sig ubesværet på flere forskellige planer: på slagmarken med Napoleons og hans fjenders hære, på de bonede gulve ved Europas fyrstehoffer, ved det kejserlige topmøde på Njemen i juni-juli 1807 mellem Napoleon og den slagne zar Alexander, i regeringskontorerne i Whitehall, i den danske kronprins Frederik (6.)'s hovedkvarter i Kiel, hvortil han og hæren var rykket i forventning om bedst at kunne forsvare land og rige fra den position, i kampene på Sjælland for i et desperat forsøg at komme den belejrede hovedstad til undsætning samt på gadeplan i København under de tre rædselsnætter. Munch-Petersen ser især på årsagen til den britiske beslutning om en aktion mod Danmark og det grundlag, den blev truffet på, og har her meget nyt at præsentere. Den udløsende faktor for begivenhederne var den fransk-russiske fredsslutning i Tilsit juni-juli 1807, efter at zar Alexanders hær havde lidt et katastrofalt nederlag. For Storbritannien betød Ruslands trækken sig ud af krigen en katastrofal forringelse af dets strategiske situation: Storbritannien var derved blevet internationalt isoleret, og det måtte imødeses, at Rusland fra nu af ville deltage i den af Napoleon indførte økonomiske blokade af Storbritannien, foruden at de resterende neutrale lande, herunder Danmark, ville blive tvunget til at tilslutte sig. I den situation blev den britiske regerings opmærksomhed

mod Danmark forøget. Storbritannien var afhængig af en række strategisk vigtige varer fra Østersøområdet (herunder korn, tømmer, tjære m.m.). Danmark havde en ikke ubetydelig flåde. Den ville selvfølgelig ikke kunne slå The Royal Navy, men den ville alvorligt kunne genere britiske handelsskibes adgangsveje til Østersøområdet og derved binde britiske orlogsskibe, der ellers kunne være anvendt på andre krigsskuepladser. Og den danske flåde kunne i forening med andre franskkontrollerede flåder komme til at udgøre en betydelig trussel imod Storbritannien. Danmark havde længe søgt at føre en streng neutralitetspolitik, og flådens skibe lå aftaklede i København, dels som en tillidsskabende foranstaltning over for de krigsførende magter, dels af finansielle grunde. Den danske statsledelse havde frygtet at blive involveret i krigen via hertugdømmerne, og derfor var størstedelen af hæren som nævnt stationeret her. Når man fra britisk side valgte at slå til mod Danmark, var det fordi man havde fået indtryk af, at Danmark var fjendtligt stemt imod Storbritannien og rede til at tilslutte sig dets fjender. Det skyldtes dels, at Danmark efter britisk opfattelse havde opført sig meget rigoristisk og rethaverisk over for angivelige britiske neutralitetskrænkelser, imens man angiveligt i lignende sager havde indtaget en mere fleksibel og imødekommende holdning over for Frankrig. Fra britisk side mente man ikke, at Danmark ville være i stand til at modstå et fransk angreb på hertugdømmerne og Jylland, men at alene truslen om noget sådant ville kunne få den danske regering til at bøje sig for Frankrig og stille sin flåde til denne magts disposition.

Men det er lykkedes Munch-Petersen at påvise, at afgørende for beslutningen om at iværksætte en aktion imod Danmark var visse efterretninger, der nåede

frem til den britiske regering, og som virkede særdeles ildevarslenende i lyset af den fransk-russiske fredsslutning. I maj 1807 var den nye britiske ambassadør i Wien, Lord Pembroke, undervejs til sit nye tjenestested, og eftersom de franske hære havde kontrol med Vesteuropa, måtte rejsen foretages via Rusland. Derved kom han igennem København. Herfra sendte han et brev til den britiske udenrigsminister, George Canning, hvori han fortalte, at den danske flåde lå fuldt udrustet og sejlklar. Det var en oplysning, der var uden noget som helst hold i virkeligheden, og det er en gåde, hvordan han kunne få det indtryk. I begyndelsen synes brevet ikke at have fået nogen større opmærksomhed fra britisk side, men da nyheden om begivenhederne i Tilsit nåede London, fik piben en anden lyd. Ligeledes modtog den britiske regering efterretninger fra en meddeler i Frankrig om, at Napoleon under trussel om at invadere hertugdømmerne og Jylland ville tvinge Danmark til at stille sin flåde til Frankrigs disposition til brug for en landsætning i Irland for derved at ramme Storbritannien ad bagindgangen. Også denne efterretning var notorisk forkert, men det er rigtigt, at Frankrig førte en bevidst misinformationspolitik om en planlagt invasion i Irland. Men hvorom alting er, så var det altså på grundlag af urigtige efterretninger, at den britiske regering besluttede at gå i aktion imod Danmark. Om muligt for at indgå en alliance, hvorefter den danske flåde, så længe krigen varede, skulle stilles under britisk kommando, og i tilfælde af at den danske regering afviste dette, da tage flåden ved magt. Krigen 1807 mod Danmark blev altså sat i værk på grundlag af falske efterretninger. Hvis nogen ved at læse dette skulle få aktuelle mindelser, er det ikke nogen tilfældighed. I forordet skriver Munch-Petersen: »For en læser i det 21. år-

hundredes første tiår kan de to elementer [at beslutningen hvilede på forkerte efterretninger, og at operationen var et fremragende eksempel på forebyggende krigsførelse] dårligt undgå at føre tanker hen på invasionen af Irak i 2003. Jeg går ud fra, at læserne vil tolke vidnesbyrdene om 1807 på deres helt egen facon og nå frem til egne slutninger om rimeligheden af den engelske beslutning om at angribe Danmark. Helt som de har gjort med hensyn til invasionen af Irak«. Det har Munch-Petersen utvivlsomt ret i. Jeg kunne dog have ønsket mig nogle principielle overvejelser over vilkårene for diplomati og udenrigspolitisk beslutningstagning i det 18. og tidlige 19. århundrede. Var det ikke sådan, at efterretninger nu en gang var længe undervejs og kunne risikere at gå tabt og aldrig nå frem, skriftlig kommunikation frem og tilbage tog tid og var måske ikke længere aktuel, når den nåede frem til adressaten, ofte var de informationer, man måtte handle på grundlag af, ukomplette og usikre, men desuagtet var det nødvendigt at handle og træffe beslutninger om ikke i blinde, så på et ofte noget tyndt grundlag. Og selv om den britiske regering fik decideret forkerte efterretninger, så ændrer det ikke ved, at efterretningen om, at Frankrig og Rusland havde sluttet fred, var reel nok, og at det brat ændrede den internationale situation til Storbritanniens ugunst og intensiverede den britiske opmærksomhed mod Danmark. Kan man gå ud fra, at den britiske regering ikke ville have iværksat en aktion imod Danmark, såfremt den ikke havde modtaget de falske efterretninger?

Flådens ran

Rolf Scheen er direktør i den norske forsvarsstab, er uddannet som arkæolog og geolog, er militærhistorisk in-

teresseret og har tidligere virket som museumsinspektør. Selv om hans værk i lighed med Munch-Petersens, hvis engelske originalversion af ovennævnte bog Scheen har haft lejlighed til at benytte, er formet som en samlet fortælling strækkende sig fra udviklingen fra 1801 og frem til Tilsit-freden og videre til Københavns bombardement og det efterfølgende ran af den danske flåde, er det dog først og fremmest flådens historie, han koncentrerer sig om. Det er dog ikke snæver sømilitærhistorie, Scheen har skrevet, sigtet er bredere, og han inddrager i høj grad den politiske side af sagen og bombardementets følger for Københavns civilbefolkning. Fortællingsopbygningen har således en del ligheder med Thomas Munch-Petersens værk, men i forhold til dette virker Scheens værk ikke helt så helstøbt. Som nordmand retter Scheen megen opmærksomhed på det forhold, at den danske stat var et dobbeltmonarki, og at flåden var en dansk-norsk fællesflåde, og ser det britiske ran af denne flåde i 1807 som begyndelsen til enden på den dansk-norske union, eftersom flåden havde været en vigtig faktor for dobbeltmonarkiets sammenhængskraft. Ganske vist turde det være en overdrivelse, når det på bogens bagside om 1807 hedder: »Forbindelsen til Norge blev afbrudt og aldrig genskabt«. Forfatterens særlige fokus på flådens forhold kommer også til udtryk ved, at der som et appendiks bagi er et »Register over den kongelige Dansk-Norske flådes skibe 1801-1807« med angivelse af skibenes alder, mål og armeringsforhold. Men foruden at gå i detaljer med flåden og dens skibe har Scheen undersøgt spørgsmålet om, hvor mange der egentlig omkom som følge af bombardementet. Hans bemærkelsesværdige resultater her vil blive beskrevet og diskuteret senere i denne artikel.

Landkrigen 1807

Flv. generalløjtnant K.G.H. Hillingsøes bog koncentrerer sig om at dække landkrigen på Sjælland i 1807, der kulminerede ved det såkaldte Træskoslag ved Køge den 29. august 1807. Her led en dansk hær bestående af dårligt uddannede, dårligt udrustede (af mangel på støvler måtte mange således tage til takke med træsko) og dårligt ledede udskrevne reserver af bondestanden (de såkaldte landeværnsmænd) et knusende nederlag til en tal-, uddannelses- og udrustningsmæssigt overlegen britisk styrke, der blev kommanderet af Arthur Wellesley, senere hertugen af Wellington, der otte år senere slog Napoleon ved Waterloo. Landeværnshæren havde skullet komme det indesluttede København til undsætning, men de danske landeværnsmænd tog flugten i panik og smed træskoene for at komme hurtigere væk. Hillingsøes tilgang er militærhistorisk, de militære begivenheder på Sjælland følges time for time, dag for dag. Men de danske og internationale politiske begivenheder samt flådens forhold bliver dog også inddraget som baggrund og forklaringsramme for de landmilitære begivenheder. De militære fagudtryk bliver undervejs forklaret, ligesom den overordnede politiske situation bliver udlagt og de centrale militære aktører og deres baggrund og forudsætninger bliver skildret. Ved beskrivelsen af de militære begivenheder omkring København under belejringen bliver det også fortalt, hvor de lokaliteter, hvor disse blev udspillet, ligger i dag, på hvilke gader. Et kort over København, hvor man ville kunne se, hvor i det nuværende københavnske gadenet f.eks. Classens Have ligger, ville dog have været nyttigt. Det samme ville en ordliste bagi, hvor de militære fagudtryk var blevet forklaret, i stedet for nu hvor de kun bliver defineret første gang, de optræder i teksten. Hillingsø identi-

ficerer sig tydeligvis med datidens danske folk og nation, idet pronominet »vi« om forhold og begivenhederne dengang hyppigt optræder. F.eks. i en sætning som: »*Cathcart lovede i første omgang at udveksle alle danske desertører med engelske, men det løfte blev ikke opfyldt, måske fordi vi kun havde ni engelske på Kronborg, medens 716 danske var rømmet*« (s. 187). Måske er det dybest set bare en smagssag, om man vil anvende »vi« på den måde, og selv ville jeg ikke gøre det.

Hillingsø er militærhistoriker, og derfor slutter han ikke som traditionelle faghistorikere plejer med at konkludere, hvad der faktisk skete og hvorfor, men søger tillige ud fra sin militærfaglige baggrund at give en vurdering af, om noget kunne være gjort anderledes, så det ikke var gået så katastrofalt for Danmark, herunder ikke mindst hvem, der kunne have optrådt anderledes – og hvordan. Hillingsø benævner selv disse betragtninger »Bagkloge kommentarer«, og det fremgår heraf, at på kort sigt kunne der ikke have været gjort meget anderledes i 1807. Der var tale om en katastrafal fejl- og undervurdering af Storbritannien fra dansk side, ikke mindst af dette lands evne til at indsætte landstyrker. Men om en mere realistisk vurdering i sensommeren 1807 havde kunnet ændre afgørende på begivenhedernes gang, er dog ikke så sikkert. Sagen var den, at landeværnsstyrkerne hverken var tilstrækkeligt uddannet eller udrustet, at hovedparten af hæren befandt sig i hertugdømmerne og ikke på Sjælland, at Københavns landbefæstning ikke var i orden, fjenden kunne komme på så tæt skudhold, at den kunne bombe civile beboelseskvarterer i byen, artilleriet til at besvare disse angreb var af for ringe ildkraft, samt at der inden for Københavns volde befandt sig alt for få og alt for få tilstrækkeligt udrustede sol-

dater til at kunne iværksætte udfald mod fjenden. Og den slags mangler kunne ikke være blevet rettet op på kort sigt. Af de øverste militære aktører får kronprins Frederik (6.) en forholdsvis nådig, men dog ingenlunde ukritisk vurdering. Til gengæld får Københavns øverstkommanderende, den ellers traditionelt så udskældte og som inkompetent vurderede general Ernst Peymann, megen ros for sine forsvarsmæssige initiativer i en fortvivlet situation. Det eneste, han ifølge Hillingsø kan bebrejdes, er, at han lyttede til de københavnske borgers indtrængende appeller om våbenhvile og derved tilsidesatte kronprinsens ordre om for enhver pris at holde byen.

Derimod bliver byens næstkommanderende, kommandør Steen Bille, der ellers traditionelt er blevet betragtet som en energisk og initiativrig officer, der ville have kunnet udrette store ting, dersom det havde været ham, der havde stået i spidsen for byens forsvar, pillet kraftigt ned. Han spillede efter Hillingsøs mening dobbeltspil ved i krigsrådet at tilslutte sig beslutningen om kapitulation og udlevering af flåden til briterne for to timer senere at tage afstand fra den og foreslå et sidste, symbolsk udfald og anbefale, at man ødelagde flåden for at hindre briterne i at tage den. Efterfølgende rejste han til kronprins Frederik for at tale sin sag. Og det gjorde han tilsyneladende så godt, at Bille modsat Peymann og andre af dem, der havde været med til at undertegne kapitulationen, slap for tiltale ved krigsretten. Hillingsøs skildring af Billes adfærd kan virke noget bastant, men når man sammenholder med Munch-Petersens beskrivelse af samme, så er denne ganske vist skrevet lidt mere afdæmpet og lidt mere forbeholdent, men i bund og grund er han ikke uenig med Hillingsø om sagens substans (*København i flammer*, s. 210f.).

Afslutningsvis anstiller Hillingsø kontrafaktiske betragtninger over, hvad der kunne være opnået, hvis Danmark i stedet havde allieret sig med Storbritannien. Han er helt på det rene med, at den slags overvejelser er behæftede med megen usikkerhed, og han når frem til, at nogen sikkerhed for, at der der-ved kunne være opnået et gunstigere udgangsrésultat af krigen end tilfældet var, kan man ikke nødvendigvis gå ud fra. Som vi senere skal se, er den slags bagkloge og kontrafaktiske betragtninger måske ikke længere helt så fremmede at anvende for faghistorikere end tidligere.

Det venskabelige bombardement

Den af Rasmus Glenthøj og Jens Rahbek Rasmussens (henholdsvis ph.d.-stipendiat ved SDU og lektor i engelsk ved KU) redigerede antologi *Det venskabelige bombardement* anlægger således først og fremmest en britisk vinkel. Således har den britiske ambassadør, David Frost, skrevet forordet. Antologiens ejendommelige titel stammer fra et samtidigt dansk, galgenhumoristisk flyveblad og sigter til, at briterne i deres officielle propaganda havde slået på, at de ikke kom som fjender, at ønsket om at få udleveret den danske flåde udelukkende var udtryk for nødværge givet den forværrede sikkerhedspolitiske situation, efter at Preussen var slået og Rusland efter svære tab var kommet til forståelse med Napoleon, og at briterne i øvrigt angiveligt kun ønskede Danmarks venskab. I de to redaktørers mere end 60 sider lange artikel »Fra Slaget på Reden til freden i Kiel. Københavns bombardement i perspektiv« bliver de danske og internationale forhold som baggrund for begivenhederne i Danmark både i årene forud for 1807 og de følgende år frem til fredsslutningen i 1814 taget

under behandling. Den britiske strategi i tiden frem til 1807 bliver indgående skildret af Andrew Lambert (professor ved King's College London) i artiklen »Fra Trafalger til København. Udviklingen af den britiske strategi«. En anden britisk historiker, den førnævnte Thomas Munch-Petersen, har bidraget med artiklen »Den præventive krigs politik«, hvor essensen af hans ovennævnte bog kommer til udtryk. Museumsinspektør ved Orlogsmuseet, Jakob Seerup, behandler i »Napoleonskrigenes største amfibiske operation. Hvordan – hvor – hvem – hvorfor?« ikke blot de militære aspekter, men sætter dem ind i en større politisk sammenhæng. Museumsinspektør ved Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, Søren Mentz, beskæftiger sig med »Københavns bombardement i kunstens optik. Krigsbilleder som erindring, propaganda og salgsobjekt«, hvor han kommer ind på forskellig slags både dansk og britisk billedkunst og diskuterer kunstens funktion i samfundet og dens betydning for, hvordan erindringen om 1807 blev fastholdt. Claus M. Smidt, der er seniorforsker ved Danmarks Kunstbibliotek, har skrevet artiklen »Genopbygningen efter bombardementet«, hvorved han berører aspekter, der også er behandlet andetsteds i 1807-litteraturen i 2007, og det samme er tilfældet med den følgende artikel, Marie-Louise Svanes (lektor i litteraturvidenskab, KU) »Bombernes nedslag i Paris«, der omhandler digterne Oehlenschläger og Baggesens – begge digtere opholdt sig i Paris under bombardementet – reaktioner på deres hjemlands hovedstads vanskæbne. Et kildeskrift til at beskrive den jævnes befolknings oplevelse af bombardementet er teaterhistorikeren Th. Overskous erindringsbog *Af mit Liv og min Tid* fra 1868. Dette kildeskrift er hyppigt og uden nærmere overvejelser blevet ci-

teret af historikere, der arbejdede med bombardementet i 1807. Netop derfor er litteraturvidenskabsstuderende Tanja Christensens artikel »»Det mageløseste, meest afvexlende Skuespil«. Thomas Overskous iscenesatte erindring om bombardementet i 1807« særdeles tankevækkende. Ifølge hende skal Overskou læses som »en iscenesat erindring« snarere som en nøgtern øjenvidneskiltring. Den skal derimod henregnes til folkekomediegenren. Overskou var foruden teaterhistoriker tillige skuespiller og dramatiker, og fortællingen er »effektfuldt skruet sammen af en selvbevidst dramatiker, der ved hvordan de litterære virkemidler, han har med i bagagen fra teatret, kan bruges i en dramatisk fortælling. Der er en erfaringskræb og iscenesætter bag erindringsbogen...« (s. 197). Dette behøver ikke at betyde, at Overskou fremover må forkastes som kilde til skildringen af den jævne befolknings oplevelse af bombardementet, men at man ikke kan benytte ham til det formål uden at tage Tanja Christensens forskningsresultater med i betragtning.

Jørgen Sevaldsen, professor i engelsk ved KU, beskæftiger sig i »1807 i Storbritannien. Reaktioner i samtid og nutid« med spørgsmålet om, hvordan man i Storbritannien selv dengang så og siden har set på det britiske overfald på Danmark i den offentlige mening, i populærlitteraturen og i den akademiske faglitteratur. Umiddelbart efter bombardementet lød der voldsomme kritiske og fordømmende røster i den offentlige mening både i og uden for parlamentet, og som dansker luner det da at læse herom. Men det ændrer ikke ved, at Storbritannien opnåede, hvad det havde sat sig for, og at hvor velartikulerede og dybt-følte, som sympatierklæringerne med Danmark end var, så deltes de dog kun af et lille mindretal i parlamentet, som

ikke havde nogen som helst chance for at bringe regeringen til fald. I Danmark førte begivenhederne i 1807 naturligt nok til en udbredt antipati mod England og briterne. Dette fjendebillede og dets udvikling over tid bliver analyseret af de to redaktører i artiklen »»Engelskmanden den forbandede tyv«. Fjendebilledet af England i samtid og eftertid«. Ganske vist overtog tyskerne i løbet af 1800-tallet pladsen som danskernes hovedfjende, men ikke desto mindre holdt modviljen mod England sig forbløffende længe, også hvad angår engelsk nationalkarakter og samfundsindretning. Vist var billedet mere nuanceret end refereret her, og vist fandtes der markante undtagelser mht. holdningen til Storbritannien i den danske offentlighed. Efter 1945 var det selvsagt slut med enhver anti-britisk animositet, men så sent som i 1939 forfattede historikeren Erik Arup en kronik, hvori han skildrede

... hvordan England gentagne gange havde svigtet Danmark. Vi burde anerkende det legitime i Europas forenede stater under tysk hegemoni og bede England »som det internationale imperium, det er«, bogstaveligt talt sejle sin egen sø. Århundreders kulturpåvirkning betød, at danskere følte sig hjemme, når de fra England eller Frankrig igen krydsede Rhinen, og de holdt »personligt og privat« af tyskeres »venlighed, ærlighed og gemytlighed« – egenskaber, som englænderne åbenbart ikke var i besiddelse af. Arup roste også Scavenius for under 1. verdenskrig at have ført »en i det hele tydelig udenrigspolitik paa trods af hele det danske folks tyskfyndtlige indstilling«! (»»Engelskmanden den forbandede tyv«. Fjendebilledet af England i samtid og eftertid«, s. 249).

Det hører dog med til historien, at Arup lod kronikmanuskriptet blive i skrivebordsskuffen. I Jens Rahbek Ras-

mussens afsluttende epilog bliver det påvist, at den britiske aktion mod København ingenlunde var unik i samtiden. Og den (i Danmark) udbredte opfattelse af, at bombardementet 1807 var verdens første civile terrorbombardement bliver effektivt aflivet. Også under den svenske belejring 1658-59 var byen blevet bombarderet. Og under Den preussiske Syvårskrig blev Sachsens hovedstad, Dresden, i 1760 udsat for et bombardement fra preussisk side og mange andre eksempler kunne nævnes. Og det bliver nævnt, at alternativet til et bombardement, en længerevarende belejring med den hungersnød og de epidemier, som noget sådant ville føre med sig, formentlig ville indebære et langt større antal ofre. Myten om, at København 1807 var verdenshistoriens første terrorbombardement mod en civilbefolkning, er opstået efter 1945. Når bombardementet blev beskrevet som »det 19de århundredes Warszawa« eller »Danmarks Guernica«, havde det pædagogisk sigte: en måde bedre at kunne forklare, hvordan københavnernes må have oplevet det på. Men Rahbek Rasmussen gør også opmærksom på, at sådanne paralleliseringer let »kan opfattes som et usmageligt forsøg på at fremstille Danmark – der kom relativt let gennem 2. verdenskrig – som det første, og tilmed uretfærdigt oversete, offer for noget der lignede et moderne luftbombardement« (s. 261).

Danmark og Napoleon

Er *Det venskabelige bombardement* britisk i sit perspektiv, må den af Eric Lerdrup Bourgeois og Niels Høffding (henholdsvis adjunkt ved Roskilde Gymnasium og ekstern lektor ved KU) redigerede antologi *Danmark og Napoleon* tilsvarende karakteriseres som franskvinklet. Udenrigsminister Per Stig Møller, der som bekendt har en

fortid som frankofil litteraturhistoriker, har skrevet forord. Ganske vist er det ikke i snæver forstand bombardementet i 1807, som har foranlediget udgivelsen, men derimod en begivenhed, der indtraf et par måneder senere og som var en direkte følge af det britiske overfald, nemlig undertegnelsen af Fontainebleautraktaten den 31. oktober 1807, hvorved Danmark allierede sig med Napoleons Frankrig. Antologien beskæftiger sig med følgerne af dette, ikke blot udenrigspolitisk, men også med kulturelle, teknologiske og ideologiske påvirkninger, som Danmark i årene frem til 1814 fik fra Frankrig.

Bogen er opdelt i fire hovedsektioner. Den første, »De dansk-franske relationer i perspektiv«, handler om udenrigspolitikken. Her har Lars Bangert Struwe (arkivar ved Rigsarkivet) i »Allieret eller neutral? Dansk sikkerhedspolitik 1740-1807« leveret et langt historisk tilbageblik på neutralitetspolitikken under Den lange Fred og den florissante handelsperiode i 1700-tallet. De dansk-franske diplomatiske relationer fra den franske revolution og frem til traktaten af 31. oktober 1807 bliver skildret af Eric Lerdrup Bourgeois. Alliancens to politiske topfigurer bliver beskrevet af museumsinspektør ved Frederiksborgmuseet, Søren Mentz, i »Frederik VI og Napoleon – en umage alliance«, og i denne artikel er det dog Frederik 6., der er den af de to suveræner, der er mest i fokus. Et forfriskende nyt perspektiv på den danske udenrigspolitiske ageren og den dansk-franske alliance i almindelighed leverer den svenske historiker og professor i krigsvidenskab ved Forsvarshøgskolan i Stockholm, Lars Ericson Wolke, i »De dansk-franske relationer i et svensk perspektiv«, mens den franske historiker David Fumex skriver om »Danmark set med franske øjne«, hvor han lægger hovedvægten på

de kulturelle aspekter og mindre på de diplomatiske.

Bogens anden hovedsektion hedder »Fransk indflydelse på danske forhold«. I »Dansk patriotisme i franske gevandter – Laurids Engelstoft og de franske former for fædrelandskærlighed i helstaten« af Thomas Lyngby (museumsinspektør ved Frederiksborgmuseet) er emnet den danske historiker og pædagog Laurids Engelstoft, der som ung omkring 1800 opholdt sig halvandet år i Paris og var meget begejstret for, hvad han her så. Specielt den franske republiks bestræbelser på at organisere en offentlig nationalopdragelse til styrkelse af patriotisme og fædrelandssind var noget, han tog til sig. Efter at være vendt hjem til Danmark søgte han på skrift og gennem sine poster i administrationen af de højere uddannelser at omsætte disse franske indtryk til konkret praksis i helstatens enevældige Danmark. Det var dog ikke alle danskere, der delte denne fascination af Frankrig og Napoleon, en af de argeste kritikere var ingen ringere end N.F.S. Grundtvig. Det får man besked om i artiklen »Udvortshedens triumf – fransk og dansk politisk kultur«, skrevet af Tine Damsholt, lektor i etnologi ved KU. Grundtvig opfattede Napoleon som anti-Krist og Guds svøbe, ugudelig og tyrannisk og den franske politiske kultur, han repræsenterede, som overfladisk og forloren. Disse tanker fremsatte Grundtvig i tiden omkring Napoleons fald og Danmarks nederlag i Napoleonskrigene, men i løbet af 1830'erne ændredes Grundtvigs holdning dog. Grundtvig blev så vist ikke nogen Napoleon-fan, men han var ikke desto mindre dybt fascineret af Napoleons storhed skulle måles med en anden målestok end samtidigt, nærmere bestemt med oldtidens. Napoleon og hans gerninger var ifølge Grundtvig gjort af

det stod, som myter gøres af, og derved havde han – sine mange fejl og mangler til trods – bidraget til at vække den danske folkeånd. Kunsthistorikeren, museumsinspektør ved Nationalmuseet, Ulla Kjær, fortæller i »Dansk arkitektur under fransk indflydelse 1799-1814« at de nære kulturelle forbindelser allerede længe før Napoleon kom til magten havde betydet, at dansk arkitektur var fransk påvirket og vedblev at være det, men den decideret napoleonsk inspirerede arkitektur fandt dog først sted efter 1814 – og da mestendels som interiørkunst. I artiklen »Hvad man ikke har, må man låne« bevæger Mirjam Gelfer-Jørgensen, overbibliotekar ved Kunstindustrimuseet, sig på lignende baner, idet hun beretter om den franske empirestil i møbelarkitekturen og dens skæbne i Danmark efter 1814, hvor Frederik 6. længe holdt fast ved den, mens oppositionelle kredse til gengæld holdt på den republikanske stil, der var inspireret af den antikke Grækenland samt det antikke Rom før kejsertiden.

Antologiens tredje hovedsektion hedder »De dansk-franske militære relationer«. Militærhistorikeren, fhv. museumsinspektør ved Tøjhusmuseet, Kay Søren Nielsen, har kyndigt bidraget med artiklen »Revolutionær nytænkning – Danmark og den militærtekniske udvikling under Napoleonskrigene«. I og med at Danmark var allieret med Napoleon, at Danmark havde mistet sin flåde i 1807, og at Danmark som flådemagt indtil for nylig havde både maritim know-how og efter flåderantet mange ledige søofficerer og orlogsfolk, blev danske skibsbesætninger stillet til disposition for franske orlogsfartøjer. Om dette oversete kapitel i danmarkshistorien handler konsulent og projektleder ved Forsvarskommandoen, Hans Chr. Bjergs artikel »Under Trikoloren og Dannebrog – de danske orlogsbesæt-

ninger på den franske flåde 1808-1813«. Relationerne mellem de danske søofficerer og orlogsgaster og deres franske kolleger samt ikke mindst de franske flådemyndigheder var ikke uden problemer og spændinger. Der var nok tale om et kultursammenstød, som man ville sige nu om dage, hvis ikke ligefrem om et kulturchock, men denne vinkel anlægger Bjerg dog ikke. Men til trods for disharmonierne ytrede Napoleon dog sin tilfredshed under et besøg på et dansk bemannet fransk krigsskib i 1810, og da det danske flådemandskab i 1813 blev trukket hjem, fik det anerkendende ord med på vejen fra den franske marineminister. Efter Napoleons nederlag deltog danske tropper i den allierede besættelse af det slagne Frankrig 1816-18, og om denne danske militærmission kan man læse nærmere i Finn Valentin Nerlands (pensioneret oberstløjtnant og folkeskolelærer) artikel »Danske tropper i Frankrig efter Napoleons fald«. De danske tropper opnåede ikke blot et godt og tillidsfuldt forhold til den franske lokalbefolkning i det område, den besatte, men tillige anerkendende ord fra den internationale styrkes øverstkommanderende, selveste hertugen af Wellington. Ved en tropperevu udtalte han, at de danske styrker angiveligt var de bedst uddannede tropper, som han havde set. Nerland drager paralleller til danske soldaters internationale indsats i nyere tid.

I bogens fjerde hovedsektion, »Napoleonsyn«, griber Niels Høffding i artiklen »På vej mod »Feernes land«« delvist tilbage til anden hovedsektion, idet han ser på en række danske kulturpersonligheder, der alle for en kortere eller længere tid opholdt sig i Paris under Revolutions- og Napoleonstiden, og stiller spørgsmål som hvorfor de drog til Paris, hvad fik de ud af opholdet, og hvordan de så på Napoleon. Det drejer sig om

forfatteren P.A. Heiberg, geografen og litteraten Malthe Conrad Bruun, digterne Jens Baggesen og Adam Oehenschläger, arkæologen P.O. Brøndsted og maleren C.W. Eckersberg. Svarene på de rejste spørgsmål er mangeartede, Heiberg og Malthe Brun blev landsforvist fra Danmark pga. deres overtrædelser af bestemmelserne i trykkefriehedsforordningen af 1799, mens andre ganske frivilligt rejste på studie- eller dannelsesrejse. Deres syn på Napoleon var også forskelligartet og svingede med konjunkturerne, men alle fik de på en eller anden måde noget ud af deres pariserfærd, og Høffding kan konkludere, at trods »forvisning og flugt eller i kraft af inspiration og videnskabelig nysgerrighed satte det napoleonske Paris på godt og ondt sit præg på en række markante danske personligheder« (s. 278). I »En strid om Napoleon og hans adel« analyserer lektor i historie ved SDU, Ulrik Langen, tre skrifter om Napoleon, begået af tre forskellige forfattere. Emnet kan ved en umiddelbar betragtning synes snævert, men det sættes i et bredere perspektiv, idet de tre skrifter ifølge Langen hver især udkrystalliserer »nogle distinkte politiske og kulturelle positioner«. Forfatterne til de tre skrifter er for det første den holstenske embedsmand, C.U.D. Eggert, der karakteriseres som »øjeblikkets mand« og som en, der svømmer med strømmen, idet han – selv borgerligt født – så med begejstring på »Napoleons symbiose af borgerlighed, autoritet og militære sejre« (s. 295). Det andet skrift er forfattet af den landflygtige franske adelsmand La Coudrayes, og denne bliver med sin rod i det førrevolutionære Frankrig før 1789 karakteriseret som fortidens mand, der følgelig ikke havde noget godt at sige om Napoleon og alle hans gerninger. Det tredje skrift er forfattet af den fynske birkedommer Gustav Ludvig Baden. Strengt taget er

det ikke noget selvstændigt skrift, men noter og personlige kommentarer til den danske oversættelse af Eggers' skrift. Baden var en radikal oplysningstænkner, og som anti-klerikal og anti-aristokrat så han med mishag på, at Napoleon havde sluttet et konkordat med paven og i 1808 indført en ny adel. For Baden var Napoleon en forræder mod den franske revolutions idealer. Selv om Langen ikke vil gå så vidt som at kalde Baden for »fremtidens mand« (hvorfor egentlig ikke?), peger hans holdninger dog fremad. Afslutningsvis peger Langen på det transnationale aspekt, at Napoleon satte dagsordenen over hele Europa og i alle politiske lejre. Som sidste sætning lyder: »*Napoleon var simpelthen ikke til at komme uden om.*« Antologiens efterskrift, »Den franske drøm«, er forfattet af Lally Hoffmann, der er cand.mag. i fransk og russisk og kendt som mangeårig korrespondent i Paris for Danmarks Radio og senere TV2. Efterskriftet har form af en essayistisk-kalejdoskopisk beskrivelse af arven fra Napoleon og erindringer om Napoleon i nutidens Frankrig med henvisninger til Danmark ind imellem.

Det turde være fremgået, at det denne antologi er lykkedes at komme omkring mange aspekter af de dansk-franske relationer i årene forud for og umiddelbart efter 1807. Hvis der skulle peges på noget, man kunne savne i den forbindelse, skulle det være påvirkninger inden for de matematisk-naturvidenskabelige fag og inden for forvaltningsvidenskab og jura i bredere forstand. Det er en kendt sag, at netop disse fag blev højt prioriteret under Napoleons regimente, ligesom Napoleon også juridisk og administrativt reformerede Frankrig gennemgribende og varigt. Hvordan blev disse aspekter formidlet til Danmark og med hvilken effekt? Bortset fra den militære teknolo-

gioverførsel, som bliver behandlet i Kay Søren Nielsens artikel, er det »kun« de politiske og kulturelle aspekter i forholdet mellem Danmark og Frankrig, som bliver behandlet.

Om Napoleon er der skrevet mangt og meget, det kan den mængde hits, man får, hvis man søger på »Napoleon« på Google eller i en forskningsbiblioteks-database, vise med al tydelighed. Man kunne derfor have ønsket sig, at bogen havde været forsynet med en oversigtsartikel over hovedtendenserne i historieskrivningen om Napoleon i Frankrig og internationalt. Vist ville dette have været et stort arbejde og ville kun have kunnet omfatte hovedskolerne og måtte lade mange nuancer ude. Men så meget des mere ønskværdig havde en sådan formidrende introduktion til hovedtrækene i napoleonshistoriografien beregnet for et dansk publikum været i en antologi som den foreliggende, og det er mit indtryk, at flere af redaktørerne og forfatterne har de forudsætninger, der skal til for at gøre noget sådant.

København 1807

Mens den første antologi kan betegnes som britiskvinklet, den anden franskvinklet, har den tredje antologi, *København 1807*, et lokalt københavnsk fokus. Begivenhederne i København i 1807 bliver dog sat ind i et nationalt og internationalt perspektiv gennem redaktøren, arkivar ved Københavns Stadsarkiv, Peter Henningsens indsigtfulde indledende artikel, der er på over 40 sider og således den største artikel i bogen. Også bidrag fra museumsinspektør Jakob Seerup fra Orlogsmuseet om belejringen og bombardementet, der også tager de politiske forhold i Storbritannien med, samt museumsinspektør ved Frederiksborgmuseet, Søren Mentz' artikel om kronprins Frederik medvirker

til at sætte de efterfølgende skildringer af begivenhederne i København ind i en større sammenhæng. Efter at de ydre forhold således er blevet sat i perspektiv, følger de artikler, der omhandler deciderede københavnske forhold. Ulrik Langen, lektor i historie ved SDU, bruger i »Fjenden iblandt os. Engelske borgere i det belejrede København« en engelskfødt københavnsk skræddermesters og dennes families skræbne under belejringen og efter bombardementet til at berette om, hvordan englændere og andre mistænkelige udlændinge i København kom ud for mistanke om forræderi og spionage under den anspændte belejringsituation. Men mistanken begrænsede sig ikke kun til englændere, også andre udlændinge, herunder amerikanske søfolk og engelsktalende folk fra Dansk Vestindien, »fik kærligheden at føle«, det samme gjorde i øvrigt alle, herunder også indfødte københavnere, der på en eller anden måde opførte sig på en måde, som nogen fandt mistænkelig eller syntes at savne patriotisk glød.

I det belejrede København i den usikre situation, hvor byen var afskåret fra at få informationer fra omverdenen, havde rygtedannelsen gode vilkår, og herom handler arkivar ved Rigsarkivet, Lars Vangen Christensens artikel »Bombarderet med rygter. Fortællinger om frygt og forhåbninger i det belejrede København«. På grundlag af dagbøger, aviser og andre samtidige skrifter samt senere nedskrevne erindringsværker skildres samtidige rygter om kongehusets svigt, om danske officerers fejhed og inkompetence, om »aftalt spil« mellem krigsledelsen og fjenden, om »de stores« melen deres egen kage, om hjælp udefra, om at danske tropper er blevet landsat på Sjælland, om engelske overgreb på civilbefolkningen m.m. Med afsæt i den såkaldte rygteforskning skelner Christensen mellem

ønskerygter, skræmmerygter og aggressionsrygter. Ønskerygter kan medvirke til at holde modet oppe, mens skræmmerygter kan medvirke til at undergrave kampmoralen, men de kan også bidrage til mentalt at forberede befolkningen på at klare presset under krigens prøvelser ved at give mulighed for at gennemleve mulige skrækscenarier. Aggressionsrygterne giver folk mulighed for at få luft for deres utilfredshed og frustrationer i den anspændte krigssituation. Rygterne kan være en mulighed for holdningstilkendegivelse, der samtidig er uforpligtende, da man jo blot refererer noget, man har hørt uden at vide, om rygten taler sandt. Christensen slutter med at skrive: »Rygterne er det prisme, hvori krigens lys brydes, og konturerne af borgernes psykologiske og følelsesmæssige tilstand træder frem« (s. 157).

Den følgende artikel, forfattet af bachelor i historie ved KU, Thomas Oldrup, beskæftiger sig med et beslægtet emne: »For den historiske fuldstændigheds skyld. To københavnske avisers indhold i septemberdagene 1807«. Her analyseres to udvalgte københavnske avisers dækning af krigsbegivenhederne, nemlig Adresseavisen og Dagen. Førstnævnte bliver sammenlignet med »en mellemting mellem Den Blå Avis og gratisaviser som MetroXpress o.l.«, sidstnævnte med »nutidige aviser som Information eller Weekendavisen« (s.171). Adresseavisen havde altså først og fremmest bud til de jævne befolkningslag, mens Dagens målgruppe var den dannede elite. En uges tid efter byens overgivelse optrykte Dagen den proklamation, som briterne havde udstedt efter landgangen den 16. august, hvori de forklarede, hvorfor de var kommet, at de kom som venner og ønskede at låne den danske flåde som depositum. Proklamationen blev trykt ukommenteret fra Dagens side og gen-

gav altså briternes argumentation, og Oldrup peger på muligheden af, at der heri lå en indirekte og godt indpakket kritik af kronprins Frederik og den øvrige statsledelse for ved støjhed og stivt sind at have forvoldt katastrofen for byen. I øvrigt fremkommer der ikke fordømmelser af englænderne og alt, hvad der var engelsk, i Dagen, hvilket måske også ville have været vanskeligt al den stund, at byen havde overgivet sig, og at britiske styrker stadig befandt sig på dansk grund. I Adresseavisen kommer bombardementets følger til udtryk gennem myndighedsbekendtgørelser, annoncer, hvor bortkomne ejendele efterlyses, der gives meddelelser om flytning til ny adresse, boliger søges eller tilbydes. To forhold er slående. For det første at ingen af de to aviser bringer påfaldende mange dødsannoncer endside oplysninger eller skøn over antallet af omkomne. Dette vil blive diskuteret lidt senere. For det andet at der ikke forekommer ræsonnerende betragtninger over begivenhederne. Sådanne ræsonnementer i aviserne blev først forbudt senere på året. Oldrup ser årsagen i en fatalistisk holdning til bombardementet hos den jævne københavnske befolkning, i det forhold, at menigmand under enevælden ikke var vant til at bedømme og kritisk vurdere magthavernes dispositioner. Det er nok rigtigt, men mon der ikke også har været om ikke formelle, så reelle begrænsninger for, hvad man kunne give udtryk for på tryk? Begrænsninger i informationer er også temaet for museumsinspektør ved Post & Telemuseet Sune Christian Pedersens artikel »Prinsens grå kabinet. Brevcensur og postspionage i efteråret 1807«. Der blev efter krigsudbruddet indført forbud mod korrespondance med fjenden. Brevcensuren havde forskellige, undertiden indbyrdes modstridende formål så som efterretningsindsamling, deltagelse

i den handelsmæssige blokade af Storbritannien og forsøg på at kigge danske brevskrivere over skulderen og skride til handling, hvis der i privatbrevene blev fremsat kritik af kongen og statsledelsens dispositioner. Af sidstnævnte grund var det ikke nogen hemmelighed, at der blev udøvet brevcensur. I artiklen skildres det omfattende overvågnings- og kontrolapparat, der blev stablet på benene for at gennemføre brevcensurpolitikken og mange eksempler på, hvordan den fungerede i praksis, hvilke problemer, den kunne give anledning til.

En af de mest bemærkelsesværdige artikler i denne antologi, ja i al litteraturen, der er udkommet i anledning af 200-året for 1807, er bachelor ved KU, Mia Lade Krogaards »Bomberegns følger. Refleksioner over antallet af civile døds ofre«. Selv om der indtil nu ikke er blevet lavet selvstændige undersøgelser over antallet af døds ofre ved bombardementet, så har man dog i den historiefaglige litteratur kunnet læse et tal på 1.500-1.600 eller 2-3.000 københavnere eller noget et sted imellem. Men hvor stammer disse tal egentlig fra? Og kan man fæstne lid til dem? Tallene kan føres tilbage til militærhistorikeren Jacob Ræder, der i 1845 udgav *Danmarks Krigs- og Politiske Historie, fra Krigens Udbrud 1807 til Freden til Jönköping den 10de December 1809*, hvor antallet 1.600 civile ofre nævnes, og dette tal kan føres tilbage til et politisk fordømmende skrift om bombardementet, som den senere biskop Frederik Münter udgav i 1808. Tallene stammer således fra noget usikre kilde. Mia Lade Krogaard har gået til mere pålidelige og sikre kilder, nemlig kirkebøger og politiets lister over omkomne. Selv om disse kildegrupper ikke er uden problemer at benytte, bl.a. kan man ikke i alle tilfælde på grundlag af kirkebøgerne konstatere, om en person

døde som følge af bombardementet eller af naturlige årsager, eller om denne eller hine døde skal henregnes til de civile eller de militære ofre, så når hun ved en minutøs gennemgang af de københavnske kirkebøger frem til et samlet dødstal på 186 personer. Hun har gennemgået kirkebøgerne nogle måneder frem efter bombardementet, således at de, der blev såret af bomber, men først døde af deres sår et stykke tid senere, også er talt med. Mia Lade Krogaard er på det rene med, at der også er døde folk som følge af sygdomme og svagheder fremkaldt af bolig- og næringsløsheden efter bombardementet og af post-traumatisk stresssyndrom. Disse døde skal selvfølgelig også ses som civile ofre for bombardementet, selv om de dødsfald, der havde sådanne forhold som årsag, ikke kan udlæses af kildematerialet, men må lægges til som mørketal. Politiets lister viser et tal på ca. 450 døde. Disse lister er blevet til på grundlag af indberetninger fra byens kirkesogne, og her har man indberettet højst forskelligt. I visse sognes indberetninger er alle, der døde under bombardementet, talt med, uanset at de ikke var bombedræbte, andre har taget alle døde med i hele perioden fra 2. til 18. september. Politiets tal, der i forvejen ligger langt under de gængse firecifrede tal for antallet af omkomne, skal derfor nedjusteres. Et kvalificeret skøn peger på, at et par hundrede civile døde, altså meget, meget mindre end de hidtidige gængse tal. Beregningerne virker sobre og solide, og egentlig er det forbløffende, at det først var i 200-året for jubilæet, at nogen har undersøgt dødstallet nærmere i stedet for at bygge på ikke-dokumenterede informationer fra gængse danmarkshistoriske oversigtsværker. Og så meget mere som kildematerialet, kirkebøger, ikke bare er let tilgængelige, men tillige kendt og skattet af slægtsforskere. Men så

meget desto mere fortjenstfuldt er Mia Lade Krogaards arbejde. Uafhængigt af Krogaard har Rolf Scheen i sin ovenfor omtalte bog ligeledes søgt at gøre tallet af omkomne op. Krogaards og Scheens resultater vil blive sammenholdt senere i denne artikel.

I museumsinspektør ved Københavns Bymuseum, Inger Wienes artikel »Et ædelt og tappert folk. Latinerkvarteret og dets indbyggere under belejringen« kommer man med ned på gadeplan i datidens København under de tre bombenætter, og hvordan man efterfølgende søgte at afhjælpe og overvinde skaderne og hurtigst muligt komme tilbage til normalen. En ikke særligt kendt begivenhed indtraf, kort efter at byen havde overgivet sig, da ca. 1.000 soldater fra Marineregimentet deserterede over til fjenden for at gå i dennes tjeneste. Herom skriver museumsinspektør ved Tøjhusmuseet Karsten Skjold Petersen i »Den store faneflugt. Deserteringer fra Marineregimentet i 1807«. I begyndelsen af 1800-tallet var det danske forsvar ved at have fuldført overgangen fra en hvervet hær til en værnepligtig hær. Marineregimentet var det sidste, der bestod af hvervede og overvejende udenlandsk fødte soldater. Petersen drøfter årsagerne til massedeserteringen her og peger i den forbindelse på, at soldater ved dette regiment, foruden at de som udenlandsk fødte ikke havde nogen følelsesmæssig tilknytning til Danmark som fædreland, generelt havde været forhadte af flådens mandskab samt af civilbefolkningen i København, og at der i sommeren 1807 havde været gadebataljer imellem disse grupper. Retssagerne i kølvandet på disse uroligheder havde været i gang forud for bombardementet, og frygten for en hård straf kan have været medvirkende til, at mange valgte at desertere over til briterne, så at de kunne vide sig sikker for videre retsforfølgelse. Bom-

bardementet medførte armod, bolignød og tab af familieforsørgere, og der blev derved lagt en forøget byrde af opgaver på Københavns i forvejen økonomisk hårdt prøvede offentlige fattigvæsen, som selv havde lidt betydelige økonomiske tab ved bombardementet, idet en del af dets formue havde været placeret i ejendomme, der var gået op i flammer. Hvordan fattigvæsenet håndterede disse enorme sociale problemer kan man læse om i arkivar ved Rigsarkivet Peter Wessel Hansens artikel »Hjemløs i en sønderbombet by. Fattigdom og fattigvæsen efter bombardementet«. Bl.a. blev der iværksat omfattende bespisnings- og uddelingsprogrammer for de husvilde og forarmede, ligesom et par københavnske kirker en tid måtte tjene som husvildeboliger. Der bliver dog også gjort opmærksom på, at krigskonjunkturerne sammen med behovet for arbejdskraft til genopbygning af den udbombede hovedstad førte til en bedring i beskæftigelsessituationen, hvorfor mange efterhånden ikke længere behøvede at være under fattigvæsenets forsørgelse. Til gengæld betød freden i 1814 en brat vending i konjunkturerne til det værre.

Genopbygningen er et tema, der bliver genstand for en selvstændig behandling i museumsinspektør ved Frederiksborgmuseet Thomas Lyngbys »Det ædle, det simple og det rolige. Guldalderens København i støbeskeen«. Her fortælles om finansieringen, om den gaderegulering, man benyttede lejligheden til at få gennemført, om hvilke foranstaltninger, der blev iværksat for at sikre billige boliger til den økonomisk-socialt lavest stillede del af befolkningen, om husenes udformning og om genopbygningen af Vor Frue kirke. Antændelsen af kirkens høje spir under bombardementets og dets nedstyrtning havde haft stor symbolsk betydning, hvorfor kirkens gen-

opbygning tilsvarende måtte være en sag, der nød stor offentlig bevågenhed. Arkitekt C.F. Hansen ønskede tro mod den græsk-romersk inspirerede byggestil, han hyldede, ikke at kirken skulle forsynes med noget tårn, men det kom han ikke igennem med. Et nyt spir fik kirken til gengæld ikke. Afslutningsvis gør Lyngby opmærksom på, at guldalderens København, Oehlenschlägers, H.C. Ørstedes, Christen Købkes og Søren Kierkegaards København »*havde et moderne, nyklassicistisk præg. En tredjedel af byens huse var ikke ældre, end Urbanplanens huse er det i dag. Når guldalderens frodige åndsliv nærdes og trivedes mellem residensstadens huse, hænger det givetvis sammen med, at man beboede en by, der var på højde med sin tid. Bombardementet gav plads for bygninger, der brød radikalt med hidtil gældende principper*« (s. 313).

Sammenholdninger

Det siger sig selv, at da bøgerne alle er udkommet nogenlunde samtidigt, har de forskellige forfattere næppe haft lejlighed til at læse hinandens værker forinden, ligesom både forfattere og redaktører sikkert – og helt legitimt – forud for publiceringerne har holdt kortene tæt til kroppen. I Mia Lade Krogaards førnævnte artikel i København 1807 bliver man således præsenteret for myten om, at bombardementet 1807 var det første systematiske terrorbombeangreb mod en civilbefolkning (s. 208f.), og hos Thomas Munch-Petersen opereres stadigvæk med det høje antal bombeoffer: 2.000 (s. 204). Det virker imidlertid mere mærkværdigt, når forfatterne til artikler inden for samme antologi tilsyneladende ikke kender og forholder sig til hinandens resultater. I *København 1807* når Thomas Oldrup således uafhængigt af Mia Lade Krogaard frem til, at der

måske ikke omkom så mange ved bombardementet som hidtil antaget (s. 180). Oldrup finder det i øvrigt iøjnefaldende, at ingen af aviserne i dagene efter bombardementet nævner eller gætter på antallet af faldne. Årsagen var antagelig, finder han, at noget sådant kunne blive opfattet som kritik af kronprins Frederik (6.) og hans militære og diplomatiske dispositioner. Måske. Men der er ikke taget stilling til, at det af Mia Lade Krogaards artikel fremgår, at der faktisk var københavnske aviser, der henholdsvis i november 1807 og marts 1808 resp. bragte gisninger over tallet af døde. Den ene af disse to aviser er Dagen, som Oldrup også har benyttet, men åbenbart ikke frem til november 1807.

Hvad angår tallet af civile omkomne ved bombardementet, har både Mia Lade Krogaard og Rolf Scheen som nævnt uafhængigt af hinanden foretaget beregninger, som her skal sammenholdes. Scheen når frem til, at der i hvert fald ikke blev dræbt færre end 84, hvad der ligger et stykke under Mia Lade Krogaard tilsvarende minimumtal på 186. Som det fremgik af omtalen af Krogaards artikel, er sådanne opgørelser forbundet med mange usikkerhedsmomenter, og det har derfor i mange tilfælde måttet bero på et skøn, hvem der skulle tælles med. Endvidere kan der være forskel i Krogaards og Scheens måde at skelne mellem civile og militære på. Krogaard har fordelt de døde på sogne, Scheen går slavisk frem efter hver enkelt kirkebog. Dertil kommer, at Scheen ikke har dødstallene fra Almindeligt Hospital med. Kirkebøgerne herfra er ikke bevarede, men det er til gengæld patientjournalerne, som Krogaard har benyttet og herigennem nået frem til, at 33 personer døde her, idet det dog ikke har været muligt at skelne præcist mellem de civile og militære blandt disse. Alene af den grund må Scheens tal som udgangs-

punkt være sat for lavt. Krogaard har opstillet dødelisterne i tabellarisk form med angivelse af de dødes navne, dødsdatoer, stilling, alder og dødsårsager og anført antallet af ukendte (=uidentificerede) døde, således at man kan følge dem på individniveau. Scheen derimod bringer tallene i en generelt refererende sagprosa til kirkebog for kirkebog krydret med eksempler ind imellem. I de fleste tilfælde kan disse eksempler genfindes på Krogaards dødelister, men ind imellem er der uoverensstemmelser. Ifølge Scheen fremgår det af Vor Frue Kirkes Assistents Kirkegaards Ligprotokol, at den 6. september blev »*Et italiensk Fruentimmer truffen af en Bombe og kastet i en aaben Grav*« (s. 158), hos Krogaard ses denne italienerinde ikke under døde fra Vor Frue sogn, men mindre hun er identisk med det ukendte fruentimmer, der døde af bombeslag, og som der hverken er anført alder eller andre oplysninger om. Ifølge Vor Frue begravelsesprotokol skulle parykmager I. Aamands hustru, Karen, være død af bombenedslag på Frederiks Hospital 26/9, 57 år gammel. På Krogaards liste over døde på Frederiks Hospital optræder ganske rigtigt også Karen Aamann, hustru til parykmager, men her er alderen 55, og dødsdagen er den 26. oktober, altså en måned senere. Både Krogaard og Scheen er enige om, at antallet af civile ofre fra menigheden omkring Frederiks tyske Kirke på Christianshavn (i dag Christianskirken) er to, og ligeledes er de enige om, at det ene offer var den fem uger gamle David Boon. Men når det kommer til det andet offers identitet, hører enigheden op. Ifølge Krogaard drejede det sig om Olga Jensen, »*Kapiten Astrups Colbjørnsens Frau*«, mens det ifølge Scheen var »*des Propritairs und Kapitäns Astrup halbjähriger verstorbenen Sohn Jens*« (s. 158). Det kræver en ny læsning af kirkebøgerne for at

få nærmere rede på disse uoverensstemmelser. Men selv om Krogaard og Scheen ikke kommer til helt de samme tal, så er materialet som nævnt nu en gang problematisk og nødvendiggør, at der foretages skøn. Af de to undersøgelser forekommer Krogaards mig at den være langt den grundigst gennemresearchede og bedst dokumenterede. Og hvorom alting er: uanset hvilken af de to optællinger, man lægger til grund, fremgår det overbevisende af begge beregninger, at de hidtidige tal på 1.500-1.600 hvis ikke ligefrem 3.000 civile ofre er vildt overdrevne, og at det alt i alt »kun« har drejet sig om nogle hundrede civile ofre.

Undertiden ser man i fremstillinger af periodens danmarkshistorie beklaget, at man frem for at udlevere flåden til briterne ikke valgte selv at sænke den, når man nu ikke var i stand til at forsvare København, på samme måde som det var tilfældet den 29. august 1943. Og så meget desto mere som kronprinsen faktisk havde udstedt en ordre om noget sådan som sidste, desperate udvej, men at denne ordre ved en blanding af forglemmelse og uheld ikke nåede frem til København. Under sit lynbesøg i København inden belejringen havde kronprins Frederik glemt at give ordre om afbrænding af flåden som det mindste af to onder. Han kom senere i tanke om sin forglemmelse og sendte en ordre herom til general Peymann, men ulukkeligvis blev kureren taget til fange af briterne undervejs. Under sit ophold i København havde kronprinsen mundtligt nævnt muligheden for ødelæggelse af flåden for en højstående søofficer, der vistnok havde nævnt det for sin chef, kommandør Steen Andersen Bille. Men ingen af dem havde tilsyneladende underrettet stadens øverstkommanderende, general Peymann, herom. Bille havde dog taget højde for alle eventualiteter ved at beordre, at en sænkning at

flåden skulle forberedes, men som tidligere nævnt står hans rolle i forbindelse med kapitulationsbeslutningen i en noget grålig belysning. Hvorom alting er: som marinehistorikeren Jakob Seerup gør opmærksom på i sit bidrag til *Det venskabelige bombardement*, er sagen ikke helt så ligetil. For det første var vanddybden i flådens leje i Københavns Havn så lav, at fartøjerne ikke ville have sunket mange tommer, og britiske søfolk og håndværkere ville relativt nemt have kunnet hæve skibene og gøre dem sejlklare på ny. Så kunne man i stedet have valgt at afbrænde orlogsskibene, men i så fald kunne man let have risikeret, at ilden havde bredt sig til resten af byen, der jo i forvejen var bombehærgnet og stadigvæk stod delvist i flammer. For det andet havde man i 1807 ikke noget fortilfælde at støtte sig til modsat i 1943, hvor man havde den tyske højsøflådes sænkning af sig selv ved Scapa Flow i 1919 og den britiske sænkning af den franske flåde efter Frankrigs kapitulation i 1940. I 1807 var man, som Seerup skriver, i »en uhørt situation. Det kræver mod at træffe en sådan historisk beslutning, og det mod var måske ikke til stede i enevældens topstyrede Danmark« (s. 128). Og endelig peger de to redaktører af *Det venskabelige bombardement* på endnu en grund til, at man ikke bare kunne sænke flåden. Det var skik og brug, at fjendens soldater, efter at en fæstningsby var faldet, fik lov til en tidsbegrænset periode, hvor de ubegrænset kunne plyndre og voldtage i den erobrede by. Dette onde slap København for imod at udlevere flåden. Hvis man følgelig havde ladet flåden sænke, ville det fra britisk side være blevet betragtet som et meget alvorligt brud på kapitulationsbetingelserne, og de følger, dette ville have haft for København og dens indbyggere, er ikke til at sige med sikkerhed, men behagelige havde de næppe

været (s. 37). At sænke flåden var således ikke noget, man »bare« kunne have gjort i stedet for at udlevere den, hvis blot kronprinsens ordre var nået frem til rette vedkommende.

Frederik (6.), det internationale system og Norge

Fælles for mange af de forfattere, der skriver om de udenrigspolitiske aspekter, er en stærk animositet over for kronprinsregenten Frederik, fra 1808 Frederik 6. Både for dennes politik, der angiveligt førte til katastrofen i 1807 og resten af krigen frem til 1814, dels for manden personligt.

Førsteprisen tager Peter Henningsen med følgende gausame Salbe:

Den virkeligt og eneste ansvarlige var uden diskussion kronprinsen. Det var ham, der havde iscenesat en udelig diplomatisk administration, det var ham, der regerede uden hjælp fra statsråd eller andre kompetente organer, det var ham, der havde trukket den stående hær til Holsten, så Sjælland var forsvarsløst, det var ham og hans dynasti, der havde undladt at vedligeholde og forbedre Københavns forsvarsværker, det var ham, der havde udnævnt en gruppe aldrende og ukampvante officerer til øverstkommanderende og placeret general Peymann i en håbløs situation, han umuligt kunne komme helskindet ud af. Det var kronprins Frederik, der... havde smølet i en sådan grad, at englænderne løb landet over ende, før han nåede at tælle til ti... Efter nederlaget i 1807 og de ulykkelige tildragelser, der fulgte i kølvandet – statsbankerotten i 1813, tabet af Norge i 1814 og den langvarige økonomiske krise, der varede helt til omkring 1830 – trak Frederik sig mere og mere ind i sig selv. Blev stedse mere bitter og bidsk – enerådende, tenderende det despotiske... Han var nu afløst af en

desillusioneret gnavpot. Som ung kronprins havde han stået for oplysning og frihed, for tolerance og humanisme, og om nogen repræsenterede han kongeriget Danmarks forvandling fra traditionelt kongedømme til moderne monarki. Men som konge gik han i stå... Det var i 1807, at det enevældige Danmark-Norge fik sit banesår« (København 1807, s. 50f.).

Og i samme værk hedder det på lignende vis afslutningsvist i Søren Mentz' artikel:

Mens kronprins Frederik havde været en respekteret regent, blev Frederik 6. en konge uden folkelig appel. En konge, der stod i vejen for udviklingen af borgerskabets ønske om at få del i magten... Frederik 6. var ingen fleksibel realpolitiker, der kunne omstille kursen efter de givne forhold. Den omskiftelig, som prægede Napoleonskrigens allianceforhold, forstod han ikke, men han stod fast på den én gang udstukne kurs. Frederiks militære æresbegreber tvang ham i krig, selvom landet umuligt kunne bære de store økonomiske byrder, og selvom han ingen udsigt havde til at besejre sine fjender. (København 1807, s. 102f.).

Lignende synspunkter kommer – med nuancer – til udtryk hos Glenthøj, Rahbek Rasmussen, Seerup, Struwe, Bourgeois og i nogen grad hos Munch-Petersen og Scheen, mens Hillingsø er mere moderat i sin vurdering. Og i Ulrik Langens artikel i *Danmark og Napoleon*, som ellers ikke direkte kan siges at handle om udenrigspolitik, tales der i den indledende manchet uden videre om »Frederik VI's naivt loyale alliance med kejseren af Frankrig« (s. 280).

Allerførst forekommer skildringen af Frederik 6.s tid som konge efter 1814 mig alt for unuanceret. Jeg foretrækker Hans Vammens artikel »Vi alene vide? Frederik VI og hans systemer«, i Bente

Scavenius (red.): *Guldalderens verden. 20 historier fra nær og fjern*, København 1996, hvor opfattelsen af Frederik 6. også er kritisk, men betydelig mere nuanceret. Denne artikel er med i den fælles litteraturliste i København 1807, og den optræder da også i noteapparatet til Søren Mentz' artikel, men ikke i det til Peter Henningsens. For at vende tilbage til Frederiks ageren forud for, omkring og i årene efter 1807 vil jeg på ingen måde benægte, at han bestemte ikke altid bar sig klogt og velovervejede ad. Hans godkendelse af brugen af det neutrale Dannebrog som bekvemmelighedsflag til at transportere og handle med varer for krigsførende lande og hans insistensen på at lade danske orlogsfartøjer konvojere handelsskibene og modsætte sig britiske orlogsfartøjers visitation for at undersøge, om der var kontrabandevare ombord, medførte konfrontation med Storbritannien og i sidste ende slaget på Reden i 1801. Og selv om der i årene mellem 1801-07 blev ført en mere forsigtig handelspolitik, så undlod Danmark ikke i tide og utide at klage over påståede britiske neutralitetskrænkelser af danske skibe til den britiske udenrigsministers store irritation. Derved bidrog han til at opbygge britisk *badwill* og mistænksomhed mod Danmark. Men samtidig må det understreges, at der fra britisk side efter nyheden om fredsslutningen i Tilsit forelå en helt ny og særdeles faretruende international situation. Den *badwill* i forhold til Storbritannien, som Danmark indtil da havde oparbejdet, blev selvfølgelig ikke glemt derved, men afgørende for Storbritanniens handlinger var den helt nye internationale situation, der forelå.

Frygten for, at den danske stat skulle blive viklet ind i Napoleonskrigene via hertugdømmerne og Jylland i stedet for via Sjælland, førte til, at hovedparten af hæren blev stationeret i hertugdømmer-

ne. Det var den forkerte beslutning, ved vi nu, men det kunne kronprinsen ikke vide på forhånd, og en involvering i krigen via hertugdømmerne havde også været et ikke urealistisk scenarie, der altså bare ikke fandt sted, men i et par tilfælde faktisk var tæt på. Det var heller ikke klogt, at kronprinsen sad i Kiel, mens de fremmede diplomater i København måtte forhandle med Udenrigsministeriets direktør, der dog ikke var myndigt til selv at træffe beslutninger, men måtte skrive til udenrigsministeren og kronprinsregenten i Kiel. Dette førte til lange, tidkrævende og besværlige beslutningsveje, og det blev fatalt i forbindelse med det britiske ultimatum op til krigsudbruddet i 1807. De forsvarsmæssige forsømmelser – og her vil jeg til Henningsens mange anklagepunkter tilføje: forsømmelsen af udrustning og uddannelse af landeværnet – var selvfølgelig kronprinsregentens ansvar, spørgsmålet var bare, hvor meget anderledes tingene kunne være forløbet, hvis disse forsømmelser havde været bragt i orden. Til gengæld kunne han have givet eksplicit ordre om ødelæggelse af flåden som sidste udvej, da han før belejringen var på lynvisit i København, og have sendt flere kurerer af sted ad forskellige ruter, så forhåbentlig blot én af dem nåede frem til København med budskabet. Endvidere var han for længe om at erkende, at der ville blive krig, og da erkendelsen endelig dæmrede, var briterne nået så langt, at det var for sent at føre tropper til Sjælland for at forsvare København. Men igen: hvor mange tropper ville man have kunnet nå at overføre, og kunne det have ændret afgørende på styrkeforholdene? Kronprinsens fravær fra Hovedstaden under belejringen og bombardementet skadede uden tvivl hans anseelse i vide kredse. Ifølge Hillingsø var denne beslutning politisk set uheldig og skadelig,

men militært set gav den god mening: kronprinsen måtte som statschef og militær øverstkommanderende kunne handle frit i militære og udenrigspolitiske spørgsmål. Det ville han ikke have kunnet, hvis han havde været indesluttet i hovedstaden under en belejring, man regnede med ville kunne vare et par måneder. Behandlingen af de officerer, der havde indgået kapitulationen, og af andre indbyggere, der havde tilskyndet dertil, virker ikke sympatisk, selv om det måske også handlede om at sende et signal til den nye allierede, Napoleon, og selv om dommene blev omstødt og alle efter krigen fik oprejsning. Og kronprinsens raseri mod de lollandske landeværnsmand virker heller ikke klædelig: i et brev af 9. september 1807 beskyldte han lollikkerne for fejhed, hvorfor han forlangte, at de i fremtiden som straf altid skulle gå i spidsen for angrebene, og at de, der satte sig imod dette, omgående skulle skydes, om det så var hele bataljoner og regimenter (Hillingsø, s.191). Og det er ubestrideligt rigtigt, at under et enevældigt styre som det danske er der ikke tvivl om, hos hvem ansvaret skal placeres, nemlig hos enevoldskongen og i dette tilfælde hos hans stedfortræder, kronprinsregenten.

Men når dette er sagt, må det også nævnes, at den enevældige magt kun gjaldt inden for kronprinsregentens riger og lande. Udviklingen i de internationale politiske konjunkturer, alliancesystemer, magtbalancer, militære styrkeforhold osv. var ikke noget, den enevældige kronprinsregent i Danmark bestemte; her måtte han tilpasse sig og indrette sig efter ydre forhold, han ikke havde haft indflydelse på. Af analyse-afsnittene fremgår det, at de førnævnte forfattere udmærket er klar over disse forhold, men når de når til konklusionen, forekommer det mig, at de glemmer det igen og reducerer det hele til at være et

spørgsmål om kronprinsregentens/fra 1808: kongens påståede ærekærlighed, inkompetence, stivtind og naive loyalitet over for Napoleon.

Selv om forfatterne i løbet af deres bøger og artikler er opmærksom på, at Danmark/den danske stat i 1807 territorielt ikke var identisk med det nuværende Danmark, så savner jeg en klingende klar erkendelse af, hvad denne multiterritorialitet indebar. Den danske stat – det Danmark, der tales om i den her anmeldte litteratur – var ikke det samme som nutidens småstat ved navn Danmark, men en mellemstor stat, der også bestod af hertugdømmerne Slesvig og Holsten, af kongeriget Norge, af Island, Grønland og Færøerne samt små tropekolonier i Caribien, Indien og Afrika. Kronprinsregenten var således ikke bare kronprins til kongeriget Danmark, men tillige til kongeriget Norge. Og når han og andre samtidige beslutningstagere traf beslutninger, indgik det naturligvis, at den stat, på hvis vegne de handlede, også omfattede bl.a. kongeriget Norge. Af den grund kan en del af de politiske beslutninger, der blev truffet af statsledelsen i årene før, i og efter 1807, godt virke vanskeligt ubegribelige i et småstatsdanmarks perspektiv, men giver bedre mening, når man tager i betragtning, at beslutningerne blev truffet med en sådan mellemstor, multiterritorial stat for øje. Af pladshensyn kan jeg ikke argumentere i detaljer, men henviser til Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensen: *Det danske imperium. Storhed og fald* (Kbh. 2004) og til Michael Bregnsbo: »Det danske imperium og napoleonskrigene«, i Bård Frydenlund og Rasmus Glenthøj (red.): *1807 og Danmark-Norge – på vei mot atskillelsen* (udkommer ultimo 2008), hvor de nedenstående synspunkter bliver nærmere udviklet. Her må jeg nøjes med at præsentere mine modargumen-

ter mod den ovennævnte opfattelse af Frederik (6.) og hans gerninger i teseform:

- For at holde sammen på dette geografisk vidtstrakte imperium var en flåde fornøden.
- Dette geografiske vidtstrakte imperium var vanskeligt at forsvare imod ydre fjender, derfor havde den danske stat gennem 1700-tallet så vidt muligt søgt at føre en neutralitetspolitik, der tilmed gav handelsmæssige fordele. Kun neutralitet kunne nemlig sikre imperiets integritet og sammenhængskraft. Da neutraliteten måtte opgives i 1807, gik imperiet reelt i opløsning.
- Neutralitetspolitikken bidrog til at sløre det forhold, at det danske imperium ikke længere kunne opretholde sin neutralitet ved egen hjælp, eftersom stormagterne, navnlig Storbritannien og Rusland, gennem 1700-tallet var blevet mere dominerende på havene og i det danske imperiums nær-område og den danske stat tilsvarende svækket militært set.
- Norge kunne ikke brødføde sig selv, men var afhængig af kornforsyninger fra Jylland og hertugdømmerne. I tilfælde af en fjendtlig fransk invasion af disse territorier, ville udskibningshavnene blive lukket og Norge blive afskåret fra forsyninger med katastrofale følger.
- En dansk tilslutning til alliance med Storbritannien i 1807 ville have medført nøjagtigt det ovennævnte scenario, uden at Storbritannien på kort sigt ville kunne have kommet til hjælp imod den franske besættelsesmagt i hertugdømmerne og Jylland.
- Norge var endvidere udsat derved, at Sverige siden 1770'erne havde haft som mål at erhverve dette kongerige. Efter at Sverige havde måttet

afstå Finland i 1809, skærpedes dets appetit på Norge, og efter at Karl Johan (Bernadotte) var blevet valgt til kronprins, blev erhvervelse af Norge stillet som et krav til de allierede som pris for Sveriges deltagelse i koalitionen imod Napoleon.

- Frederik 6. var ikke afvisende over for allierede følere om, at hans riger og lande skulle tilslutte sig kampen mod Napoleon, hvis blot han havde kunnet opnå garanti for sin besiddelse af Norge. Men da de allierede havde brug for de svenske stridskræfter i slutopgøret med Napoleon, kunne de ikke give ham denne garanti, kun Napoleon var rede til at garantere ham Norge, derfor var der i kongens optik ingen anden mulighed end at holde fast ved Napoleon.

Det er rigtigt, at udenrigsminister Niels Rosenkrantz tidligere end kongen havde indset, at Napoleons skæbne var beseglet, og derfor opfordrede kongen til at komme til forståelse med de allierede, men heller ikke han kunne anvise nogen alternativ måde at sikre Norges tilhørsforhold til monarkiet.

Til de mange, der fremsætter sønderlemmende kritik af kronprins Frederik/Frederik 6. og hans dispositioner, kunne man have lyst til at spørge: hvad kunne, skulle og burde han ellers have gjort. Nogle vil måske afvise dette som kontrafaktuel og noget, som det ikke for historikere er muligt at sige noget som helst sikkert om, det hele vil blot føre ud i vidtløftige spekulationer. Måske. Men når historikere klandrer kronprins/kongen for, hvad han gjorde, så må der vel deri implicit ligge, at hvis blot han havde gjort noget andet, så ville det aldrig være gået så galt. Og nogle af forfatterne har faktisk prøvet at anstille sådanne kontrafaktiske betragtninger. Jens Rahbek Rasmussen og Rasmus

Glenthøj har givet et bud på, hvad kronprins Frederik måske i stedet kunne have gjort. I Portugal valgte regeringen modsat den danske at tage imod et britisk alliancetilbud, og kongefamilien, hoffet og regeringen flygtede til kolonien Brasilien, da Portugal blev besat af Napoleons tropper. Tilsvarende kunne kronprinsen og den øvrige danske statsledelse være flygtet til Norge. Rahbek Rasmussen erkender ganske vist selv, at dette ikke »nødvendigt havde reddet dobbeltmonarkiet« (s. 262), og problemet med Norges vitale kornforsyninger ville ikke være blevet løst derved. En anden mulighed kunne have været, at Frederik 6. tidligere havde erkendt, at Norge var endegyldigt tabt og have taget imod det tilbud om kompensation, som Rusland fremsatte i 1812. Frederik 6. fik her tilbudt »Hamburg, Lübeck, Bremen, den tyske Nordsøkyst, foruden hele den hollandske republik som erstatning ved afståelse af Norge« (jf. Søren Mentz i Danmark og Napoleon, s. 69). Som bekendt sagde han nej tak. Hvordan en sådan ekspansion af det danske monarki i syd og sydvestgående retning ville være forløbet, og hvordan Frederik 6. i så fald ville være blevet bedømt i eftertidens historieskrivning – på begge sider af Skagerrak – kan man kun gisne om.

Samlet karakteristik og vurdering

Da de seks forskellige publikationer har samme emne som udgangspunkt, har det selvsagt ikke kunnet undgås, at der er en del overlapninger. Men alligevel kan hver bog siges at have sin særegne profil. Thomas Munch-Petersens *København i flammer* dækker den diplomatisk-politiske historie, Rolf Scheens *Flådens ran* interesserer sig særligt for flåden, mens Hillingsøs *Landkrigen 1807* dækker hærens forhold. Også de

tre antologier har hver deres klare profil: *Det venskabelige bombardement* er britiskvinklet, *Danmark og Napoleon* er franskvinklet, mens *København 1807* har københavnsk vinkel. Et fælles træk for alle seks publikationer er illustrationsiden, som tydeligvis har været højt prioriteret, både billeder af dansk og af britisk herkomst, specielt *København 1807* skal i den sammenhæng fremhæves, hvor en række billeder bliver gengivet i et format, hvor de virkelig kommer til deres ret. Der er tydeligvis blevet udfoldet store anstrengelser på at skaffe billeder til veje, og der er i bøgerne både gengivet kendte og ofte reproducerede billeder samt en række billeder fra bombardementet, som den, der skriver disse linier, ikke erindrer at have set tidligere. Og af Søren Mentz' artikel i *Det venskabelige bombardement* om netop dette bombardement i billedkunsten fremgår det, at malerier af bombenæterne og af de udbombede ruiner i tiden derefter havde til formål at opildne til forsvarsvilje ved at minde om briternes skændselsgerninger imod værgeløse civile, ligesom der var et stort marked for sådan kunst, en del malerier blev masseproduceret som kobberstik eller grafiske blade.

I alt har hen ved 40 forfattere medvirket med bøger og artikler om 1807, heriblandt bemærkelsesværdigt mange yngre forskere, som i flere tilfælde har været blandt de bidragsydere, der har haft afgørende nyt at bringe i forhold til hidtidig forskning. I de seks publikationer er emnet ikke blot behandlet fra traditionelle diplomatisk-politisk- og militærhistoriske tilgange, men tillige fra kunst-, arkitektur-, design-, litteratur-, ånds-, kultur-, social- og mentalitetshistoriske såvel som både kvalitative og kvantitative vinkler, ligesom publikationerne rummer både historieskrivning fra oven og fra neden. Nogle har fremlagt helt

nye og bemærkelsesværdige resultater, mens andre overvejende har formidlet allerede eksisterende forskningsresultater ind i en særlig 1807-sammenhæng. Det sidstnævnte behøver bestemt ikke at være unyttigt, men visse af bidragene virker temmelig deskriptive, mens andre i højere grad er problematiserende og diskuterende. En del forfattere har medvirket i mere end en af publikationerne, men sædvanligvis med nye emner. Undertiden er samme emne blevet behandlet af forskellige forfattere i hver sin af antologierne. Således skildrer både Thomas Lyngby i *København 1807*, Claus M. Smidt i *Det venskabelige bombardement* og Ulla Kjær i *Danmark og Napoleon* genopbygningen af København, mens danske digteres ophold i Paris i 1807 i *Det venskabelige bombardement* bliver behandlet af Marie Louise Svane og i *Danmark og Napoleon* af Niels Høffding. Hertil kommer så de mange artikler om den forudgående og efterfølgende politiske udvikling og en så central aktør som kronprins Frederik (6.).

De forskellige redaktører og forfattere er tematisk kommet langt omkring. Skal man pege på nogle af de væsentligste nye og markante forskningsresultater, der er fremkommet i 200-året, må det være:

- at den britiske beslutning i sommeren 1807 om at slå til mod Danmark byggede på notorisk urigtige efterretninger samt hvilke efterretninger, det nærmere bestemt var.
- at det er en myte, at bombardementet af København 1807 var historiens første terrorbombardement mod civilbefolkningen i en by.
- at de hidtidige tal for omkomne civile må anses for vildt overdrevne.
- at en ofte citeret kilde til stemninger og tilstande blandt den jævne befolkning under bombardementet, Thomas

Overskous *Af mit Liv og min Tid*, er en scenesat erindring og ikke nogen nøgtern øjenvidneskildring.

- at en sænkning af flåden frem for at overdrage den til briterne næppe ville have været nogen realistisk mulighed og under alle omstændigheder have haft meget alvorlige konsekvenser.

Skulle man pege på noget, man savner – foruden det, der er nævnt undervejs i gennemgangen af de seks værker – må det være en oversigt over hidtidig historieskrivning og de positioner, der er indtaget her. I en del af artiklerne om delemnerne er der redegjort for tidligere forskning, men jeg savner en sådan forskningsoversigt over hidtidig forskning i årsagerne til, at Danmark i 1807 blev involveret i Napoleonskrigene og opfattelserne af den førte udenrigspolitik forud for da og under resten af krigen. Her tænkes altså på et forsøg på at kortlægge og afklare traditioner inden for dansk forskning fra Edvard Holm, C. Th. Sørensen over Aage Friis, Axel Linvald, Erik Møller og frem til Ole Feldbæk og videre til Henning Søby Andersen foruden den anglosaksiske historiografi kendetegnet ved navne som J. Holland Rose, Carl J. Kulsrud og Anthony Ryan og svensk historiografi ved Sven Trulsson. 200-året med al den nye forskning, som det har sat i gang, kunne ellers have været en oplagt anledning til at kortlægge og afklare traditionerne på feltet, men ingen af forfatterne har følt sig foranlediget til dette. Det kan være så meget mere ærgerligt, eftersom forfatterne i høj grad gør brug af disse forskeres arbejder og mere eller mindre ubevidst skriver op ad disse traditioner i skildringen af årsagerne til krigen og vurderingen af den danske politik.

Endvidere kunne spørgsmålet om 1807-bombardementet som erindrings- og virkningshistorie have været mere

indgående behandlet. På hvilken måde og i hvilken sammenhæng blev det f.eks. officielt erindret ved runde og halvrunde lejligheder, f.eks. i 1907, hvor forsvarsspørgsmålet stod højt på den politiske dagsorden i Danmark, og i 1957 med erfaringerne fra 2. verdenskrig i frisk erindring og Den kolde Krig som en overordentlig nærværende udenrigspolitisk realitet. Og hvilken rolle spillede erfaringen fra Københavns belejring og bombardement 1807 i forbindelse

med den store strid i dansk politik fra 1880'erne af om udbygningen af Københavns befæstning, både i den militære planlægning og i den offentlige debat.

Men frem for at beklage alt det, der også gerne kunne have været med, vil jeg langt hellere afslutte denne review-artikel ved at fremhæve og udtrykke glæde over, hvor meget nyt og hvor meget nyt interessant om begivenhederne i 1807 og hvad deraf fulgte, der er fremkommet i litteraturen i 2007.

Anmeldelser

VIKINGETID OG MIDDELALDER

Nils Hybel & Bjørn Poulsen: *The Danish resources c. 1000-1550. Growth and recession*. (Brill Leiden, 2007). 448 s., 120 euro.

Skal man berette om denne bog i en moderne terminologi, så er prisen per side 2,1 kroner. Betaler det sig i Wikipedias tidsalder at investere så mange penge i papir? Og for at foregribe svaret på spørgsmålet: Dette er en discountpris. Eller meget mere klassisk og seriøst: Denne bog står ikke kun solidt i den store skandinaviske historikertradition, men kan med fuld føje betegnes som milepæl i den nuværende forskning.

Opgaven, at skrive en omfattende oversigt over de danske ressourcer i middelalderen, er en stor mundfuld, og Nils Hybel og Bjørn Poulsen har helt åbenbart været bevidst om det; det gjaldt jo at træde i Arups, Heckschers, eller Aksel E. Christensens store fodspor. Men alligevel, når Arups sidste oversigt udkom i 1933 var det med sikkerhed på høje tid at vove et nyt forsøg, og forfatterne er jo ikke nybegyndere i metieren.

NH og BP har valgt at opbygge værket efter et klassisk mønster. Efter en beskrivelse af landets og havets beskaffenhed (The natural world), følger de menneskelige ressourcer (Human resources), livet på landet (Rural life), i byen (Urban industries), skatter og handel (Tax and trade) og – og det er med sikkerhed et af bogens vigtigste kapitler – en syntetiserende sammenfatning (Growth and recession: A synthesis).

Det var opgaven at skaffe et helhedsbillede over Danmark i middelalderen,

og så spiller landets naturlige ressourcer selvklaart en fremtrædende rolle. Forfatterne begynder så på dette sted meget klassisk med at beskrive selve landets forhold, det vil sige skove, mose, enge og markerne og deres forhold til hinanden over tid. Udkommet er bl.a. en kompakt oversigt over 30 års dansk landbrugsforskning, fra ødegårdsprojektet til skovudvikling. Men forfatterne indskrænker sig ikke til bare at gengive gammelt stof; de bruger deres egne kilder og har egne opfattelser, som nok ikke ligger i forskningens mainstream, men er velfunderede og logisk underbyggede. Således bliver der fx sat et markant spørgsmålstejn ved den såkaldte 'senmiddelalderlige landbrugs Krise', som bliver fremstillet meget differentieret og med meget mere nuancerede udsagn end almindeligt kendt. Disse tolkninger er ikke splinterne, men i deres kompakthed og deres forankring i en større kontekst giver de eftertrykkeligt stof til eftertanke. Den klassiske danske forskning ville nu have sluttet med dette kapitel eller måske vil have skrevet to, tre marginale linjer om fiskeriet. Men forfatterne lader det ikke være nok med det. NH og BP vælger ikke kun at skrive et fuldt kapitel om fiskeri, men supplerer det hele med et instruktivt afsnit om de klimatiske forandringer under middelalderen. Heller ikke dette kapitel er helt nyt, men baserer sig på Nils Hybels tidligere arbejde (f. eks. HT 102, 2002), men det er velplaceret, og Hybels nyvurdering, at de klimatiske forandringer under den lille varmepæride og den lille istid ikke har haft den store implikation til landbruget,

er ikke kun overbevisende, men passer også udmærket til bogens beskrivelse af landbrugsudvikling og den europæiske kontekst. Klimaforskning i denne sammenhæng tjener ikke længer som vehikel til at bevise historiske teser, men får en helt egen dimension, en dimension som rækker ved nogle nuværende grundfaste tankepiller.

Det næste afsnit om befolkningsudvikling i Danmark har langt fra den samme klarhed og konsekvente opbygning som det forudgående. Pudsigt nok begynder forfatterne med befolkningens litterære kundskab, deres skrive- og læsekundskab, før de beskriver populationens udvikling. Det er på den ene side spændende at se, hvor dybt læse- og måske også skrivekundskab har rakt ind i alle befolkningslag under tidens løb, men på den anden side er det med sikkerhed ikke den mest relevante ting at beskrive med henblik på befolkningsudvikling i almindelighed. Her slår Bjørn Poulsens egen forskningsinteresse igennem og forvirrer den store linje. Derimod kommer afsnittet om populationens udvikling i Danmark igen op på det meget høje og internationale niveau, som er kendetegnende for hele bogen. Forfatternes beregninger om det danske befolkningstal i middelalderen og befolkningsudviklingen vil med sikkerhed føre til nye diskussioner. De valgte parallellutninger med England mangler ikke logik, selv om det dog virker mærkeligt, hvis det lille England med et absolut højere befolkningstal skulle have samme befolkningsratio som det »store« Danmark med en mindre befolkning (s. 128).

Det følgende kapitel om byer, gårde og landbrug bygger igen på det store og omfangsrige oeuvre, begge forfattere har leveret i løbet af deres hidtidige forskning, og kapitlet er selvklaart a jour i alle retninger. Forholdet mellem land-

besiddelse og arbejdskraft, indkomst- og afgiftsforhold, storgårdsdrift og bøndernes bundethed til godserne, tekniske evolutioner m.m. bliver her behandlet. Her som i det følgende kapitel er det frem for alt den sammenskrevne oversigt, som gør de enkelte ting spændende. Forfatterne gør det muligt at vise udviklinger, paralleller eller modsætninger. Beskrivelsen af landområdet såvel som af købstæder og markedsvæsen leverer et omfattende og meget realt billede af forholdene og deres udvikling over tid.

Den afsluttende betragtning gælder skat og handel, som igen er en mærkelig sammenstilling. Man skulle nok formode at se skattevæsenet behandlet i kølvandet på gård- og landdriften. Men alligevel, sagen bliver behandlet, og forfatterne prøver at give en kortfattet oversigt over skatternes udvikling (en opgave, Told- og Skattehistorisk Selskab for nyligt har forsøgt at løse i et flerbindsværk.) Dog snubler forfatterne over de samme problemer som deres forgænger: at det er meget indviklet at skildre udviklingen af de forskellige typer afgifter, gaver og andre ting, kongen må og kunne kræve. Forudsætningen for at kunne løse opgaven må være en klar og logisk definition af selve skattebegrebet, men dette bliver forfatterne os skyldig. Livet kunne have været meget enklere, hvis skatterne havde været kategoriserede, så man kan se tendenserne. Alligevel kæmper forfatterne med en masse detaljer, som er imponerende, men som kun viser dele af udviklingen. Men dette 'underskud' bliver udjævnet i det følgende afsnit om penge og pengeøkonomien, som gengiver et meget varmt og samtidig meget spændende træk ved den nuværende forskning. Begge forfatterne er meget forsigtige i deres vurderinger af penges spredning i Danmark under middelalderen, men selv på trods af denne varsomhed vises tyde-

ligt det faktum, at Danmark var meget mere monetært udviklet end almindeligt bekendt. Nyere undersøgelser f. eks. fra Norge (Svein H. Gullbekk: »Lite elle mye mynt i Norge i middelalderen«, *NHT* 84, Nr. 4, 2005, s. 551-572) viser, at man med god grund kan gå videre i sit udsagn, men måske er det bedre at holde sig lidt tilbage og blive på den sikre side.

Efter disse fremstillende kapitler følger nu en imponerende sammenfatning, hvilket virkelig giver en syntese over paralleludviklinger. Forfatterne prøver ikke at underbygge udsagn med teologisk tankegang, men indskrænker sig – af gode grunde – til en fremstilling af deres resultater. Igen er det ikke nyhedsværdien, som gør dette næsten selvstændige kapitel spændende, men den kompakte oversigt over meget forskellige områder og de paralleller, det er muligt for forfatterne at fremvise.

Generelt kan man sige, at hele bogen lever af forfatternes omfangsrige kendskab til materialet og forskningen og af deres evne til at syntetisere og delvist også at abstrahere. Med hensyn til den første egenskab er det næsten blevet et tysk monumentalværk, hvilke som bekendt glimrer med deres hundredtals fodnoter, mens det med hensyn til det andet er meget britisk, og følgelig er der alt i alt tale om et typisk dansk værk på højeste europæiske niveau.

Men hvor solen skinner, der findes også skygge, og selvklart er dette værk ikke aldeles uden pletter. Der sniger sig (helt naturligt) nogle detailfejl ind; noget som stort set ikke kan undgås. Således er den Sliesthorp fra *Annales regni Francorum* ikke identisk med den nuværende by Slesvig (s. 151), men er bare det tyske navn for Hedeby (næsten alle tyske kilder kalder Hedeby Slesvig), scholion 99 i Adam af Bremen beskriver med vejen til St. Jean d’Acre ikke en

veletableret handelsrute (s. 357), men vejen korsfarere har taget, og i dette tilfælde, vejen Sigurd I. Jorsalfar valgte i 1109-10. Men set i det store og hele er det petitesser.

Mere vægtige er tingene, som ikke bliver behandlet. Således nævner teksten en passant ferskvandsfiskeriets betydning, men en beskrivelse af selve naturressourcen mangler. Ferskvandsfiskeriet i privilegier, ferskvandsfiskeriets udvikling i sammenhæng med klostergrundlæggelser eller i hoffets forsyning, alt det kunne have bidraget til en skildring af denne ressource. At det mangler, er klart et udtryk for den nuværende forskningssituation, men i betragtning af forfatterens kildekendskab er det en forspildt chance. Udover dette anvender forfatterne på det ene og det andet sted et gammelkendt akademisk trick: hvor oversigtsværker mangler, giver man i stedet nogle detaljehenvisninger og giver hermed indtrykket af, at disse repræsenterer det hele. Det er meget forståeligt med henblik på forskningssituationen og den mængde af stof, forfatterne har tumlet med, og der er næsten ingen akademisk forfatter, som ikke har gjort det, men undervejs synes det dog ærligere, hvis man siger, at der mangler noget, eller at man kun har nogle eksempler og ikke mere.

Desuden virker teksten sine steder meget Slesvig-fikseret. Selvklart er overleveringssituationen dér bedre end i resten af landet (og Bjørn Poulsen har det bedste lokalkendskab dér også), men det er vel tvivlsomt, om man virkelig kan overføre de slesvigske resultater til resten af landet? Hvor differentierede var fx de økonomiske determinanter og afsætningsmarkeder? Måske er det også en skønssag, man kan diskutere.

Men generelt skal man ikke forfalde til smålig kritik. Hver forsker har sit egen interesseområde og sin egen kæp-

hest, men har alle forskere også det store overblik, Nils Hybel og Bjørn Poulsen har vist? Jeg tror det ikke. Så kan og skal man selvfølgelig diskutere enkelte detaljer, men set i det store og hele er der nu fremkommet et grundigt og solidt oversigtsværk, hvis indhold ikke kun er et udkomme af den hidtidige forskning, men som med sikkerhed også vil give impulser til fremtidens forskning. At bogen udkom på engelsk, gør den også mere brugbar i en international sammenhæng og kan også virke befrugtende, selv hvis det ene eller det andet ikke kan udtrykkes adækvat på et andet sprog.

Skal man nu argumentere i den nu så moderne shareholder-value tankegang, så er bogen en god investering, fordi pris-produkt-ratio giver et fint udkomme. Men egentlig rækker det at give det hele et mere konservativt, akademisk udtryk: Denne bog må man gerne anbefale sine studenter.

Carsten Jahnke

Beverly Ballin Smith, Simon Taylor og Gareth Williams (red.): *West over Sea – Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement Before 1300*. (Brill, 2007). 581 s., 135 euro.

West over Sea er en udgivelse, der må vække nysgerrighed hos enhver med interesse for vikingetidens og middelalderens energiske kulturelle kontakter til og fra Skandinavien. Bogen lover i sin bagsidetekst og korte forord at præsentere nye perspektiver på den skandinaviske ekspansion vestpå mod De britiske Øer, Irland og Nordatlanten, samt Skandinaviens fortsatte kontakter over Nordsøen i tiden efter vikingetiden. Når bogen tilmed kommer i forlaget Brill's velrenommerede serie '*Northern World*', giver det løfter om et fremtrædende

bidrag til et centralt historisk studiefelt, skrevet og bedømt af førende forskere.

Man skal dog ikke læse længere ind til titelbladet for at opdage, at bogen også har en anden dagsorden: *A festschrift in honour of Dr. Barbara E. Crawford*. Dermed er bogens indbyggede modsætning præsenteret. Som genre betragtet er den tematiske antologi og festskriftet nærmest modsatrettede. Den første kræver et stramt stofmæssigt udvalg og en gennemført bestræbelse på at dække et felt ind. Den anden fordrer i første række, at der gøres plads for hele vennekredsen, i hvad retning dens interesser så bevæger sig. Den nærværende bog viser sig at vælge det sidste.

Bogen er løseligt inddelt i fire tematiske sektioner om henholdsvis historie og kulturkontakter, kirke og helgenkult, arkæologi, materiel kultur og bebyggelse, samt endelig stednavne og sprog. Geografisk slår forfatterkredsen ring om Nordsøen: Godt halvdelen af de i alt 30 bidrag er skrevet af forskere fra Skotland, næsten alle de øvrige af andre briter eller skandinaver. Fagmæssigt omfatter gruppen historikere, arkæologer, stednavneforskere, religionshistorikere og filologer.

Som helhed kan det vanskeligt siges, at bogen føjer meget til summen af sine dele. Mange bidrag bevæger sig i randområderne af det brede felt, der udstikkes. De bedste dele er bidrag til det kalejdoskopske områdestudie, der på flere Britiske universiteter er blevet knæsat som *Viking Studies*. Her kan der være kort vej fra personfremstillinger i islandske sagaer og keltisk stensulptur til fiskeben i skotske køkkenmøddinger. Man må til gengæld holde tungen lige i munden, for at følge med i en håndfuld specialdiscipliners arbejdsbegreber. Et arbejdskendskab til norrøn, gælisk og oldengelsk filologi er ikke af vejen for forståelsen mange bidrag. Som til en

tværfaglig konference kan oplevelsen være både frustrerende og berigende.

Bogens karakter af festskrift skinner hurtigt igennem. Få forskere betror deres vigtigste studier til et forum af denne art. En åben invitation til et blandet selskab er bedre anvendt til et sideblik, der kaster nye perspektiver – en fordybelse i detailspørgsmål, der her kan forfølges uden bekymring om gennemslagskraft. Det kan fungere godt, f.eks. hos Alex Woolf, hjemmevant i skotsk historie, hvis bidrag om Jämtland i vikingetid og middelalder præsenterer en oversigt, der med forfatterens egne ord ikke rummer »a great deal ... which will have come as a surprise to historians of Jämtland« (s. 163). Alligevel gør den afrundende diskussion, der kaster komparative perspektiver mellem det norske kongedømmes ambitioner, strategier og modspil i henholdsvis Jämtland og det Nordatlantiske område, bidraget særdeles inspirerende.

Rammen er også velegnet til at præsentere enkeltstående fund eller læsefrugter. I den egenskab skal nævnes Christopher Lowes artikel om et vigtigt nyt fund, 'Gidsel-stenen' fra Inchmarnock, Vestskotland. Den lille skiferplade er sandsynligvis i det 9. årh. blevet dekoreret med en detaljeret scene, hvor en muligvis kirkelig person ses i selskab med to brynjelædte krigere og et sejlskib med mange årer. Billedet vil utvivlsomt snart vil være at finde i talrige oversigtsværker. Den centrale kriger – billedets største figur – er udstyret med overdådig, skulderlang hårpragt. Jævnføres dette med et andet af bogens bidrag, Jón Viðar Sigurðsson's artikel om fremstillingen af goðar, jarler og konger i sagalitteraturen, kunne det i princippet kvalificere figuren som en konge, eller i det mindste jarl.

Atter andre bidrag gør status over særlige kildegrupper. Her kan man f.eks. dykke ned i skandinaviske stednavne i Skotland og omkring Det irske Hav (Éli-

sabeth Ridel, Peder Gammeltoft), angelsaksiske inskriptioner uden for de britiske øer (Elisabet Okasha), eller tidligmiddelalderlig stensulptur fra Færøerne (Ian Fisher og Ian G. Scott). Enkelte kapitler hæver sig til store linjer, der kunne have prydet enhver antologi om emnet. Her skal især fremhæves James H. Barrets skitse til en syntese over Orkney-jarledømmets (og i praksis store dele af Nordatlantens) politiske økonomi i vikingetid og ældre middelalder. Blandt de positive overraskelser er også Jo McKenzies ved første øjekast usandsynlige beretning om muldjord og gødningsstrategi i Skotland. Den udfolder sig til en forunderlig kulturhistorisk rejse med sikkert udsyn over hele Nordsøregionen.

Der er dog også blevet plads til indlæg af nærmest essayistisk karakter. Paul Bibire diskuterer læsningen af den islandske sagaskrivning imellem historie og litteratur, men modstiller den litterære tilgang til en nærmest Hayden White'sk karikatur af romantisk historieskrivning. Det havde været velgørende, om der var lagt samme vægt på tilblivelse og læsermodtagelse i fremstillingen af den 'historiske' læsning, som i den æstetiske. Som det står, er diskussionen en ensidig anprisning snarere end en tværviden-skabelig undersøgelse.

Korrekturlæsningen er ikke alle steder lykkedes lige vel – en unødigt computerfejl burde f.eks. være faldet i øjnene, når et bidrag gentagende henviser til »Nóregs konunga s@gur«. Bogen afsluttes med et omfattende indeks, der omfatter navne af enhver slags, samt begreber som pilgrimisme eller reformationen, men – her et hjertesuk fra arkæologen – ikke et eneste opslag om den materielle kultur (f.eks. mønter, stenkors), som en del bidrag ellers diskuterer – det havde været nyttigt.

Skal man anmelde *West over Sea* som den tematiske antologi, den ved første

øjekast ligner, kan man hverken sige, at indholdet er velvalgt, velredigeret eller af ensartet høj kvalitet. Som festskrift forstået er den kritik naturligvis irrelevant. Her må man konstatere, at Barbara Crawford har fået en smuk hilsen fra mange venner, og at en del bidrag er virkelig læseværdige. Andre må man lade stå for venskabet skyld. En del kapitler levner

plads for små personlige beretninger om glade stunder med bogens hovedperson. Den slags minder har sin ret i enhver kreds, og finder hvert år afløb i stakke af foreningsblade og årbøger. Men Brills højt renommerede, udstyrstunge og ualmindeligt dyre skriftrække er ikke stedet, hvor man venter at finde dem.

Søren M. Sindbæk

20. ÅRHUNDREDE

Nikolaj Bøgh: *Brødrene Møller. Historien om et konservativt dynasti.* (Aschehoug, 2007). 408 s.

En af de største glæder ved historiebøger er, at man ofte øjner væsentlige nuancer ved stof, man tror, man er bekendt med. Nikolaj Bøghs sympatiske og velresearchede dobbeltbiografi om to konservative politikere, brødrene Aksel og Poul Møller, er en idépolitisk analyse, hvor den samfundsmæssige kontekst lurer lidt (for) skjult i baggrunden. Ligesom alle politiske partier før og nu havde og har deres ideologiske fløje med tilhørende, forskellig afvejning mellem ideologi og taktik, kan brødrene Møllers politiske indsats klart indrammes. Både Aksel og Poul Møller satte ideologi over taktik, og de tilhørte begge den såkaldte Frederiksberg-konservatisme, der sætter faste moralværdier højt og har en forholdsvis stærk social profil. Omvendt, fremhæver Nikolaj Bøgh, var begge brødre udprægede pragmatikere. I forhandlinger med andre partier gik de begge efter resultater, efter kompromiser. Det lyder selvmodsigende i teorien, men hænger uden tvivl sammen i virkeligheden. Interessant er således fremhævelsen af brødrenes præferenceskift

af ønskede politiske sengepartnere fra Socialdemokratiet før Anden Verdenskrig til Venstre efter.

Nikolaj Bøgh har to mål med sin bog. Dels vil han: »inddrage udviklingen i Det Konservative Folkeparti i beskrivelsen af, hvordan dansk politik udviklede sig i en stor del af det 20. århundrede«; dels vil han: »antype hvilke andre udviklingsmuligheder, der kunne have været, hvis tingene var gået anderledes.« (s. 11). Det lykkes fornemt Nikolaj Bøgh at indfri sin første målsætning, i hvert fald hvis man læser udsagnet sådan, at Bøgh vil indsætte Det konservative Folkeparti på sin naturlige plads i dansk politisk historie. Synes man, at det er fagligt uholdbart nærmest udelukkende at høre den socialdemokratisk-radikale version af Danmarks nyeste politiske historie, når nu de borgerlige partier har fået halvdelen af valgstemmerne i de sidste 100 år, er *Brødrene Møller* en velkommen nuancering.

Nikolaj Bøghs anden målsætning – den kontrafaktiske – giver læseren en forventning om en øjenåbnende neddykning under bølgerne i dansk politik. *Brødrene Møller* indfried kun dette ambitiøse mål i ringe omfang. Resultatet er et lidt blodfattigt udsagn: At de borger-

lige kræfter havde stået stærkere, hvis de havde været bedre til at udnytte deres muligheder (s. 390). Hvad der var sket, hvis de havde været bedre til at gribe chancen, hører vi desværre ikke noget om. Når den kontrafaktiske målsætning afkaster så tyndt et udbytte, hænger det vel sammen med, at *Brødrene Møller* netop *ikke* er en debatbog. Hvor Henning Fonsmark i 1990 gav frit løb for den borgerlige galde i bogen *Historien om den danske utopi* om efterkrigstidens Danmark, er Nikolaj Bøgh til sammenligning meget forsigtig. Derfor kommer der aldrig luft under de forestillede vinger, han vil blafre med.

Mens bogen som nævnt retter op på en af den politiske historieskrivnings skævheder, hænger Nikolaj Bøgh i den første halvdel af bogen fast i den konservative whig-historie par excellence. Han

bemærker, at konservativ historie især er beskrevet igennem historien om den angiveligt atypiske konservative politiker John Christmas Møller – som i øvrigt var begge brødres store idol. Forfatteren tager dog ingen konsekvens af denne skævhed i forskningen, og han lader i flere afsnit nærmest brødrenes historie være undskyldning for at føje detaljer til den velkendte historie om partiformanden. Derfor kommer Christmas Møller – for at sige det skarpt – i disse afsnit til at fylde mere i billedet end de to egentlige hovedpersoner. Her kunne Bøgh med fordel, så vidt muligt, have fremmalet et mere nuanceret billede af de forskellige synspunkter internt i partiet – dvs. de meningsytringer, brødrene Møller (og Christmas Møller for den sags skyld) eventuelt skulle forholde sig til.

Christen Bonde

MEDICINHISTORIE

Anne Løkke: *Patienternes Rigshospital 1757-2007*. (Gads Forlag, 2007). 119 s., 229 kr.

Kurt Jacobsen og Klaus Larsen: *Ve og Velfærd – Læger, sundhed og samfund gennem 200 år*. (Lindhardt og Ringhof, 2007). 536 s., 399 kr.

2007 har været et stort jubelår for lægerne. Rigshospitalet fyldte 250 år, Lægeforeningen blev 150 år og Embedslægeforeningen 125 år. Alle tre begivenheder blev markeret ved bogudgivelser. To bøger om de to første anmelder jeg neden for. At recensere arbejdet med den tredje er jeg inhabil til.

Hvordan skriver man et jubilæums-skrift for et hospital, der fylder 250 år? Det mest oplagte vil være at beskrive ud-

viklingen og højdepunkterne i lægernes behandling. Det får vi dog ikke så meget at vide om. Det er ikke en læge, men historikeren Anne Løkke, der har skrevet bogen. Og det var bestemt ikke nogen dårlig ide, for Anne Løkke har skrevet en bog med fokus lagt på den anden hovedgruppe, nemlig patienterne, dvs. »objekterne« for behandlingen. De er bogens titelfigurer, og denne titel er nok inspireret af Hørsholm Sygehus' store udviklingsprojekt fra 2000 »Patienternes Sygehus«. Anne Løkke beskriver patienternes forhold ud fra tre snit med hundrede års mellemrum, nemlig 1797, 1897 og 1997 – et kompromis mellem makro- og mikrohistorie.

Grunden til, at patienterne – dem har der været fire millioner af i løbet af de 250 år – er sat i centrum, er, at vi

»...kender den teoretiske medicin godt. Men hvad betød en tids lægevidenskabelige forståelse i praksis for udvælgelsen af patienterne og behandlingerne – og hvordan virkede det?« (s. 5). Tvivlene om rigtigheden i dette udsagn melder sig straks, men svinder noget ved videre læsning, da lægernes teorier alligevel jævnlige bliver taget op. Og det er bestemt ikke uinteressant at høre om praksis.

Det første kapitel giver en ultrakortfattet introduktion til Rigshospitalets og hospitalernes generelle historie. Denne almindelige historie bliver dog lige som lægernes teorier jævnlige suppleret i løbet af de næste tre kapitler, der hver behandler hver 1. april som skæringsdato. På denne dag i 1797 blev der indlagt 19 patienter, i 1897 var det 6 og 100 år senere 306. Vi hører om de syges køn, alder og sygdomme, om indlæggelsesvarigheden, behandlingen, plejen og forplejningen. I 1797 og 1897 inddelte man de syge i kirurgiske og medicinske patienter, idet Rigshospitalet, der dengang endnu hed Frederiks Hospital, kun havde disse to afdelinger. I den nyeste tid er denne sondring ikke længere hensigtsmæssigt, fordi mange afdelinger er kommet til pga. specialiseringen, og de griber ind i hinanden. I 1997 fandtes der ikke færre end 40 afdelinger, der kort forinden var blevet lagt sammen til ni centre. For de to første snit var det også muligt at fortælle om de enkelte sygdommes forløb, men det store antal i 1997 gjorde dette umuligt. Hertil kommer, at de mange behandlinger på skadestuen og i ambulatorierne i 1997 ikke er regnet med, mange af dem ville før være foregået på Frederiks Hospital. Det viser, at det ikke er helt hensigtsmæssigt, at lave disse snit, der er sket for meget i de mellemliggende 100 år. Det blev godt nok ikke synligt mellem de to første perioder, men det skyld-

tes, at sengekapaleten på Frederiks Hospital ikke blev udvidet i den mellemliggende tid. Der var nemlig blevet bygget yderligere to store hospitaler i København og godt 100 på landsplan. Mens hele to nye komplekser var blevet bygget på Blegdamsvej, først det i 1910 med det nye navn Rigshospital, dernæst de store højhuse fra sidst i 1960'erne og 1970'erne. Makroundersøgelsen baseret på tre snit, der godt nok blev udvidet for nogle parameters vedkommende til alle 97-årene, giver for spredte resultater, hvis repræsentativitet ikke en gang er oplagt.

Men mikroundersøgelsen bliver en god lang vej med spændende ahaoplevelser! Hvor kommer der da mange ukendte detaljer frem: Selv om alle skulle have den bedste lægelige behandling i 1797, fandtes der en række parametre, der bestemte opholdet på hospitalet, så som for eksempel stuetype, maden og ventelister: Nok lå så godt som alle på fællestuer, deraf var 70% gratispatienter, 15% tjenestefolk, hvis herskab betalte; 8% var fattige borgere, som dog ville betale sig fra ventelisten, yderligere godt 6% betalte en klækkelig som for bedre mad. Men kun nogle ganske få – 1,4% – lå på de noget dyrere enestuer og fik der den gode mad. Og så var der en herskabslejlighed, hvor prisen var det tredobbelte af enestuens. Her havde i løbet af 1797 kun ligget fire, hvis indlæggelsestid dog ikke bliver oplyst udover de 15 dage for den ene. Knap 1% var ikke københavnere, men fra omegnen, de kom frivilligt for at få den større lægelige ekspertise, mener Anne Løkke. Det får hende til at konkludere, »at angsten for at lade sig indlægge på Frederiks Hospital har været mindre, end den internationale medicinhistoriske litteratur...beskriver« (s. 35). Det er vist for spinkelt et materiale til at modsige angsten. Især da jeg gang på

gang har læst det modsatte i attesterne for »kloge« folks kunnen, når disse ansøgte om delautorisation for kirurgisk behandling. Således fortalte for eksempel en mand fra Thy i 1794 – kun et par måneder efter kvaksalverforordningen – at embedslægen havde opgivet at kurer hans ben og sagt, at det skulle amputeres på Frederiks Hospital. Da havde manden i sin fortvivlelse henvendt sig til den »kloge« mand fra Nors, som havde helbredt benet fuldstændigt.

Til Frederiks Hospitalet alias Righospitalet var også knyttet Fødsels- og Plejestiftelsen, der hovedsageligt skulle give enlige piger gode betingelser under fødselen og siden hen. Talmaterialet har Anne Løkke rimeligt nok holdt adskilt fra hospitalets. Ligeledes her har jeg lært en masse nyt, men også opdaget en række mistolkninger. Tre skal fremhæves: Hvis pigen ikke kunne tage barnet med sig efter fødselen, så hjalp Plejestiftelsen til med at finde plejeforældre på landet, »som man forestillede sig ville være glade for ekstra børn« (s. 45). Hvorfor skulle de dog være det? Nej, de fik penge for at være plejeforældre, og »prisen« var lavere på landet, som det kan læses i en forordning fra 1770, som påbød anbringelsen af børnene på landet. – I 1897 støttedes de enlige piger med 1,50 kr. pr. uge, når det var deres første barn. »Det var ikke mere end hvad en halv liter mælk om dagen kostede. Og det var netop meningen med plejhjælpen. Den skulle forhindre at moderen satte barnet så billig i pleje, at der ikke var råd til at opflaske det på mælk« (s. 74). Moderen kunne jo nemt have beholdt nogle af pengene. Og prisen for mælk var nu meget lavere, en liter mælk kostede dengang mellem 14 og 17 øre, der kunne altså være råd til 2 liter pr. dag pr. uge, hvis det skulle være. – Det sidste eksempel er fra siderne om snitåret 1997, hvor Anne Løkke hævder,

at fædre indtil midt i 1970'erne kun kunne være med til fødslerne, hvis de foregik i hjemmet (s. 104). Det er ikke rigtigt, for i hvert fald her i Århus fandtes en offentlig fødeklinik, hvor fædre måtte være med. Vi har selv født der!

Netop fordi Righospitalets jubilæum ellers blev rigeligt markeret med udstillinger, flere bogudgivelser og konferencer, er det en skam, at vi ikke får noget at vide om, hvilke betingelser der blev stillet for forfatteren, og hvilke rammer der skulle skrives indenfor. Jeg regner dog med, at Anne Løkke selv valgte ikke at skrive en bog over lægelig kunnen, men over patienternes forhold på hospitalet, som hun fulgte ad et makro- og et mikroskop. Selv om det indebar en række benyttede faldgruber, blev det til en værdig fødselsdagsgave, der frembragte megen ny viden glimrende formidlet i tekst, grafer og illustrative billeder.

Heller ikke Kurt Jacobsens og Klaus Larsens arbejde er en gængs jubelbog for Den Almindelige Danske Lægeforenings 150-årsdag. For den type udkom allerede til 100- og 125-årsdagen. Til 2007-jubilæum havde Lægeforeningen besluttet, at det skulle blive en bredere fremstilling, og bedt virksomhedshistorikeren Kurt Jacobsen og journalisten bl.a. ved *Ugeskrift for Læger* Klaus Larsen til at skrive den. Det var et rigtig godt valg, for det er blevet en imponerende flot bredt funderet og integreret beretning om samfundets udvikling og lægernes virke igennem 200 år. De to forfattere giver en velskrevet og ofte spændende fortælling fra den gang, lægestanden var i svøb og deres videnskab så godt som magtesløs over for sygdomme, til vore dages lægers nærmest grænseløse viden og virke – fra den gang, da lægernes opgave var at helbrede sygdomme og lindrer smerter, til vore dages krav/ønske om, at vi er sunde med en optimal livskvalitet.

Forfatterne gør nærmest ydmygt rede for, at de står på skuldrene af foregående skribenter, men jeg synes, det er lykkes dem på glimrende vis at inddrage og citere fra et stort og indholdsrigt datidigt kildemateriale – måske fundet under skuldrene, i hvert fald findes der fyldestgørende henvisninger.

Hovedstrukturen i bogen er kronologisk, dog bliver enkelte temaer fornuftigt nok behandlet på langs. Vejen på 200 år har mange højdepunkter: demokratiets sejr over enevælden, og lægernes opståen som stand og deres mange sejre over sygdomme. Ganske oplagt begynder bogen i 1857, da Lægeforeningen konstituerede sig i Korsør. Formidlingsmæssigt bliver det højst dramatisk, for den værste koleraepidemi i danmarkshistorien var lige udbrudt i Korsør. Men – de fremmødte 80 læger forblev fuldstændigt uvidende herom og uberørt heraf, fordi de holdt deres møde uden for byen på det nye jernbanehotel. Banegårde lagde man gerne ganske afsides. Tænk, hvor lægerne ellers kunne have spredt epidemien over hele landet efter hjemrejsen!

Inden vi hører mere fra mødet, trækkes de medicinhistoriske og politiske linier fra de foregående 50 år med det store koleraår 1853 som foreløbigt højdepunkt. Forfatterne giver her en glimrende redegørelse for og vurdering af lægernes indsats, som ikke er overraskende eller ukendt for anmelderen, der dog undrer sig over, hvordan forfatterne har kunnet overse, at den hygiejniske kommissions forslag om gadefejning blev gennemført i 1851 (s. 72+79). Der blev skam fejtet og gadeskyttet, noget som også de satiriske blade tog sig kærligt af, fordi årtiers snavs, der for længst var faldet til ro, nu under forfærdelig stank blev hvirvlet op igen.

Lægeforeningen af 1857 var blevet til på initiativ af Provinsiallæge-forsamlin-

gen, som siden 1846 havde holdt møder, men med svindende deltagerantal. Nok havde man altid inviteret de mange københavnske læger med som gæster, men nu ville man gerne have dem som rigtige medlemmer. Det var rigtigt satset, for fremmødet i 1857 var meget stort. Formålsparagrafferne og det øvrige sædvanlige blev vedtaget, men det er først for tiden omtrent et halvt århundrede senere, Lægeforeningen ind mellem bliver genstand for bogen. På den tid er vi halvt igennem bogens 500 sider. Så spydigt dette kunne lyde, er det dog ikke meningen, fordi de sider er ganske velanvendt. Hele den facetterede vej for naturvidenskabeliggørelsen af lægestanden er forment formidlet. Da en stor del af den foregik på hospitalet, får vi den lidt sjove situation, at Rigshospitalets historie her er meget mere nuanceret beskrevet end i Anne Løkkes festskrift.

Fra århundredskiftet er Lægeforeningen altså ind i mellem på banen også. Lægestanden er blevet noget mere sikker, mere specialiseret og professionaliseret. Derfor kunne man blive enige om at udarbejde den Kollegiale Vedtægt og oprette en intern Voldgiftsret. Sammen med Nationalforeningen for Tuberkulosebekæmpelse og Socialdemokratiet kom lægerne og deres forening, der fra nu af fik klar karakter af fagforening, med i det moderne gennembrud. Lægeforeningen blev forhandlingspartner over for sygekasserne, regeringen og de forskellige nedsatte kommissioner.

Ganske uden for Lægeforeningen aktionskreds foregik levnedsmiddelrationeringen under første verdenskrig, det var den caloriesparsommelige asketiske Mikkell Hinnehede, der vejledte regeringen. Man kunne sagtens leve af kornprodukter og vælling, mente han. Historien og dens efterdønninger helt op i 1930'erne er herligt fortalt: Cykelløbet på godt 50 km mellem »Bøffen« og

»Bananen«. En kødspisende slagtermester cyklede i1931 om kap med Hindhedes assistent, der i dagene op til løbet var blevet fodret med bananer. 50.000 tilskuer så på, da bøffen vandt med hele 2 sekunders fremspring.

Spændende, velskrevet og imponerende sober er bogens 4. del om lægerne under besættelsen, retsopgøret og den første tid efter befrielsen. Også Kirsten Lyllhofs anklage mod Lægeforeningens gradbøjning af lægeløftet over for de tyske flygtninge bliver udførligt sat i den historiske sammenhæng med samt katetelembestemmelsen om, at lægerne kunne yde hjælp til tyske flygtninge, hvis de følte sig nødsaget til det – og det uden honorar. Adskillige læger havde forstået denne formulering.

Denne *objektive* fremstilling – som vi ville have kaldt det i de (gode) gamle dage – fortsætter bogen ud, også når det drejer sig om så vanskelige emner som Thalidomid-katastrofen, bløderskandalen eller medicinaldirektør Palle Juul-Jensens mange bataljer med det nyoprettede Sundhedsministerium. Ligeså bliver vi glimrende mindet om dualismen mellem den primære og sekundære sundhedssektor, hvor sygehuslægerne med deres sekundære sektor i lang tid havde overhånd, som først den politiske opbremsning satte en stopper for fra sidst i 1970'erne – dog blot for godt 10 år senere at styrke hospitalsvæsenets ledelse igen. Bogen afslutter med et spørgsmål, som den engelske medicinhistoriker Roy Porter stillede for godt 10 år siden i sin bog *The greatest Benefit of Mankind*: Er lægemissionen fuldført? Porter og de to forfattere her mener, at vi som forbrugere ikke længere blot kræver kropslig sundhed uden smerter, men også at tidligere normale tilstande som menopause nu skal behandles. Både læger og vi er kommet ind i en »medicinsk forbrugisme«, der er grænseløs i vo-

res krav om et gnidningsløst liv med designede ønskebørn og perfekte kroppe. Det betyder, at missionen måske først lige er begyndt (s. 501). Det er vist ikke helt forkert, det ligger i forlængelse af WHO's definition af sundhed fra 1946: en tilstand af fuldkommen legemlig, sjælelig og socialt velvære.

I det store og hele er forfatterens vægtning af stoffet god, men jeg undrer mig da lidt over, at snakken om H.C. Andersens hypokondriske dagbogsnotater, der også ustandseligt gør rede for hans selvtilfredsstillelse, skulle fylde et helt kapitel, ligeså var jeg noget forbløffet over, at tilblivelsen af den – bevares meget vigtige – lægelov fra 1934 skulle fylde mere end et helt kapitel, dvs. mere end 20 dobbeltspaltede sider. Apropos, hvorfor dog spalter? Heller ikke tekstbehandling har været glad for de mange delinger og gik i krig med f.eks. de gamle kilders mange aa'er = å'er, ved at dele dem i to. Med i denne brok-kasse hører også, at billedteksterne ofte ærgerligt nok kun er en gentagelse af brødteksten, man kunne gøre så meget andet. Og at bruge citater fra samtiden som overskrifter til kapitler og afsnit kunne være en god ide, hvis bogen havde haft et sagregister eller i det mindste et stikordsregister. Hvad skal vi f.eks. forestille os om indholdet i afsnittene »Et af de betydningsfulde øjeblikke« og »Vi står ved en korsvej«, når kapitlet hedder »Lægekunstens nye mirakler« i bogens 5. del *Lægevidenskabens og sygehusenes triumftog*?

Sammenfattende sagt, var det – trods den smule brok – en fornøjelse at læse denne velskrevne og veldokumenterede bog om lægerne, sundhedsvæsen og samfundet gennem 200 år. Også billedmaterialet er velvalgt, rigeligt og illustrativt. Det er kort og godt et imponerende værk, der også lærte mig, at konkurrencen mellem DJØF'ere og

medicinere er et 200-årigt fænomen. I enevældens tid skulle alle lægers forslag og henstillinger til kongen gå igennem Danske Kancellis ledende jurister, nu er den politiske og økonomiske le-

delse lagt i hænderne på professionelle leder med cand.polit. eller tilsvarende uddannelser i økonomi og politik (s. 482).

Gerda Bonderup

KONGEHUSET

Vivi Jensen: *Dorothea. Guds vilje – og dronningens*. (Gad, 2007). 256 s., 299 kr.

Christian III's dronning Dorothea har stadig en vis lokal berømmelse i Kolding, hvor hun tilbragte sine enkeår, men ellers ikke er kendt af en bred befolkning. Vivi Jensen fra Museet på Koldinghus, har beskæftiget sig med denne markante beboer af det hus, hun dagligt færdes i, gennem en årrække. Nu foreligger resultatet i den første egentlige biografi af dronningen.

Dorothea var datter af en forgældet og politisk ubetydelig hertug i det lille hertugdømme Sachsen-Lauenburg. At blive dronning af Danmark og Norge var et scoop for en datter af en så lidet magtfuld fyrste, men Vivi Jensen pointerer, at det heller ikke var givet, at der var udsigt til dronningekrone, da Dorothea blev gift med Christian i 1525. Frederik I var blevet konge under dramatiske omstændigheder to år før, så dynastiet var nyt og usikkert, og Christian var ikke en gang udpeget som tronfølger. Jensen betoner samtidig, at der for Dorothea ikke var noget mærkeligt i at skulle flytte hjemmefra og blive gift som 14-årig. Det var hun som andre prinsesser opdraget til. Vivi Jensen søger her fint at forstå Dorothea ud fra hendes egen tids og stands præmisser, ikke vores.

Vivi Jensen nøjes med korte baggrundskapitler om Dorotheas og Chri-

stians baggrund og situationen i Danmark op til 1536. Vi får meget lidt at vide om, hvad den 14-årige hertugdatter havde med sig i bagagen, da hun kom til Haderslev i 1525, og Vivi Jensen gør heller ikke meget ud af årene der. Forklaringen er uden tvivl, at kilderne svigter, og forfatteren er generelt meget tilbageholdende med at gå videre, end hun har belæg for. Det må dog undre, at Vivi Jensen ikke drøfter, hvordan Christian III's reformatoriske projekt, som netop blev grundlagt i Haderslevårene, påvirkede Dorothea. Alt peger på, at det var netop i disse år, hvor hun var tæt på sin mand ved det lille hof i Haderslev, at hun blev grebet af samme stærke for ikke at sige fanatiske lutheranisme som han. Hun havde det næppe med hjemmefra.

Bogens første store tema bliver Christian III's og Dorotheas kroning, hvor Vivi Jensen udnytter kilderigdommen. Hun giver en grundig gennemgang af begivenhederne med fokus på hele ceremoniellet og dets formål, og hun genfortæller over adskillige sider de lange taler. Der blev holdt af reformatoren Bugenhagen. Til sammen giver det et spændende indblik i magtens iscenesættelse og den lutherske kongeideologi. Vivi Jensen lader i hovedsagen begivenhederne og Bugenhagens tale for sig selv, bortset fra at hun understreger, at meget handlede om ære – kongeparrets, Danmarks, gæsternes.

Resten af bogen har et centralt træk til fælles med de fleste skildringer af stærke kvinder i ældre tid. Dorothea er anonym i sine år som sin mands kone, men træder desto stærkere frem som enke. Kilderne tillader ikke andet, og det er til dels fordi man netop sørgede for, at den gifte kvinde stod i sin mands skygge. Bogens længste kapitel handler om Dorothea som mor og følger de fem børns skæbne og Dorotheas forhold til dem ét for ét. Andre kapitler handler om enke-dronningens hof på Koldinghus, hendes forbønner for undersåtter og et par politiske stridigheder med Frederik II.

Kapitlerne efterlader to blivende indtryk på læseren. Det ene er kulturhistorisk. Vivi Jensen har museumsmandens glæde ved og forståelse for tings og vaners betydning. Hun udnytter dygtigt både officielle ordrer og boopgørelsen efter dronningens død til at tegne et vedkommende billede af kongemagtens ydre udtryk. Den vigtigste pragt-udfoldelse gjaldt store ceremonier, der involverede andre fyrster, ikke mindst bryllupper. Her var følgets størrelse, heste, dragter, mængden og variationen af retterne og underholdningen alt sammen af stor betydning for at hævde sin ære. Det samme gælder slottets indretning, men Vivi Jensen påpeger, at mængden af pragtgenstande i dronningens bo i virkeligheden er overraskende lille. Vi ser her stærkt kontrasten til de følgende århundredes langt større pragt – og forstår, hvor meget større de økonomiske krav til herskabelig livsstil blev i løbet af renæssancen og barokken. Dette tema er bogens mest værdifulde bidrag til historieforskningen – og det, hvor forfatteren bedst får detaljerne sat i perspektiv.

Det andet hovedindtryk handler om Dorotheas personlighed. Vivi Jensen kan trække på en lang række breve fra dronningen til hendes børn, svogeren Hans den Ældre i Haderslev og enkelte

andre. Ud fra dem konkluderer hun, at Dorothea var stærkt religiøs på grænsen til det fanatiske, præget af retfærdighedssans grænsende til det rethaveriske, handlekraftig, men kompromisløs. Hun ville børn og undergavne det bedste. Dorothea mente at hun fulgte Guds vilje, og netop fordi hun gjorde det, kunne hun kræve, at andre skulle gøre, som hun ville have det.

Dette indtryk virker meget overbevisende, i hvert fald i forhold til dronningens børn. Vivi Jensen viser, at Dorothea var en usædvanlig mor for sin tid, der havde sværere ved at slippe sine børn end andre fyrstelige mødre. Ikke alene beholdt hun dem hos sig i deres barndom, hvad der var unormalt dengang, men hun havde også usædvanlig svært ved at acceptere, at de som voksne ikke ville blive ved med at rette sig efter hende.

Jensen gennemgår også en række sager, hvor Dorothea intervererede til fordel for indbyggerne i hendes livgeding, men også for enkelte adelige, der stod hende nær. Vivi Jensen tolker det blandt andet som »omsorg parret med egen nytte«. Det er utvivlsomt rigtigt, men her synes jeg ikke, at Vivi Jensen er lige så god til at hjælpe læseren med at forstå tingene på datidens præmisser, som når det gælder Dronningens ægteskab og børneopdragelse. Som dronning var Dorothea sine undersåtters og hoffolks herskab, og det var i bedste overensstemmelse med den rolle, at hun krævede lydighed fra sine undergavne, men så talte deres sag over for andre.

Vivi Jensens bog er ikke særlig politisk. Et kapitel om »Enkedronningen som politiker« handler mest om en lang strid med hendes søn kongen om retten til at udnævne en provst over Als. Derimod placeres dronningens forsøg på selv at stifte fred under Syvårskrigen og på at fremme de to yngste sønners interesser i

kapitlerne om forholdet til børnene. Det er på mange måder ganske forfriskende, men det fører også til, at der kommer til at mangle en ordentlig diskussion af, hvad det egentlig var for en politisk rolle, Dorothea søgte. Både brevuddrag og teksten i øvrigt peger i retning af, at Dorotheas politiske horisont havde to tre pejlemærker – religionen, dynastiet og i et vist omfang undersåtternes velfærd. Derimod synes riget eller territoriet ikke at være noget centralt begreb. Krig var grundlæggende af det onde, og Syvårskrigen var for hende oven i købet en krig mellem to kristne fyrster, som var fætre.

Generelt slipper man i disse spalter for at give de enkelte bøger stjerner, men på ét punkt kan jeg dog ikke undlade at gøre det. Det gælder dokumentationen. Her får Vivi Jensens bog nul stjerner, for den rummer kun en yderst kortfattet liste over litteratur og trykte kilder (ti titler i alt). Det er yderst uheldigt, da bogen netop bygger på egentlige kildestudier, og det ville ikke have været uoverkommeligt hverken målt i arbejdsbyrde eller trykkeudgift at have udstyret bogen med et tillæg a la det, vi har i Bregnsbos bog om Caroline Mathilde (se nedenfor).

Carsten Porskrog Rasmussen

Michael Bregnsbo: Caroline Mathilde – Magt og skæbne. (Aschehoug, 2007). 280 s., 291 kr.

På titelbladet til Michael Bregnsbos bog om Caroline Mathilde står ordene »en biografi«. Egentlig kan man godt undre sig over, hvad de skal der. På den ene side turde de være overflødige, og på den anden side sender de et andet signal, end forfatteren gør i sin programmerklæring i bogens indledning. Han skriver nemlig, at bogen ikke er en biografi, der søger at forstå Caroline Mathildes personlighed,

men at hun i stedet betragtes som *begivenhed* (forfatterens udhævelse) i Danmarkshistorien, Sagt på en anden måde er det først og fremmest en bog om det politiske drama i Danmark fra 1766 til 1775 med Caroline Mathilde som omdrejningspunkt. Det gentages endda i bogens afsluttende kapitel.

Bogens første kapitel handler om Caroline Mathildes og Christian VII's familie og opvækst. Især Bregnsbos præsentation af Caroline Mathildes baggrund rummer meget nyt for danske læsere og er et godt afsæt for bogen. Caroline Mathilde voksede ifølge Bregnsbo op i en tæt familie, hvor hendes mor modsat de fleste kongelige selv tog sig af sine børn, men til gengæld var familien både fysisk, politisk og følelsesmæssigt på afstand af det »rigtige« hof. Hendes barndomshjem så sig selv som hjemsted for en progressiv opposition mod Georg II's moralsk fordærvede og konservative styre. Bregnsbo mener, at dronningen derfor hjemmefra havde politiske idealer, der kunne bruges, men måske ikke for megen erfaring i hofpolitikens praksis.

Efter at have mødt personerne i første kapitel, møder vi scenen i andet og tredje. Bregnsbo giver et godt billede af Danmark omkring 1766, herunder dets udenrigspolitiske placering og forholdet til Storbritannien. Efter min smag skelner han dog lige håndfast nok mellem et konservativt, standsegoistisk, aristokratisk parti og et borgerligt reformparti i Danmark. Denne forenkledede modernisme passer ikke helt til hans i øvrigt glimrende skildring af hoffets rolle og funktioner og enevældens praktiske måde at fungere på.

Hermed kan historien for alvor begynde. Vi følger Caroline Mathilde de første vanskelige år i Danmark og præsenteres for forholdet til kongen og ikke mindst til overhofmesterinde Louise

von Plessen. Hun støttede dronningen i at opbygge et image som god mor, dydig hustru og velgørende dronning. Parallelt hermed hører vi om de politiske magtkampe ved kongens hof. Bregnsbo har en tese om dronningens hof som det »naturlige« centrum for oppositionen ved hoffet, og han fører dramatisk og retorisk elegant de to spor sammen, når fjernelsen af både reformvenlige embedsmænd og fru von Plessen tolkes som en sejr for det »høj-aristokratiske, russiskorienterede og reformfjendtlige parti«. Lidt for elegant efter mening. Jeg synes ikke, at Bregnsbo har fundet mange spor af, at dronningen faktisk blev et midtpunkt for reformkræfter, højst at nogle drømte om det. Hendes nærmeste, fru von Plessen og Ditlev Reventlow, var vel ikke mindre »høj-aristokratiske« end Bernstorff, og ej heller mere reformvenlige, og det mest slående ved Bregnsbos billede er efter min opfattelse, hvor lille en kreds, dronningen nåede at omgive sig med i disse år.

I de følgende kapitler om dronningens møde med Struensee og forholdet til ham er der ikke så meget nyt på det personlige plan. Dels er stien veltrampet, dels er det ikke Bregnsbos ærinde. Derimod diskuterer Bregnsbo udmærket, hvad det betød, at dronningen fik en elsker. Det var farligt, fordi dronningens opgave var at føre kongeslægten videre, og fordi det i øvrigt truede hendes image som god mor og moralsk forbillede.

Centralt i bogen står Struensees reformpolitik og Caroline Mathildes eventuelle rolle i den. Bregnsbo giver én af de mest indsigtfulde vurderinger af Struensees politik og grundene til, at den slog fejl. Han godtager Asser Amdisens tese om, at Struensee begik den fejl at undlade at skabe en klike af loyale folk omkring sig, men han pointerer derudover to forhold mere. Det ene

er, at Struensees forsøg på at indføre objektive regler, som skulle følges slavisk, brød med hele enevældens system af individuelle belønninger og benådninger. Det kunne folk ikke uden videre vænne sig til, og desuden fungerede det nye system – som mange andre store administrative reformer – ikke med det samme. Struensee gjorde derfor mange utilfredse, mens kun få nåede at blive glade. Det andet, Bregnsbo slår ned på, er Struensees mangel på legitimitet. Bregnsbo betoner, at det gjorde en verden til forskel, at A.G. Moltke altid handlede i Frederik V's navn og i kraft af et reelt mandat fra kongen, mens Struensee begyndte at regere i sit eget navn. Struensee indtog dermed næsten selve kongetronen, mens Moltke så effektivt spillede rollen som kongetjener og fik opretholdt enevældens kulisse, at det engelske hof troede, at det var ham, der udøvede en dårlig moralsk indflydelse på Frederik V!

Men i alt dette forsvinder Caroline Mathilde. Det er forfatteren godt klar over, og han søger at føre hende tilbage på scenen. Bregnsbo tager udgangspunkt i Amdisens tese om, at hun ikke var så uvideende og uskyldig, som hun og Struensee selv påstod under retssagen. Derpå gennemgår han meget sobert hele materialet og indicierne og vejer for og imod. Han når frem til, at det er svært at svare sikkert, men hælder dog mod, at hun haft en vis indsigt i reformerne og været tilhænger af dem. Dermed spillede hun bag sovekammerforhænget den rolle, hun ifølge Bregnsbo var indpodet af sin mor prinsesse Augusta af Wales, og som danske reformkræfter havde håbet på.

Det er meget muligt, men hvis man netop vurderer Caroline Mathilde som begivenhed, vil jeg lægge vægten på noget andet. Dronningen omgav sig ikke selv med reformfolk ud over Struensee,

hun kastede ikke offentlig glans over reformprojekter, og hun tiltog sig ikke nogen officiel politisk rolle. Caroline Mathilde havde ellers en legitim adkomst til magten. Hvis Christian VII var død før 1772, ville Caroline Mathilde ifølge Kongeloven være den legitime regent på sønnens vegne. Tanken om dronningregent fandtes altså i enevældens univers. Problemet er selvfølgelig, at legitimiteten kun for alvor havde været hjemme, hvis Struensee havde været dronningens protegé, men ikke hendes elsker. Omvendt var Katharina den Store et levende bevis på, at en monarks hustru kunne tage magten og regere med sine elskere, hvis hun gjorde det i eget navn, var dristig nok og allierede sig med tilstrækkeligt stærke kræfter i samfundet.

Uanset Amdisens og Bregnsbos bestræbelser har jeg svært ved at finde belæg for, at Caroline Mathilde var særlig interesseret i magten, og hvis hun var, skal man måske lægge vægt på Bregnsbos påpegning af, at hun nok havde gode ideer med hjemmefra, men ringe viden om magtens veje og vildveje. Desværre for hende var hendes elsker nok interesseret i magt og fuld af gode ideer, men med himmelråbende ringe forståelse for, hvordan politik kunne udøves i praksis i det samfund, han befandt sig i.

I skildringen af kuppet, Struensees fængsling og henrettelse og skilsmissegangen træder Caroline Mathilde igen tydeligt frem for os. Bregnsbos største fortjeneste i denne del af bogen er at klargøre, hvorfor Caroline Mathilde måtte fjernes, og hvordan England intervererede. Bogens epilog følger Caroline Mathilde til Celle. Her er den mest spændende del Caroline Mathildes kontakt til kredse, der søgte at lave kup i Danmark og indsætte hende som regent. Dronningen synes dog også her mere at være redskab for andre end drivende kraft, men hun lovede at stille sig

i spidsen, hvis hendes bror Georg III gav grønt lys. Han vaklede længe, men gav til sidst sit ja. Inden kupmagerne fik forsøgt sig, døde dronningen.

»Magt og skæbne« lyder undertitlen på Bregnsbos læseværdige bog. Bregnsbo viser, at dronningens skæbne indgik i et både dansk og internationalt magtspil, hvor hun potentielt kunne have været en afgørende magtfaktor, men det forekommer mig tvivlsomt, at hun nogensinde tiltog sig nogen større magt eller nærede noget særligt ønske om det. Bogen giver en god og indsigtfuld gennemgang, hvor meget var kendt, men der dog er føjet nye aspekter og synspunkter til. For mig at se er bogens største fortjeneste dog, at den med dronningen som prisme belyser den sene enevældes politiske kultur, hoffet som institution og dronningerollens betydning, muligheder og begrænsninger. Bogen har ingen noter, men bag i den redegøres ganske grundigt for, hvad de enkelte kapitler og væsentligste oplysninger bygger på.

Carsten Porskrog Rasmussen

Knud J.V. Jespersen: *Rytterkongen. Et portræt af Christian X.* (Gyldendal, 2007). 567 s., 349 kr.

I en efterskrift til sin bog mener Knud J.V. Jespersen, at Christian X næst efter Christian IV er den mest kendte af alle danske konger. Det er i hvert fald rigtigt for de ældre generationers vedkommende, som enten oplevede besættelsen på egen krop eller havde den som en nær fortid, mens jeg er mere usikker, når det gælder årgange født meget efter 1960.

Under alle omstændigheder er der en meget stor forskel i de to kongers historiografiske placering. Christian IV er biograferet mange gange af historikere, som næsten altid tegner et rigt facetteret billede med dyder og lyder. Heroverfor står nogle langt mere over-

fladiske portrætter af Christian X – en ten overdrevet underdanige og ukritiske som Th. Taulows bøger om kongen eller afstandtagende over for en »udemokratisk« konge med »militærmanerer«, som man blandt andet finder hos Bo Bramsen i *Huset Glücksborg*. Alene derfor er det velkomment, at den kongelige ordenshistoriograf nu har påtaget sig at tegne et portræt af kongen baseret på omfattende kildestudier.

Knud Jespersen tager med sin titel udgangspunkt i ikonet Christian X – kongen, der red gennem sin by i medgang og modgang, og derfor blev ophøjet til et nationalt symbol over alle andre under krigen, men også i kongen, der **red** ind i Sønderjylland 1920. Hans bog indledes med den sidstnævnte begivenhed. Men Jespersen angiver, at hans ærinde er at vise mennesket bag facaden. Det har han fået enestående mulighed for, fordi Dronningen har givet ham adgang til Christian X's særdeles omfattende dagbøger.

Efter at have læst bogen sidder jeg imidlertid tilbage med en oplevelse af, at dens egentlige ærinde er et tredje. Jespersens bog kan bedst henføres til genren »politisk biografi«. Grundlæggende handler bogen om Christian X's rolle i landets styre. Det gælder ikke bogens første 80 siders sammenhængende tekst, der følger Christian X frem til 1909, men op mod 90% af resten af bogen handler om kongens ageren i politiske situationer og hans forhold til landets politiske ledere. Det er en klassisk aktørorienteret politisk historie, men den bruges dygtigt til at diskutere udviklingen i kongemagtens politiske rolle.

De knap 70 sider om kongens barndom og ungdom er læseværdige i sig selv, men er i høj grad en optakt, der blandt andet handler om, hvilke værdier og forestillinger kongen havde med sig. Jespersen peger især på tre ting. Fra sin

mor overtog han en dyb religiøsitet. Faderen satte efter Jespersens mening ikke noget særligt stærkt præg på Christian X, som til gengæld havde et nært forhold til bedstefaderen Christian IX og overtog mange af hans værdier – ud over en dyb pligtfølelse også en nationalkonservativ indstilling og en opfattelse af, at kongemagten stadig havde en politisk rolle. Endelig blev kongen præget af sine år i militæret. Herfra overtog kongen en række militære dyder som orden og disciplin, glæden ved at færdes blandt officerer og et dybt engagement i forsvaret.

Med dette i bagagen begyndte Christian X at træde i karakter som kronprins. Jespersen vier godt 220 sider til Christian X's ageren, fra han første gang trådte ind på den politiske scene under den politiske krise i 1909 til Påskekrisen 1920. Samlet udgør disse kapitler bogens længste del, der har »kongen og parlamentarismen« som gennemgående motiv. Højdepunkterne er regeringskriserne 1909 og 1912-13, mineudlægningen 1914, salget af de vestindiske øer og selvfølgelig påskekrisen.

Jespersen tegner et billede af en kronprins og konge, som mente, at kongemagten stadig havde en rolle at spille, og som ikke havde ubetinget respekt for parlamentarismen. Christian X var ifølge Jespersen generel tilhænger af national samling og et stærkt forsvar, og han havde ringe forståelse for de partipolitiske modsætninger. Det gav sammenstød med politikerne, især de radikale, men Jespersen viser omvendt, at politikerne faktisk anerkendte, at kongen havde ret til en vis rolle. Flere gange flirtede kongen stærkt med ideen om et »upolitisk« ministerium.

På den måde bygger Jespersen gradvis op til bogens første kulmination: Påskekrisen. Han argumenterer her for et anderledes syn end Tage Kaarstedts.

Kongen var, ifølge Jespersen, grundlæggende af samme holdning som Christian IX. I hjertet var han Dannevirke-mand og hans drøm var at genforene *hele* Slesvig med Danmark, gerne i en personalunion. Her var kongens »nationalkonservatisme« altså nærmest en slags dynastisk statspatriotisme mere end nationalisme. Dette var så vigtigt for kongen, at han endte med at virkeliggøre sin længe nærede idé om et upolitisk ministerium. Selv om Jespersen også lægger vægt på, at I.C. Christensen efter hans opfattelse spillede et taktisk spil, og at Zahle håndterede situationen dårligt, bliver hans markante revurdering af Christian X's rolle dog både hans hovedærinde og hans centrale bidrag til diskussionen.

Anmelderen er ikke ekspert i det tidlige 20 århundredes danske politik, men Jespersens tolkninger forekommer meget velargumenterede og velunderbyggede. Måske fordi han ved, at det vil genere andre historikere, at de ikke kan gå til de samme kilder som han og kontrollere ham, søger Jespersen at underbygge sin tolkning ved fyldige citater fra dagbøgerne blandet med redegørelser for, hvad de rummer og ikke rummer om de udvalgte emner. Det er for mig at se så godt, som han nu kan gøre det under de givne vilkår. Det er vigtigt, da man ikke kommer uden om at forholde sig til Jespersens tolkninger, hvis man fremover vil skrive om de nøglebegivenheder, han analyserer.

Om det så også interesserer den læge læser, er jeg lidt mere usikker på. Kapitlet om Påskekrisen forekommer velformidlet, men nogle af redegørelserne for regeringskriser og forsvarspolitiske forviklinger er nok mest for de særligt interesserede og lidt ud over det »konfektædende publikums« yndlingsslik. Generelt er Jespersen god til at formidle dette komplicerede stof, men jeg har en fornemmelse af, at en forudsætningsløs

læser vil have svært ved at følge med i, hvad der virkelig skilte i den betændte forsvarssag.

Jespersen mener, at kongen efter Påskekrisen stort set indstillede sig på parlamentarismens vilkår. Da kongens politiske rolle er hans egentlige tema, bliver resultatet, at mellemkrigstiden behandles væsentligt kortere end årene 1909-20 (70 sider til tyve år mod 220 sider til elleve) og står markant blegere i fortællingen. Jespersen bekræfter det almindelige billede af, at kongen og Stauning fandt hinanden, men understreger stærkt, at det samme ikke gjaldt Stauning og Munch. Men egentlig får disse 70 sider mest samme funktion som de 70 sider om tiden før 1909: de er optakt til anden akt af det store drama: Besættelsen. Det vier Jespersen 110 sider, befrielsen ikke indregnet.

Med besættelsen fik Christian X atter en større politisk rolle end før, nu hvor nationen var truet. Jespersen viser, at kongen i den situation indledningsvis indtog noget af sin gamle position ved at insistere på upolitiske ministre. Ikke mindst krævede han Munch udskiftet med Scavenius, som han dog hurtigt mistede begejstringen for. Men ellers var kongen under krigen så vidt gørsligt det parlamentariske demokratis forsvarer, som både afviste Højgaard-kredsens henvendelser i 1940, en tilsvarende fra bl.a. højesteretspræsidenten i 1943 foruden en række tyske krav. Dette er Jespersens hovedhistorie om kongen og krigen. Modsat tolkningen af Påskekrisen er det mere en nuancering end et brud med den herskende opfattelse. Både interessant og underholdende er det at læse om kongens rolle i forbindelse med torpedobådssagen og den senere sænkning af flåden, og Jespersen viser, at historien om kongen og Jødestjernen har en sand kerne, og hvordan den videre udviklede sig. Kapitlerne om kongen

og krigen er dermed både underholdende og væsentlige, samtidig med, at de nok er den del af bogen, der i størst grad vil vække glæde hos dem, der i forvejen havde Christian X som helt. Det er ubetaleligt at læse, hvordan kongen tilbød at sænke flåden personligt, eller hvordan han fortalte en tysk embedsmand, at tyskerne roligt kunne bruge Frikorps Danmark som kanonføde.

Knud Jespersens portræt af Christian X er grundlæggende positivt. Han slutter med at låne Kingos ord om Jens Juel: ».. en mand af gammel dyd og dansk oprigtighed«, som er en rammende sammenfatning af Jespersens billede. Han viser, at kongen var en mand med stærke idealer, som han gjorde sit bedste for at efterleve, at han stort set var oprigtig (dog med et par undtagelser), og at han ikke mindst var en mand af *gamle* dyder.

Selv om Knud Jespersen er kritisk over for kongens politiske ageren i hans tidlige år og hans tilbøjelighed til at lytte til nogle få, han i forvejen var enig med, er det tydeligt, at han har stor respekt for kongen, hans værdier og hans kongegerning. Selv i sproget fornemmer man en overensstemmelse, uanset at man kan høre forskel på kongens og Jespersens tone. Jespersens sprog er uden falbelader, men ulasteligt kongeblåt. Jespersen taler om kongens »fader« og »moder«, både kongen og Klaus Berntsen er »hædersmænd«, og kongen er »uden svig«. Det vidner om et ret stort værdifællesskab mellem biograf og biograferet, men sproget skaber også en stemning, som passer godt til Jespersens billede af kongen. Det er dog for meget for anmelderen, når Jespersen efter i øvrigt fyndigt og overbevisende at have modbevist, at Frederik VIII kunne være død på et bordel, skriver, at rygterne herom formentlig altid vil kaste et tvetydigt lys over en ellers »pletfri kongegerning«.

»Pletfri« er et svært ord for en jysk lutheraner.

Det leder mig hen til det spørgsmål, man må stille, når en af dronningen ansat historiker skriver om majestæten bedstefar. Er dette en ukritisk hagiografi? Bogen er uden tvivl skrevet i stor respekt for og langt ad vejen grundlæggende værdifællesskab med kongehuset som institution og Christian X som person, men i denne grundindstilling til sin genstand adskiller den sig ikke fra ellers anerkendte biografier over socialdemokratiske statsministre eller kvindesagskvinder. På det felt, der er bogens virkelige ærinde, nemlig kongens politiske rolle, forekommer bogen mig både balanceret, nuanceret og indsigtfuld. Jespersens politiske kongeportræt er smukt, men ikke uden furer og rynker, og desuden får Jespersen sagt noget væsentligt om udviklingen i kongens politiske rolle som samfundsfænomen.

På to andre punkter giver bogen mindre. Det ene gælder den private konge. Uagtet at Jespersen lover os, at vi kommer ind til mennesket bag facaden, gælder det helt overvejende kongen som politisk person. Vi får et smukt indblik i kongens store respekt for sine bedsteforældre og sin mor og for hans kærlighed til dronning Alexandrine. Til gengæld bliver forholdet til sønnerne, der ifølge mange kilder (f.eks. Arveprins Knud eller Dronningen selv) var problematisk, behandlet meget kort, og man leder forgæves efter afsløringer på det private plan i bogen. Jespersen skriver flere steder, at kongen ikke var til sladder. Det er Jespersen heller ikke, og det skal han fra min side ikke have utak for. Han vover at skrive en god gammeldags politisk biografi, hvor vi kun hører om det personlige, for så vidt det har klar relevans for gerningen. Det er faktisk en lise.

Jeg må dog indrømme, at min nysgerighed vækkes af, at Jespersen flere gan-

ge betegner kongen som »en uforbederlig romantiker« og »sentimental«, men kun giver få prøver på det. Er det mon den kongelige ordenshistoriograf, der holder sig tilbage, eller er det personen Knud Jespersen, der har det svært med den slags føleri? Derimod har Jespersen ikke nogen falsk blufærdighed over for kongens dybe religiøsitet. Han viser glimrende, hvordan gudstroen var med kongen i alle vigtige sammenhænge.

Lad andre efterlyse mere privatliv. Mere kritisk er jeg over for Jespersens behandling af kongens udadvendte side og forhold til »folket«, som for mig ikke er en mindre vigtig del af kongegerningen end forhandlingerne i arbejdsværelset og statsrådssalen. Jespersen skildrer udmærket, hvad kongen mente om sig selv, og hvordan han gerne ville opfattes. Bortset fra nogle få gode sider om genforeningsdagene 10-11. juni 1920 gør Jespersen imidlertid meget lidt ud af, hvordan kongen udfyldte og forvaltede sin udadvendte rolle i praksis. Hvor mange begivenheder deltog han typisk i? Hvilke slags? Hvilke rolle spillede han der? Alt det får vi ikke noget at vide om.

Det er principielt fair nok, og det må en anden gøre noget ved en gang – ud over hvad Claus Bjørn har gjort. Men når det ikke analyseres, finder jeg det betænkeligt, at Jespersen gang på gang skriver, at kongen var generelt populær, at han havde en »enestående« evne til at optræde både værdigt, naturligt og »varmt« osv., uden at det kommer meget ud over postulatet. Her tager Jespersen stilling for det ene af de billeder, han har mødt i ældre værker, nemlig for Thaulows frem for Bramsens – og for kongens egen opfattelse af, at det kun var nogle få kulturradikale, der ikke kunne lide ham.

Spørgsmålet er imidlertid, om den ene oplevelse af kongen er mere »sand« end den anden, eller om der i virkeligheden var tale om, at det samme fænomen

virkede vidt forskelligt på forskellige mennesker. Nogle opfattede ham som Jespersen – som en værdig konge, der blev i sin rolle, men viste varme i sine korte bemærkninger til folk. Andre så ham som en brysk militærmand, der søgte at holde på en svunden verden, som da han til fru Gad, der mødte frem for at takke for, at kvinderne havde fået valget, skal have svaret »Ja, jeg synes nu hellere De skulle tage hjem og lave kaffe til Deres mand«. Måske har Jespersen – og kongen – ret i, at det første billede var mest udbredt, men han fortæller os ikke, hvorfor han tror det.

Afslutningsvis sammenligner Jespersen Christian IV og Christian X og finder flere paralleller, dog eksplicit undtaget fjerde Christians forhold til spiritus og kvinder. Jeg kan godt se, at de to konger på hver deres måde har en ikonstatus, men ellers må jeg indrømme, at jeg har svært ved at se ret mange ligheder. Rent bortset fra, at deres vilkår var så totalt forskellige, oplever jeg en dyb forskel mellem den blodrige, udadvendte, rastløst energiske og nysgerrige Christian IV og den pligttro, regelmæssige og konservative Christian X. Så finder jeg Jespersens anden sammenligning med Christian IX langt mere frugtbar, og vil man endelig drage paralleller i øvrigt, tror jeg, at en sammenligning med Frederik VI ville være mere frugtbar.

Bogen er undervejs illustreret med ganske mange velvalgte fotografier. Billederne af politikere, historiske begivenheder og lignende er stort set velkendte, men det store antal billeder af kongen er faktisk et ikke ringe bidrag til både den offentlige og private Christian X. Bogen har ikke noter, men i et tillæg redegør Jespersen for hvert kapitel for, hvad det i hovedsagen bygger på med en ganske god specifikation. Det er et hæderligt kompromis.

Carsten Porskrog Rasmussen

INDVANDRING

Bent Østergaard: *Indvandrerne i Danmarks historie. Kultur- og religionsmøder*. (Syddansk Universitetsforlag, 2007). 562 s., 378 kr.

Bent Østergaard, der i 1983 udgav *Indvandrerne i Danmarkshistorie*, har på opfordring af Københavns Universitets styringsgruppe for satsningsområdet »Religion i det 21. århundrede« skrevet det nye værk *Indvandrerne i Danmarks historie. Kultur- og religionsmøder*, der inddrager den nyeste litteratur inden for området.

Set i lyset af hvor meget indvandringsdebatten fylder i medierne og det offentlige rum, er det meget betegnende og også nødvendigt, at et værk som Bent Østergaards udkommer nu. Hovedformålet med bogen står meget klart – at sætte nutidens indvandring i et større perspektiv og vise, at indvandring på ingen måde er et nyt fænomen, men til gengæld siden de ældste tider har sat et dybt og i visse henseender afgørende præg på dansk historie og udviklingen af det danske samfund. Det har været via indvandring, at det danske samfund har udviklet sig igennem århundrederne rent økonomisk, kulturelt og samfundsmæssig. Kort sagt – uden indvandrerne ville der ikke have været noget Danmark, som vi kender det i dag.

Dette lykkes også i vidt omfang, og man må sige, at Bent Østergaard både når langt omkring og inddrager en stor mængde stof. Uden at ville tage fra Bent Østergaard, at han har gjort et fremragende stykke arbejde, så bærer især de afsnit, der behandler tiden op til oplysningstiden, dog præg af, at der ikke er tale om en nyfortolkning af sammenhænge, men mere en sammenfatning af den eksisterende forskning på feltet.

Her vil jeg fremhæve den norske indvandringshistorie, der på forbilledlig vis har fået forskere med hver deres speciale til at dække delperioder, og er i stand til at skrive 400 sider alene om tiden op til 1814.

Man kan også indvende, at Østergaards vægtning ikke altid stemmer overens med indvandringens størrelse og især betydning for samfundet. At man får 12 sider om skuespillere, gøglerne etc. og 10 om tatere og roma er for så vidt fint og medvirker da også til at give fremstillingen bredde. At den nordtyske befolknings indvandring i Danmark i senmiddelalderen med dens vidtrækkende indflydelse på dansk økonomisk og kulturel udvikling – der tænkes eksempelvis på fremvæksten af egentlige byer, håndværkets professionalisering og organisation samt selve sproget – til gengæld behandles på kun 17 sider, kan undre, især når Bent Østergaard selv skriver, at de har haft en dybtgående indvirkning på det danske samfund.

At middelalderens afsnit ellers hovedsagligt handler om kirkens indflydelse kan man tilgive Bent Østergaard, idet da det især er de kirkelige kilder, der har overleveret, og kristningen af landet har da også været et af de helt centrale kulturelle brud i Danmarkshistorien. Men at han end ikke skænker trællene og deres herkomst en enkelt tanke skal dog lige påtales. Ligeledes må jeg påtale nogle ganske få, om end ikke alvorlige faktuelle fejl. Den tyske konge Henrik Fuglefænger døde allerede i 936 og ikke i 961, som det hævdes på side 33. Fejlen skyldes nok en fejlslutning baseret på viden om, at sønnen Otto først krones til kejser 962. Adam af Bremen skrev omkring 1070 og ikke som på side 54

1170 – en slåfejl, vistnok. Dette er dog småtterier og kan nærmest ikke undgås, når man skal dække perioden fra istid til nutid.

Østergaards forsøg på at nedtone konfliktforholdet mellem danskere og vendere i middelalderen skyldes nok især den tendens inden for forskningen, der har været til at fremhæve netop det fredelige samspil i de seneste års forskning, selvom undertegnende ikke er enig i det billede der tegnes af de fredelige vendere. Samtidens kilder taler mere om krig, ødelæggelse, slaveri og plyndring end om samarbejde. Tendensen til at underspille konflikter mellem indvandrere og danskere kan dog også findes andre steder, om end det ikke gennemgående. Konflikterne mellem danskerne og tyskerne inden for embedsmandsstanden og hoffet i 1700-tallet, der leder op til Indfødsretsloven i 1776, behandles udførligt, mens eksempelvis klagemålene over hollændere og skotterne i Helsingørs 1500- og 1600-tal eller de nationale modsætninger, som udpiller sig mellem danskere og tyske-

re omkring hertugdømmerne ikke rigtig finder plads.

Hovedvægten i værket og dens styrke ligger helt klart i behandlingen af de sidste 200 års indvandring, hvor forfatteren især mht. det 20. århundrede viser stor viden og overblik.

I modsætning til dens norske pendant er den danske indvandringshistorie skrevet uden et underbyggende noteapparat og uden uddybende kildecitater. Dette kan fra en faghistorikers side beklages, men valget er sandsynligvis truffet under det hensyn at sikre værket en større læserskare. For dem, der mere dybdegående vil beskæftige sig med enkelte delemler, er der en meget prisværdigt omfattende liste over den eksisterende litteratur. Registeret er til gengæld mindre velegnet til hurtige opslag, der da kun er tale om et person- og ikke et emneregister.

Alt i alt et prisværdigt værk, der kan give indblik i mange sammenhænge og åbne øjnene, ikke mindst i en nationalisme- eller indvandringsdebat.

Stefan Pajung

REGIONALHISTORIE

Esben Graugaard: *Nordvestjyske bønder som kreaturhandlere i Nordsørummet. Studie i netværket omkring en regional kultur- og driftsform o. 1788-1914.* (Syddansk Universitetsforlag, 2006). 729 s., 375 kr.

Esben Graugaards disputats er et heltepos. Heltene er egnen, Nordvestjylland, som forstås som Ringkøbing og Thisted amter samt Salling, og handelsmændene. Som alle virkelige heltepos ender det tragisk – med nationalstatens og de store andelselskabers

sejr. Regionalisme og individualisme er udpræget positive kræfter for forfatteren. Det grundtema, der anslås fra begyndelsen, er, at Nordvestjylland først blev periferi sidst i 1800-tallet med nationalstaternes epoke, men før den tid havde været et blomstrende og individualistisk samfund, forankret i det nære, men orienteret mod Verden, som mere betød Hamborg, Husum eller Newcastle end København. Omdrejningspunktet for det hele var studeproduktionen, og de vigtigste aktører i den var ifølge Esben Graugaard de studehandlere, der

sørgede for at sælge okserne til Hertugdømmerne og England. Man kan godt både anfægte noget af denne vestjyske selvforståelse og ironisere over den, og anmelderen vil i det følgende her og der gøre sig skyldig i begge forseelser. Men grundlæggende er den regionale tilgang både en frugtbar analytisk tankefigur og med til at give siderne lidenskab og nerve.

Bogen falder i syv dele. I indledningen præsenteres vi for forfatterens to teoretiske udgangspunkter, regionalhistorien og netværksteorien. Der er også en oversigt over hidtidig litteratur om vestjyske studehandlere, som på god vis inddrager »folkelig« litteratur og dens opfattelser, men kun i meget begrænset omfang litteratur om studehandel andre steder og til andre tider. Det er symptomatisk for bogen. Graugaard ser Verden fra hjemstavnen mere end det modsatte, og han sammenligner kun i ringe grad sine resultater med andres.

Anden del, »Ouverture«, har egentlig to temaer. Det ene er sammenstødet mellem en selvstændig og frihedsbevidst lokalbefolkning og den manglende forståelse for studeavlens og studehandlens betydning hos folk fra andre dele af landet, der mente, at vestjyderne snarere burde omstille sig til mejeribrug, og som ikke sjældent argumenterede for, at studehandlen førte alskens fordærvelighed med sig. Vi har tydeligvis ét af forfatterens yndlingsfjendebilleder for os – de bedrevidende, men uforstandige østdanskere. Det andet tema i denne del af bogen er studehandlens start. Esben Graugaard lader det begynde næsten på dato i 1788 som følge af en efter hans opfattelse afgørende forordning – ikke den om stavnsbåndet, men den der gav studehandelen fri! Et flot og effektfuldt crescendo i ouverturen. Han gør dog opmærksom på, at der også blev eksporteret stude fra enen før, men mener,

at det steg stærkt efter 1788. Ud over loven peger han som forudsætninger på de enligt liggende gårde og godsernes opløsning. Begge dele gav *frihed*, et nøgleord for forfatteren.

Bogens tredje del »fysiognomi« er et forsøg på at tegne et samlet billede af studehandelens helhed. Det handler dog kun om den tidlige periode, hvor studene blev drevet til Hertugdømmerne ad de gamle drivveje. Meget rimeligt præsenterer Graugaard os for en central biperson, som dramaet ikke kunne være foruden: den vestjyske stud. Et fint kapitel i denne del handler om »infrastrukturen« – drivveje, kroer og kvægfolde. Ud over at give indsigt i, hvordan det hele praktisk kunne lade sig gøre, er det spækket med stemninger. Et tredje kapitel beskriver handelens deltagere fra handelsmænd til drivere. Til gengæld savner jeg, at der havde stået lidt mere om det nordvestjyske landbrug, der producerede studene, og især om det marked i Slesvig-Holsten, de blev afsat på – ikke de konkrete markeder i Itzehoe, Altona mv., men selve den økonomiske og praktiske sammenhæng, okserne indgik i. Det er faktisk lidt dunkelt, hvad man ville med alle de stude dernede.

Derpå følger de tre hoveddele. 4. del om studehandlere i første halvdel af 1800-tallet handler om nordvestjyske studehandlere, der med udgangspunkt i en bopæl på hjemegnen købte stude op og solgte dem videre, stort set til Hertugdømmerne. 5. hoveddel handler om Englandseksporten fra ca. 1840 til 1892. Endelig handler 6. del om studehandelen omkring år 1900 – et noget flimrende hovedkapitel.

4.-6. del består af en lang række underkapitler, som imidlertid kan deles op i to grupper. Den ene og mindre er afsnit om rammer for studehandelen. De er især fremtrædende i 5. og 6. del, fordi disse spørgsmål for den tidlige periode

er dækket af del 3, »Fysiognomi«. Kapitlerne handler f.eks. om det engelske marked for kvæg, om kampen for at etablere dampskibs- og jernbaneforbindelser fra Vestjylland, som kvæget kunne sendes med, men også om en dansk klub i London og om etablering af kreaturslagterier.

Disse kapitler står imidlertid blandt et større – og stort – antal kapitler om enkelte studehandlere eller studehandlerfamilier. I del 4. drejer det sig om vestjyder, der med bopæl i hjemstavn købte stude op der og fik dem solgt sydpå. I del 5 møder vi derimod fødte nordvestjyder, der drager til England og med basis der modtager kvæg i kommission hjemmefra og sælger det. I sjette del er det lidt en skønsom blanding – fødte nordvestjyder i Tyskland eller Esbjerg, men også nogle, der virker hjemmefra. Kapitlerne er af stærkt varierende længde og indhold.

Disse portrætkapitler er bogens egentlige kerne. De er ikke uden lighed med ældre tiders bøger over »fortjente mænd« inden for bestemte byer, egne og erhverv. Graugaard glæder sig, når det går hans studehandlere godt, og ord som »legendarisk« eller at en persons navn var et »begreb« er i flittigt brug, og adskillige gange pointeres det, at den og den drev det videre eller ser anderledes ud, end »man almindeligvis« venter af en vestjysk bonde eller bondesøn. Graugaard har dog også nogle – få – med, som det gik galt for.

Men selvfølgelig har Graugaard også dybere analytiske mål med undersøgelsen af de enkelte personer og slægter. Konsekvent søger han at præsentere sine personers baggrund, videre historie og især deres netværk, som mest består af familie, men også af andre folk fra egnen mv. Her følger fremstillingen hans grundlæggende teori om netværkets betydning. Derudover får det enkelte kapi-

tel farve af det kildemateriale, der har været til rådighed. Graugaard selv og mindst én hjælper nævnt i forordet har med stor energi opsnuset kildemateriale om studehandlerne i privateje. Her er der fundet en regnskabsbog, dér nogle breve, et tredje sted nogle afregnings-sedler osv. Det er meget fortjenstfuldt og giver os en mængde viden, man ikke kunne have fundet i offentlige arkiver.

Grundlæggende er denne struktur både afhandlingens styrke og svaghed. Det har en styrke at se på personernes virke samlet – både rent narrativt og forståelsesmæssigt. Tætheden til både personer og kilder giver fremstillingen farve og nerve, hvor den er bedst, men vi får også de enkelte oplysninger sat i ophavssituation på denne måde. Omvendt fortøner samlende problemstillinger sig mellem de mange detaljer og navne. Det er stort set op til læseren selv at samle spredte oplysninger om de enkelte temaer op og føje dem sammen. Samtidig kommer man ikke uden om, at det meget store antal enkelthistorier, hvoraf nogle er ret korte og uden et klart fokuspunkt, også er noget trættende at komme igennem, hvis man ikke har et personligt forhold til denne gård eller hin slægt.

Graugaard søger at råde bod på det i sin ret fyldige konklusion, som i øvrigt er mere nøgtern og balanceret, end resten af bogen mange steder har fået læseren til at forvente. I hovedsagen er konklusionen, at der var en blomstrende og udadvendt regionaløkonomi båret af individualistiske og markedsorienterede studehandlere, der virkede sammen i netværk og gennem dem fik en social kapital af kyndighed, kendskab til relevante personer og tillid. Graugaard slår imidlertid også fast, at det faktisk ikke var helt let at arbejde sig op, hvis man ikke havde baggrund i det »rette« miljø. Han mener, at det

mest skyldtes, at andre ikke havde den nødvendige sociale kapital. Nedgangen havde flere forklaringer. Nationalstaternes pres er én, men faktisk lægges ansvaret lige så meget på engelske og tyske markedsreguleringer, som på København. En anden forklaring er, at de individuelle handelsmænd til sidst blev udkonkurreret af de store koncerner. Graugaard konstaterer dog også, miljøet ikke afgørende formåede at omstille sig. Der var ikke mange af de stolte studehandlere, der var bærende i skabelsen af andre virksomheder. Ud over at drive studehandel var deres mål at eje en stor gård. Når kapital blev trukket ud af handelen, blev den investeret i gårde, der som hovedregel blev drevet videre med vægt på stude. Studehandlerne var nok verdensmænd, men inden for en særlig verden holdt sammen af kvæg. Disse konklusioner fremstår væsentlige og velargumenterede.

Måske kunne et par nuanceringer mere være på sin plads. Graugaard tegner et billede af en overgang fra en tilstand før 1788, hvor studene (vistnok?) blev staldet på herregårdene og solgt til opkøbere sydfra til en mere og mere bondedomineret økonomi, hvor bønderne både overtog produktionen og handelen. Samlet kan der ikke være tvivl om, at det er rigtigt i og med, at godserne i traditionel forstand simpelt hen opløstes. Spørgsmålet dog er, om omvæltningen var helt så stor. Hans Henrik Appels disputats, som forfatteren slet ikke bruger (men den handler jo også om Sydvestjylland), viser en blomstrende studehandel blandt vestjyske bønder i 1600-tallet. Var den virkelig stoppet helt i 1700-tallet? Og omvendt – hvor udpræget var de nye studematadorer »bønder«? De var juridisk set bønder og havde deres rod i bondestanden, men det er påfaldende, hvor mange, som kom fra egnens store gårde, og i hvor høj grad de

købte store gårde, når de havde succes. Langt op i tiden var det også først og fremmest de gamle herregårde, de op-søgte for at købe stude. Herregårdenes navne bliver på flere måder ved med at gå igen gennem fremstillingen. Samtidig forekommer det mig ikke helt overbevisende, at det kun var den sociale kapital, der gjorde, at disse dynastier sad på tingene, og at nye havde svært ved at komme ind. Måske var der også mere kontant kapital på spil, hvad Graugaard selv er inde på i en række tilfælde. Man kan måske også diskutere, om man så stærkt, som Graugaard gør i nogle programatiske formuleringer, næsten kan sætte lighedstegn mellem studehandel og hele den regionale selvstændigheds- og driftighedskultur. Hvad med det 20. århundredes vestjyske »smedemesterindustri« og de nordvestjyske svinematadorer? Graugaard får måske lige rigeligt bundet hele den regionale kultur i halen på studen.

Den valgte regionale afgrænsning fremstår umiddelbart velvalgt, men da forfatteren ikke systematisk afprøver den, forbliver den i nogen grad en påstand, at denne region havde et fællesskab, der forbandt den indadtil og afgrænsede den udadtil. Graugaard viser, at den valgte region havde studeproduktion og studehandel til fælles (dog undtagen Hammerum herred, som kun af navn men ikke af gavn er en del af Graugaards Nordvestjylland), men han undersøger ikke, hvor klar afgrænsningen var til andre regioner, f.eks. Sydvestjylland, og om der f.eks. i lige så høj grad var folk derfra, som handlede med stude i London, Newcastle og Hamborg. Selvom ingen kan forlange, at Graugaard skulle have brugt samme flid på at efterspore folk fra andre egne, kunne blot nogle hastige sideblik have sat Nordvestjylland mere i relief.

Man føler sig taget ved hånden af

en særdeles lokalkendt person rundt blandt de mange lokaliteter på egnen, der ofte karakteriseres i få og velvalgte ord. Jeg kan dog ikke nære mig for at komme med et par småpip fra den region, jeg har giftet og arbejdet mig ind i, og som Graugaard behandler med noget større nonchalance. Dels synes jeg, at Graugaards bog ville være blevet lidt mere Verden og lidt mindre hjemstavn ved i højere grad at sammenligne med andre steder – f.eks. Sønderjylland. Dels irriterer hans brug af danske og tyske navne mig. Han skriver Tønning,

men Eiderstedt, hvor man dog ellers normalt snarest fordanser det større og bruger lokale navneformer på det mindre. Han taler om Sønder Lygum – en sær blanding af det tyske Süderlügum og det danske Sønder Løgum – og om »Haistruphoff i Haistrup sogn«. Hvorfor må denne i sandhed »legendariske« herredsfoged- og studehandlergård ikke hedde Hajstrupgård, når den dog ligger nord for Skelbækken. Der hverken var eller er i øvrigt noget Hajstrup sogn. Hajstrupgård ligger i Bylderup.

Carsten Porskrog Rasmussen

ERHVERVSHISTORIE

Leif Hansen Nielsen: *Ad Industriens Vej – Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særligt henblik på Nordslesvig*. (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, 97, 2007). 420 s., 298 kr.

Ad Industriens Vej er en lettere omarbejdning af Leif Hansen Nielsens afhandling, som tildelte ham ph.d.-graden ved SDU i 2005. Afhandlingens problemformulering er inddelt i tre delmål, for det første at opstille begrebsapparat og kildemateriale til en kvantitativ analyse af industrien i Slesvig-Holsten i den preussiske periode, for det andet at vurdere den nordslesvigske industri i sammenhæng med den slesvig-holstenske industri og endelig at lave en detailundersøgelse af den nordslesvigske industri på virksomhedsniveau.

Bogen er strengt disponeret efter problemformuleringen, hvor hvert spørgsmål er tildelt hver sin del af bogen samt et tabellarisk appendiks, hvor det benyttede kildemateriale er optrykt.

I del I redegør Nielsen for kildematerialet, der hovedsageligt består af virksomhedsindberetninger af offentlig proveniens. I perioden indtil 1875 er der dog ikke nogen systematiske tabellariske indberetninger, hvilket desværre klart afspejles i bogen, hvor denne periode er relativt sparsomt beskrevet, særligt i del II om den slesvig-holstenske industri, hvor denne periode fylder 4 sider. Fra 1876 er kildematerialet særdeles omfangsrigt og præcist, og det må have været en kraftpræstation at bearbejde det, hvilket bogens store tabellariske appendiks (71 sider!) med en topografisk oversigt over de forskellige brancher i Slesvig-Holsten vidner om. Det er således også denne periode, der får den største opmærksomhed i bogen.

Metodisk tager undersøgelsen udgangspunkt i den klassiske industridefinition, hvor skellet mellem håndværk og industri lidt arbitrært er sat ved 5 arbejdere eller derover, men som forfatteren argumenterer for, er det en let operationaliserbar skelnen, som er alment anerkendt. Da bogens ærinde mere er

et regionalhistorisk perspektiv på emnet end et industrihistorisk perspektiv, udleder Nielsen en analysemodel, hvor han tager udgangspunkt i den geografisk, administrative opdeling af hertugdømmerne i 23 kredse og kredsfrige byer, hvilke han inddeler i tre niveauer (A, B og C) efter hvor industrialiserede de er. Udover disse kredse opererer Nielsen med et center-periferi aspekt, hvor Nielsen inddeler hertugdømmernes byer i landcentre og oplandscentre med Hamborg/Altona som »hovedstad«.

Denne analysemodel er udgangspunktet for del II om den slesvig-holstenske industri, hvor Nielsen kyndigt starter med at opridse den økonomiske, infrastrukturelle og demografiske kontekst. Derefter følger et afsnit om industrilokalisering, hvor Nielsen operationaliserer sin analysemodel, dette gøres dog ikke med større held. I inddelingen af kredse og kredsfrige byer på de tre industrialiseringsniveauer (A, B, og C) udsunder Nielsen de ti mest industrialiserede kredse (A), efter hvor mange industriarbejdere de har, idet der identificeres et klart skel i antallet af fabriksarbejdere mellem de hhv. tiende og elvte mest industrialiserede kredse. Men i skellet mellem de næstmest industrialiserede kredse (B) og de mindst industrialiserede kredse (C) benytter Nielsen antallet af virksomheder til at fastlægge skellet mellem den 15. og den 16. mest industrialiserede kreds. Det kan give fin mening at operationalisere en niveaudeling efter empiriske parametre, men i så fald burde Nielsen være konsekvent i den måde, han skelner mellem dem, eller vælge en arbitrær analytisk skelnen ved hhv. tiende og 15. kreds. Den lidt mudrede kategorisering går desværre igen i flere konklusioner. Derefter følger et solidt afsnit om den industrielle udvikling, der fra 1876 til 1900 er endog særligt udførligt beskrevet på branche-

niveau, mens beskrivelsen af den forudgående og efterfølgende del af perioden er mere summarisk.

Herpå følger del III om den industrielle udvikling i Nordslesvig, som er bogens bedste, vigtigste og omfangsrigeste del. Her gennemgår Nielsen minutøst og kompetent branche efter branche over 70 sider. Under hver branche er der endog detailbeskrivelser af de enkelte virksomheder, hvilket gør denne del yderst interessant for alle, der beskæftiger sig med Nordslesvigs historie. Efter denne grundige gennemgang når Nielsen til den vigtige konklusion, at der ikke kan konstateres nogen betydelig fremgang i antallet af industrivirksomheder og industriarbejdere mellem 1860 og 1914, men at industrialiseringsprocessen i Nordslesvig mere var kendetegnet ved en kvalitativ end en kvantitativ udvikling. De kvalitative ændringer gav sig bl.a. udtryk i industriens finansiering og branchestrukturer, men også i de sociale strukturer. Hvorefter Nielsen afslutningsvis bevæger sig ud over de strenge tabellariske beskrivelser af antal virksomheder og arbejdere for at forklare de kvalitative ændringer i arbejderboliger, virksomhedsstruktur og arbejderorganisering. Dette er en meget veloplagt afslutning på en afhandling, der er meget stramt kvantitativt disponeret.

Generelt kunne man qua emnet og metoden savne en mere konsekvent matematisk behandling af data, som når Nielsen i grafiske udviklingslinier ikke benytter et fast interval mellem sine punkter (1876, 1879, 1884, 1888...), og end ikke forklarer, hvorfor han lidt overraskende bruger år 1879 og ikke 1880. Ligeledes ville det have været at foretrække, om Nielsen, når han beregner vækstrater, beregnede den årlige vækst efter renteformlen og ikke den procentvise fremgang mellem forskel-

lige årstal, den årlige vækst ville gøre sammenligninger med andre forløb (i f.eks. Kongeriget) lettere.

Det virker også som om, at der er mange muligheder i valget af den kvantitative metode, som Nielsen ikke benytter; det er lidt ærgerligt, at han, når han står i den unikke situation at have hele to samtidige kilder til det samme materiale, ikke gennemfører nogle statistiske tests af samvariationen mellem de to kilder som en del af sin kildekritik. Ligeledes kunne Nielsen udnytte materialet bedre og få større indsigt i emnet, hvis han f.eks., når han sammenligner udviklingen i den gennemsnitlige fabriksstørrelse over tid, testede eventuelle ændringer i spredningen.

Endelig kunne man godt savne, at Nielsen havde turdet analysere materialet lidt dybere. Nielsen bevæger sig hovedsageligt i de rent deskriptive lag af industriudviklingen og overvejer ikke, hvilke drivkræfter der var eller ikke var i industrialiseringen af Slesvig-Holsten, hvorfor industrialiseringen, på trods af den nære gennemgang af særligt de nordslesvigske virksomheder, delvist fremstår som anonyme opremsninger af årstal og kvanta.

Men dette til trods er Niensens bog en meget sober gennemgang af den slesvig-holstenske industri, som ikke tidligere er beskrevet. For danske industrihistorikere er det uvurderligt med en så minutiøs gennemgang af den nordslesvigske industri, der ikke tidligere er kortlagt i den preussiske periode, fordi industrihistorierne (udelukkende) har koncentreret sig om kilder fra den danske administration. Endvidere vil det særdeles grundige og omfangsrige appendiks være en uvurderlig kilde til alle med interesse i industrihistorien samt Slesvig-Holstens og ikke mindst Sønderjyllands historie.

Jeppe Klok Due

Gunnar Solvang: *Dansk flinteindustri. En kulturhistorisk skildring af en glemte landindustri.* (Køge Museum, 2006). 352 s., 350 kr.

»Vi stod ved den ene side ved transportbåndet, der gik forbi. Den tid jeg stod der, stod jeg mest alene og pillede, sommetider kom der en til. Det var bare om at bruge fingrene hele tiden, så der var meget af de der små runde kuglesten. [...] De små kuglesten blev sendt til udlandet... Jeg pillede dem fra til medicinalfabrikkerne. Jeg regner med at de brugte sådan en mølle til at pulverisere med.« Således erindrede Hugo Kuske sin tid som arbejder ved flinteindustrien ved Odden syd for Køge sidst i 1950'erne. Citatet er at finde i Gunnar Solvangs bog om den danske flinteindustri og er sigende for bogens emne, men også for den tilgang forfatteren har haft til det.

Det er nok ikke helt grundløst, når Gunnar Solvang omtaler flinteindustrien som en glemte industrigren, som mange nok kun husker fra filmatiseringen af Morten Korchs roman *Flintesønnerne* fra 1956, hvor Poul Reichardt går så meget ondt igennem, inden han bliver velhavende ved at udnytte ressourcerne fra *Flintegården*. Gunnar Solvang anfører selv som en af forklaringerne, at der er tale om en landindustri, som ikke har fået samme opmærksomhed som den egentlige byindustri. Forfatteren råder med sin bog bod herpå og præsenterer et indsigtfuldt indblik i denne glemte landindustri historie.

Indledningscitater i denne anmeldelse rummer i kort form en beskrivelse af selve kernen i den danske flinteindustri. Det var indsamlingen af den såkaldte kugleflint, som er flintesten, der ved havets påvirkning over tid er blevet runde og glatte – en slags naturens specialprodukt, som kun findes ganske få steder

i verden. Det var denne type sten, som Hugo Kuske »pillede« ved transportbåndet. Kugleflinten blev først og fremmest anvendt som knuselegemer i industriens rørmøller til pulverisering af forskelligt materiale. Kuske beretter selv om de mindre sten, som blev brugt i medicinalindustrien, men en stor del blev brugt under fremstillingen af cement. Og som Kuske også beretter, så var kugleflinten først og fremmest en eksportvare. Det var dog ikke kun kugleflinten, der blev udnyttet. Også den flint, der ikke var blevet rundet af havets påvirkning, fandt anvendelse. Den såkaldte sortflint blev i knust form bl.a. brugt til sandpapir, og som brændt flint var den et vigtigt element i produktionen af fajance.

Samtidig afslører anvendelsen af citatet, at *Dansk flinteindustri* ikke blot er en bog om industriens historie, men at undertitlen *En kulturhistorisk skildring...* skal tages alvorligt. Gunnar Solvang har ønsket også at give indblik i de folk og de forhold, som virkede ved industrien. Derfor findes i bogen mange beretninger fra mennesker, der har kendt til forholdene ved flinteindustrien – heriblandt Hugo Kuske.

I bogen behandler forfatteren flinteindustrien på tre niveauer, som ofte er blandet ind mellem hinanden, hvilket man som læser lige skal vænne sig til. Det overordnede niveau er flinteindustrien som industrihistorie. Det andet er en art virksomhedshistorie, som er bindeleddet til det nederste niveau, der er den kultur- og lokalhistoriske tilgang. Det er det sidste niveau, der sammen med kronologien udgør ryggraden i bogens opbygning.

Udviklingen inden for industrien var hele baggrunden for udnyttelsen af de danske forekomster af flint – ikke mindst kugleflint. Den vigtigste aktør blev firmaet F.L. Smidth (FLS), der i 1891 slog sig på cementfabrikation og i

den forbindelse fik udviklet en rørmølle, hvor kugleflint var ideelt som knuselegeme. For at sikre forsyninger til ikke blot egne fabrikker, men også dem de opførte i udlandet, begyndte FLS at deltage i udvindingen af kugleflint. Indsamlingen af kugleflint var kommet i gang i 1880'erne via »stenpillere«, der bogstaveligt gik langs stranden og samlede kugleflinten op fra jorden. Hurtigt startede man imidlertid på en mere systematisk spadegravning af arealerne, så også de sten, der lå nede i jorden, kunne udvindes. Det egentlige industrielle gennembrud i udvindingen af kugleflint kom i 1910'erne, hvor de første gravninger med maskine begyndte. Dette betød samtidig, at udvinding af sortflint i stor skala nu også kunne betale sig. Prisen på kugleflint var nemlig så mange gange højere end den almindelige flint, at det langt op i 1900-tallet stadig kunne betale sig at indsamle den direkte fra standen – først efter 2. Verdenskrig forsvandt de sidste stenpillere. For eksempel var prisen for 1 ton kugleflint i 1932 30 kr., mens et ton sortflint kun blev betalt med 5 kr. og et ton singels eller småsten med kun 2 kr. På dette tidspunkt havde kugleflinten allerede mistet en del af sin betydning i cementindustrien, men udvindingen fortsatte dog frem til 1970'erne, da der stadig var efterspørgsel i andre dele af industrien.

Når en del af bogen kan siges at kunne henføres til virksomhedshistorie, skyldes det først og fremmest, at der var meget få virksomheder involveret som bindeled mellem industrien og selve udvindingen af flint. Som nævnt var FLS en af de virksomheder, der tidligst var begyndt at sikre sig forsyninger af kugleflint. Men karakteristisk for denne virksomhed, der kun var interesseret i kugleflint, så længe den var en nødvendighed for virksomhedens hovedprodukter, cementproduktion og opførelse

af cementfabrikker, trak den sig i 1930 ud af udvindingen af kugleflint, fordi stålkugler på dette tidspunkt helt havde afløst flinten som knuselegemer i cementfabrikkernes rørmøller.

Der var imidlertid også andre aktører på banen. En af dem var det i 1901 oprettede Dansk Flint Export (DFE), der tog sin begyndelse i ydmyge omgivelser i Holtug på Stevns. En egentlig konkurrent til FLS var der ikke tale om, da man meget tidligt forstod at dele markedet mellem sig. Men fordi FLS og DFE allerede i 1910'erne havde mekaniseret produktionen og derved kvalt de mindre producenter af kugleflint, stod DFE stort set alene tilbage som leverandør af kugleflint og storleverandør af sortflint, da FLS trak sig ud af produktionen. DFE var således den altoverskyggende virksomhed inden for flinteindustrien, hvilket berettiger til den centrale position, som virksomheden har i Gunnar Solvangs bog.

Som virksomhed virkede DFE også som bindeleddet mellem industrien på den ene side og de lokale områder, hvor udvindingen af flinten foregik, på den anden. Hovedvægten i bogen er på industriens opståen og tidlige udvikling, mens afviklingen kun behandles overfladisk. Men det gør ikke noget for fremstillingen. Læseren bliver meget hurtigt introduceret til emnet, og man får et nærmest nært forhold til de personer og steder, Gunnar Solvang tager under behandling. Det gælder bl.a. pionererne ved Strøby Strand, som i 1880'erne begyndte at pille kugleflint i det, der skulle blive et af de vigtigste udvindingsområder.

Bogens opbygning bærer i det hele taget præg af en geografisk tilgang, hvor man først og fremmest hører om de vigtige udvindingssteder ved Stevns og Møn, mens behandlingen af områderne ved Langeland, Samsø, Ærø, Djursland

og i Thy nærmest kan betegnes som en introduktion – men her kom flinten hovedsageligt også i anden række i forhold til udvinding af småsten mm., hvilket var modsat i forhold til de østdanske udvindingssteder. Denne inddeling af bogen, som kan siges at være bestemt af ressourcerne, har sine fordele, men også sine ulemper. Blandt fordelene er, at man kommer tæt på en række af de lokale aktører og får en indgående forståelse for de lokale forhold, der udspillede sig omkring en landindustri, som var så afhængig af nogle særlige lokale ressourcer. Det betyder også, at der ikke bliver tale om virksomhedshistorie i traditionel forstand, selvom DFE blev så dominerende en aktør, hvilket jeg kun synes er en fordel. Blandt ulemperne er, at man sine steder får indtryk af, at der er tale om gentagelser, og at fortællingen om flinteindustrien som industrigren til tider virker fragmenteret.

Set under ét må de mål, Gunnar Solvang opstiller for bogen, siges at være opfyldt. Han får både kortlagt, dokumenteret og analyseret den danske flinteindustri – herunder de industrielle og ikke mindst menneskelige aktiviteter. En af de måder, hvorpå Gunnar Solvang dokumenterer industrien, fortjener særlig omtale. Det gælder hans brug af fotografier af aktiviteter og mennesker i og omkring flinteindustrien, som han primært har skaffet via lokalarkiver og private personer. Disse fotografier er en stor gevinst for bogen, der i sin helhed fremtræder som en flot publikation. Som en epilog tager Gunnar Solvang læseren med på en ekskursion til de steder i landet, hvor den primære udvinding af flint fandt sted for at vise de spor, som denne industrigren har efterladt i landskabet. Overraskende nok vidner landskabet kun sporadisk om tidligere tiders udvinding af flint, men med Gunnar Solvangs bog i hånden vil læseren være i stand

til at tolke sporene og se tilbage på en landindustri, der opstod med baggrund i industriens behov for knuselegemer og

råstoffer, men som til dels blev overhalet af den teknologiske udvikling.

Adam Tybjerg Schacke

LANDBRUGSHISTORIE

Irene Hellvik, Per Grau Møller, Henrik Vensild og Holger Villumsen (red.): *Landbrugshistorien på museum*. (Landbohistorisk Selskab, 2007). 175 s., løssalg 158 kr.

Bogen *Landbrugshistorien på museum* er blevet til på baggrund af beretninger fra et symposium, der blev afholdt på Dansk Landbrugsmuseum i oktober 2005. Arrangørerne af symposiet var de kulturhistoriske museers landbrugspulje og Landbohistorisk Selskab, og ønsket var at sætte bredt fokus på landbrugshistorie og bevaring. Det sker gennem 14 artikler, der primært henvender sig til personer med interesse for landbohistorie og med drift af landbrugsmuseer i særdeleshed. Men også folk med interesse for museumsdrift mere generelt kan gøre brug af de erfaringer, som forfatterne deler ud af. Det er ikke en bog, der går teoretisk til værks. Den er præget af erfaringsudveksling mellem fagfolk med forskellige vinkler på landbruget og landbrugshistorien på museerne, og den er baseret på en meget praktisk funderet tilgang til emnet gerne med udgangspunkt i forfatternes egen dagligdag med arbejdet med landbrugs- og landbohistorien.

Forfatterne er sammensat, så de repræsenterer en bred vifte af vinkler på emnet og har baggrund i både landbrugsmuseer – der er stærkt repræsenteret – i landbruget, et privat museum, Landbohistorisk Selskab, Kulturarvsstyrelsen og Dansk Jordbrugsforskning.

Bogen kommer derfor vidt omkring i sin behandling af emnet, og på den måde opfylder *Landbrugshistorien på museum* sin målsætning om at sætte et bredt fokus på landbrugshistorie og bevaring. Den giver et meget overordnet indblik i nogle centrale museologiske problemstillinger, der er forbundet med hver af forfatternes område, uden dog at gå voldsomt i dybden med de enkelte emner. Det er en styrke, at også landbruget og de private samlere, der har relation til emnet, får lov at give deres mening til kende.

I bogens første egentlige artikel op-ridser Ib W. Jensen, der er viceformand i Dansk Landbrug og selv fuldtidslandmand, landbrugets synsvinkel på bevaring af landbrugets kulturarv. Han stiller gode spørgsmål om bevaring af såvel bygninger som løvsøre og efterlyser både rådgivning, oplysning og økonomisk kompensation til at løfte opgaven. Han ønsker, at det skal være muligt både at bruge og bevare samtidigt og dermed opretholde et levende kulturmiljø. Dette er en problematik, der tages op af Lisbeth Brorsen i bogens sidste artikel.

Peter Bavnhøj, direktør på Dansk Landbrugsmuseum, behandler i sin artikel forskningen på landbrugsmuseerne. Heri påpeger han, at denne ikke kan måles efter den samme alen som forskningen på universiteterne, og at der derfor er behov for en passende vejledning til forskning på museer. Museumsloven har ingen nærmere specificering af dette arbejdsområde, hvilket Bavnhøj finder

problematiske. Han ser desuden på, hvordan dalende bevillinger til museerne især går ud over institutionernes forskning. Med udgangspunkt i Dansk Landbrugsmuseum kommer han med bud både på, hvordan museerne kan optimere forskningen under de givne vilkår samt på centrale fremtidige satsningsområder for netop denne forskning.

Vilkårene for museers formidling og nogle af de virkemidler, der kan gøres brug af, behandles i Irene Hellviks artikel. I forlængelse af Bavnhøjs beskrivelse af forskellen i forskningen på universiteter og på museer, kommer hun ind på, hvordan traditionel forskningsformidling og museumsformidling adskiller sig – i sidstnævnte med modtageren som den væsentligste faktor, som formidlingens virkemidler skal tilpasses efter. På museerne skal formidlingen af den bagvedliggende forskning således kunne forstås af alle. Forfatteren kommer med nogle generelle overvejelser, der eksemplificeres gennem et konkret projekt på Dansk Landbrugsmuseum, hvor forfatteren er ansat som museumsinspektør.

Med udgangspunkt i nogle udvalgte landbrugsmuseers fremstilling af sig selv på nettet ser webredaktør og formidler på Nationalmuseet Charlotte S. H. Jensen på, hvordan disse museer tager udgangspunkt i den samme målgruppe, nemlig børnefamilier. Hun ser desuden på, hvordan de i deres præsentation tager udgangspunkt i museet som et fysisk og konkret sted, hvor man kan tage hen. Derefter kommer hun med spændende og konkrete bud på, hvordan museer bedre kan udnytte internettets muligheder for formidling af kulturarven. Fx kan nettet bruges til at komme i dialog med brugerne af hjemmesiden, der ikke nødvendigvis behøver at være de samme som dem, der besøger museet. Charlotte Jensen har således begået

en artikel, som mange museer efter min mening vil kunne drage nytte af, hvis de altså tør give slip på ideen om museet udelukkende som fysisk og konkret sted. Begge formidlingsformer – både den fysiske og den virtuelle – har deres forer og begrænsninger og kan med fordel supplere hinanden.

Holger Villumsen fortæller om små museer som partnere i internationalt samarbejde. Dette gør han med udgangspunkt i et projekt fra hans tid på Grindsted-Vorbasse Museum om hedelandskab på tværs af grænser. Herigennem påviser Villumsen, at selv små museer kan indgå i internationale samarbejder og dermed medvirke til at viden om grænseoverskridende fænomener ikke begrænses af de nationale grænser. Lærerigt er det, at han også opridsrer nogle af de faldgrupper, der kan være ved denne type samarbejder. Ligeledes påpeger han, at hvis hedelandskabet skal bevares optimalt, må dette ske vha. metoder, der baserer sig på både humaniora og naturvidenskab.

Museumsinspektør ved Dansk Landbrugsmuseum Jens Aage Søndergaard fortæller om Dansk Landbrugsmuseums indsamlings- og kassationspolitik. Han favner tiden fra museets første samling og frem til i dag, krydret med nogle generelle betragtninger om indsamling og kassation. Søndergaard ønsker endvidere at give nogle bud på en fremtidig indsamlings- og kassationspolitik på Dansk Landbrugsmuseum, og her kommer han til den lidet overraskende konklusion, at den aktive indsamling helst skal bygge på forudgående undersøgelse. I forlængelse heraf giver han et bud på, hvordan undersøgelsen af 10-15 repræsentative gårde – evt. i samarbejde med lokale museer – ville kunne give et overblik over landbrugets struktur i dag og dermed, inden for det nyere landbrugs historie, danne grundlag for indsamlingspolitik-

ken. Nogen samlet oversigt over museets indsamlingspolitik kommer dog ikke helt tydeligt frem i artiklen. Han afslutter med at komme med sine egne bud på fremtidige satsningsområder for indsamlingen, men heller ikke dette fører til et overblik over den samlede politik på området. Artiklen kunne ligeledes have vundet i både sprog og opbygning ved en sidste gennemlæsning.

Hans Larsen, landmand og stifter af den private samling: Morsø Traktormuseum, beskriver i sin artikel, hvad han ser som de private samlingers fordele i forhold til de statsanerkendte og statslige museer. Et ex kunne være, at de er i stand til frit at omstrukturere deres samlinger og kassere genstande, der ikke længere er aktuelle. Han beskriver også, hvordan han betragter de private samlinger som et muligt led i den museale fødekæde, da disse i nogle tilfælde bliver til statsanerkendte museer. Ordet museum er ikke beskyttet, og Larsen ønsker da heller ikke at ordet skal begrænses til brug for de statsanerkendte og statslige museer alene, men at brugen af ordet begrænses således, at samlinger skal opnå godkendelse for at kunne bruge det. Til slut ser han på, hvordan samarbejde mellem de to typer af museer kan styrke formidlingen og markedsføringen.

At bevare den levende kulturarv medfører nogle problemstillinger, som bevarelsen af de mere traditionelle museumsgenstande ikke rejser. Dette belyses af museumsinspektør Niels Bendsen, der kommer godt omkring emnet både formidlingsmæssigt, museums- og dyreetisk, indsamlingsmæssigt, historisk og i forhold til museumsloven. Dog kunne det være interessant at høre mere om, hvordan registreringen af dyrene foregår eller bør foregå, da disse vel ikke kan registreres som traditionelle genstande?

Gert Poulsen, seniorforsker ved Danmarks Jordbrugsforskning, beskriver, hvordan bevaringen af landbrugsplanter er sat i system i Nordisk genbank og Nationale klonarkiver, men at der for prydplanternes vedkommende ikke findes en lignende systematisk bevaring. Han kommer med et bud på, hvordan museerne kan spille en rolle i disse planters indsamling, bevaring, dokumentation, forskning og formidling med hjælp fra et nationalt bevaringsprogram.

Helle Ravn kommer med en kulturhistorikers bud på bevarelsen af landbohavers nytte- og prydplanter. Forfatteren påpeger et behov for et systematisk indsamlings- og bevaringsarbejde, og at dette udføres både ud fra et genetisk og et kulturhistorisk aspekt. Og det haster, hvis det skal være muligt overhovedet at indsamle både det levende materiale og viden omkring det, da både informanter og plantematerialet er uddøende racer.

Museumsinspektør Hanne Christensen beskriver en undersøgelse, hvis primære formål er at dokumentere den nyere landbo- og landbrugshistorie. Undersøgelsen og dermed artiklen dokumenterer dynamiske landbrug uden at have bevaring af genstande som motiv. Som læser savner man dog, at undersøgelsen i større grad sættes ind i forhold til dens brug på museet.

Museumsinspektør og leder af Fri-landsmuseets bygningsafdeling Niels-Erik Jensen fokuserer i sit indlæg på de historiske bygningers fortælleverdi, og hvordan denne bevares bedst muligt. Han påpeger blandt andet et stigende behov på museerne for bygningsantikvarisk kompetence, da kommunalreformen har medført, at ansvaret for rådgivning på området er flyttet fra Kulturarvsstyrelsen ud til museerne.

Hvor Niels-Erik Jensen har de bygninger, der er kommet på museum som sit hovedområde, koncentrerer Lisbeth

Brorsen fra Kulturarvsstyrelsen sig om bevaring af gårde og haver in-situ. Hun fortæller både om bevaring af bygninger gennem fredning og om bevaring af bygninger, der stadig er i drift, gennem bl.a. bevarende lokalplaner. Disse er med til at sætte rammer for ændringer af bygningerne og medtager også bestemmelser om bygningernes omgivelser. Hun påpeger samtidig, at hvis bevarin-

gen skal lykkes, er der behov for oplysning og viden.

Tilsammen giver bogens mange indlæg et nuanceret billede af landbrugs-historien på museum, som den ser ud i dag, og den rummer forfatterens bud på, hvor man kunne sætte ind med forbedringer inden for netop det område, de hver især behandler.

Lola Wøhlk Hansen

MADHISTORIE

Carol Gold: *Danish Cookbooks*. (University of Washington Press & Museum Tusculanum, 2007). 220 s., 198 kr.

Dette er en festlig bog, skrevet af en amerikansk forsker fra Alaska, om danske kagebøger gennem tiderne. Den er yderst læseværdig. Ganske vist er der et par skæverter, men også en række interessante detaljer og endda et par »scoops« oveni. Og så har det vel altid sin charme at blive set på udefra.

Med rette gør forfatteren rede for, at kagebøger ikke siger ret meget om, hvad der rent faktisk er blevet spist. De er, som bl.a. Stephen Mennell har været inde på, mere normative og retningsgivende og siger ikke nødvendigvis ret meget om, hvad folk spiser til daglig. Det er måske også de færreste, der faktisk læser kagebøger – om end tallet nok er stigende – og kun ganske få bruger opskrifterne slavisk. Alligevel, skriver Carol Gold, kan de være gode at få forstand af. Det afhænger af, hvad man bruger dem til. For de flestes vedkommende er de nok »drømmebøger«, mener hun. Man lader sig forføre og længes; ud til eksotiske egne, hvor man til palmernes sus og bølgeres klukken spiste den lækreste mad – eller drak sig

småfuld i retsina. Den slags gælder nok især nutidige kagebøger. Men hvad med historiske kagebøger? Kan de overhovedet bruges til noget? Ja, bl.a. som kilder er svaret i dette værk

De kan sige noget om læsefærdighed, husholdningsstørrelser, portionsstørrelser, ingrediensstilgængelighed etc. Men udover sådanne socialhistoriske perspektiver kan de også være kilder til mere løse overvejelser vedrørende husmoderrollen, dansk identitet og udviklingen af dansk nationalisme og det borgerlige køkkens fremvækst. I det sidste tilfælde ses en tydelig inspiration fra Jack Goody. Kagebøger repræsenterer det kulinariske udtryk for dynamik og historisk forandring, samtidig med at de kan ses som led i en folkeliggørelse: når opskrifterne sættes på print, så at de kan læses i bog, bliver de også alment tilgængelige og afmystificerede. Vil man distingvere sig, bliver man så nødt til at finde på nyt. Også kagebøger er underlagt risikoen for inflationært slid og modens tyranni. På den anden side kan de mange genoptryk af klassikere som Madam Mangor og Frøken Jensens kagebøger også være et tegn på et kontinuert behov for gode råd og oplysning – og en betydelig slidstyrke.

Der udkom mellem 1616, hvor den første trykte kogebog på dansk så dagens lys, og 1901 hvor Kristine Marie Jensens populære *Frøken Jensens Kogebog* udkom første gang, ca. 150 kogebøger. Forud var gået nogle håndskrevne opskriftsamlinger, som daterer sig tilbage til 1200-årene, som Carol Gold ikke medtager, ligesom hun klogelig slutter ca. 1910. Halvdelen af disse bøger var skrevet af kvinder, men med den interessante omstændighed, at mellem 1616 og 1795 var der kun to kvindelige forfattere. Resten var skrevet af mandlige kokke. Man fristes til at se dem som stjernekokke. Herefter tager kvindelige skribenter mere og mere over. Carol Gold ser det som et tegn på, at der bliver brug for mindre raffinerede og mere borgerlige kogebøger. Givet er det, at når Madam Mangors *Kogebog for Smaa Huusholdninger* mellem 1837 og 1910 udkom i fyre genoptryk, er det en indikator på et stabilt behov, der angik andre kredse end de aristokratiske, som de ældste danske kogebøger henvendte sig til. Disse kogebøger må i højere grad end deres forgængere anskues som brugs- og inspirationsbøger. Kogebogslitteraturen efter 1850 henvender sig til middelklassens husholdninger mere end til deciderede kokke; normalt vil det sige til husmødre, i visse tilfælde også til såkaldte »kokkepiger«.

I takt med disse to markante ændringer ændres også kogebøgernes stilistiske sprogdragt. Tonen bliver mere didaktisk og præskriptiv, ligesom der bliver lagt vægt på det at »føre hus« og husholdning i det hele taget. At der slås adskillige slag for orden og renlighed samt en vis nøjsomhed er sikre tegn på et normativt opdragelses- og vejledningsønske. Om årsagerne til dette skifte kan man kun gisne. Forlæggerne har givetvis ment, at der var et marked, men skyldtes det, at døtrene ikke længere lærte af deres

mødre, og at der ikke fandt vidensoverførsel sted – eller skyldtes det, som Carol Gold anfører som en mulig forklaring, at døtrene ikke længere ville høre efter, »hvad mor har sagt«, og i stedet begyndte at gå nye veje? En interessant problemstilling, der formodentlig, uanset hvad svaret end måtte være, afspejler nye kvinderoller. Kvinderne synes at være blevet mere aktive i køkkenet og selv at ville gøre sig erfaringer.

At forfatteren så også vælger at se denne borgerliggørelse komme til udtryk i landbokvindens køkken skal nok tages med et gran salt. Her bliver det noget sværere at følge tankegangen. Vi skal formodentlig helt frem til Magdalena Lauridsens liv og virke i husholdningens tjeneste fra 1895 og videre frem, før der for alvor sker noget. Denne kvinde fra den initiativrige Vang Lauridsen-familie fra Vejen- og Askovegnen blev leder af Danmarks første husholdningsskole. I det hele taget spores der en vis usikkerhed med hensyn til dansk landbohistorie i 1800-tallet.

Men tilbage på hovedsporet kaster forfatteren sig så over madkulturens og fødevarernes bidrag til en dansk national identitet, hvor hun – man aner et glimt i øjet – gør gældende, at denne også fandt sted i køkkenet. Mændene havde ikke monopol på nationalismen, skriver hun med rette. Til gengæld er det ikke korrekt, når det hedder, at Danmark aldrig har været besat af franske tropper. Som bekendt huserede de på Fyn under Napoleonskrigene og var her langt mindre populære end spanierne; bl.a. fordi de var mere forandre i bespisningshensende. Men ellers er også denne del af bogen fornøjelig læsning. Vel bringes der ikke de store nyheder til torvs om Eric Hobsbawm og kartofflen som dansk fødevarer, men mindre kan også gøre det. Det er en fin pointe at påpege, at det »danske« i madkulturen bliver sta-

dig mindre omtalt, jo længere op mod århundredskiftet 1900, man kommer. Det er efterhånden blevet en selvfølge.

Noget af det mest interessante i bogen er de oversigter over den historiske udvikling i brugen af krydderier, som forfatteren møjsommeligt har udarbejdet, ligesom oversigten over de fødevarer, der gennem tiderne er indgået i madlavningen. Og allermost interessant er præsentationen af opskrifterne på danske »mad-klassikere« gennem tiderne. Det gælder tilberedning og servering af sild – kogt eller stegt – fra 1616 til 1955, tilsvarende af frikadeller fra 1703 til en Ingeborg Suhr-opskrift fra 1965, kartoffelopskrifter gennem tre hundrede år samt endelig forskellige udgaver af rødgrød. Undertegnede har selv haft stor glæde af i undervisningen på grunduddannelsen at bruge udvalgte dele af *Frøken Jensens Kogebog* i både social- og kulturhistorisk øjemed og kan bevidne, at dette materiale er fortræffelige nødder at knække for unge historiestuderende, der skal stifte bekendtskab med kildeanvendelsens mysterier. Med Carol Golds udmærkede bog har vi fået en snild adgang til yderligere materiale at arbejde med. At sproget er engelsk burde ikke udgøre vanskeligheder.

Niels Kayser Nielsen

Karsten Kjer Michaelsen: *Da økologi var hverdagskost – et slottskøkken anno 1815*. (Odense Bys Museer, 2007). 115 s., 148 kr.

Udgangspunktet for bogen er den kogebog, som kokken på Tranekær Gods Christopher Jacobsen (1776-1853) udgav første gang i 1815, og som derefter udkom i 9 oplag, det sidste i 1866. Kogebogen bar titlen *Nye Kogebog eller Anviisning til at koge, bage, stege, indsylte, henlægge, indslagte, anrette*

o.s.v. På baggrund af Jacobsens bog er det forfatterens hensigt at undersøge forskellen på maden »over et par århundreder og dermed besvare (spørgsmålet) hvad har vi tilbage? Og hvad har vi mistet?« Bogen fortæller om kokken og kogebogsforfatteren, om hans liv og hans forhold til den daværende greve på Tranekær Frederik Ahlefeldt-Laurvig (1760-1832). Hovedparten af bogen drejer sig om Jacobsens retter og opskrifter, hvoraf flere bliver gengivet, og er opdelt efter råvarer, f.eks. retter med kalv, med vildt, med grønsager osv. Endelig kommenteres og nyfortolkes Jacobsens retter af fire fynske kokke, John Kofod fra Sortebro Kro, Bruno David og Patrick Liefroy fra Falsled Kro og Puk Lyskjær Larsen fra Restaurant Rudolf Mathis.

Det er dejligt og prisværdigt, at endnu en af vore kokke og kogebogsforfattere trækkes ud af anonymiteten og får sin historie kortlagt og sine retter fremlagt. For kokke er, når undtages de sidste 20-års allerbedste af slagsen, en erhvervsgruppe, som i høj grad mangler biografier. Imidlertid kommer bogen ikke helt så tæt på Jacobsen, som man kunne ønske sig. Især er det en mangel, at Jacobsen ikke sættes i sammenhæng med de dansksprogede kogebøger, som udkom lige før eller samtidigt med hans egne og var opstået i eller rettet mod samme miljø som hans. Her tænkes især på Carl Müllers to kogebøger, som udkom i flere oplag i årene op til 1813. Der henvises til en af Carl Müllers bøger i en billedtekst, men ellers drages ikke sammenligninger med denne næsten samtidige kok og kogebogsforfatter, der havde sine arbejdspladser i samme former for husholdninger som Jacobsen.

Det er karakteristisk for Michaelsens kapitler om råvarerne, at de indledes med en gennemgang af råvarens historie ofte helt siden stenalderen, men når gennemgangen nærmer sig 1700-årene

og de tidlige 1800-år, bliver teksten kursorisk og oplysningerne få. Og det er en skam, for det er jo netop her, man kunne bruge de faktuelle oplysninger om råvarer til belysning af de retter, som Jacobsen har valgt at skrive ind i sin kogebog. Forfatteren fortsætter gennemgangen af råvarerne for tiden efter ca. 1800-årenes midte og op til i dag, hvilket også er bogens formål, men i meget ujævn fordeling, der nok snarere afspejler forfatterens yndlingsemner end et ønske om en systematisk tilgang til råvarernes og madens historie.

De citerede opskrifter, som regel fra første eller anden udgave af Jacobsens kogebog, er ikke bearbejdede og desværre heller ikke særligt grundigt kommenterede (hvad er f.eks. hvid suursuppe og hvorfor er det rygblodet fra gæs, der skal bruges til fittegrever?). Jacobsens opskrifter er desuden, og helt i hans tids ånd, ikke særligt detaljerede, hvad angår mål og tilberedelsestider, så de er vanskelige umiddelbart at lave mad efter i vore dage. Formodentlig er det derfor, forfatteren har valgt at lade fire moderne kokke kommentere og nyfortolke Jacobsens opskrifter. Alle kommentarerne udgøres af småsnak, der ikke viderebringer særlige indsigter og er sat i anførselstegn og hakket op i usammenhængende småstykker, muligvis fordi de er fremkommet i forbindelse med et interview. I disse fire, moderne kokkes nyfortolkning af Jacobsens opskrifter er der ikke angivet mål og vægt på ret meget, ej heller er der anvisning på, hvorledes råvarerne skal deles eller skæres, og stege- og kogetider brillerer for størsteparten af tilberedningernes vedkommende ved deres fravær. Disse opskrifter er såle-

des kun til brug for virkelig rutinerede madlavere, og på denne indirekte måde kommer de modernes kokkes dårlige opskrifter til at vise, at det ikke er så ligetil at lave kogebøger eller opskrifter, selvom man er god til i praksis at lave retterne. Jo større beundring må man have for kokke og kogebogsforfattere, som Jacobsen, der i en hel anden tid bemestrede dette, hvilket ses af de mange oplag, hans bog kom i.

Et ubeskrevet blad i vores fødevarerhistorie er tilsætningsstoffernes historie. Forfatteren berører dette punkt flere gange, og det er formodentlig det faktum, at der på Jacobsens tid blev anvendt langt mindre manipulation med råvarerne og langt færre tilsætningsstoffer i madretterne end i dag, der har givet bogen dens titel: *Da økologi var hverdagskost*. Imidlertid er det spørgsmålet, om man kan anvende begrebet økologi om råvarefremstilling og tilberedningsmetoder i første del af 1800-tallet, bare fordi udviklingen endnu ikke havde bragt forarbejdningen af mad til de højder af manipulation og svindel, som hersker i dag. Selvom ordet for mig at se er forkert brugt, fordi der jo ikke var tale om bevidste »økologiske« valg, så gør forfatteren prisværdigt opmærksom på problemerne i madvareproduktionen de sidste mange år.

Bogen indfried i nogen grad, hvad den satte sig for, nemlig at besvare, hvad vi har tilbage, og hvad vi har mistet, hvad angår råvarer og deres tilberedning, og på trods af foranstående indvendinger er det en bog, der kan tjene til oplysning, inspiration og fornøjelse, men nok snarere ved læsning i sofaen end ved brug i køkkenet.

Bodil Møller Knudsen

NORDEN

Mats Hayen: *Stadens Puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760-1830*. Studier i Stads- och Kommunhistoria, 30. (Stads- och Kommunhistoriska Institutet, Stockholm, 2007). 278 s., 200 sv. kr.

Var husstandene i Stockholm mindre i 1830 end i 1760? Så enkelt er det spørgsmål, den svenske historiker Mats Hayen stiller i sin doktordisputats om urbane moderniseringsprocesser. Svaret er ja, og hvordan og hvorfor viser Hayen selvfølgelig i bogen, der er veloplagt skrevet og struktureret ud fra en gennemgående brætspilsmetafor, der aldrig bliver for meget eller for søgt.

Hayen antager, at store husstande hører til førmoderne og små husstande til moderne samfund og undersøger, hvorvidt husstandene i Stockholm blev moderniseret i perioden. Det gør han bl.a. ved at fokusere på små ændringer over tid i husstands- og erhvervsstrukturen i enkelte opgange. Endelig stiller han spørgsmålet: hvis husstandene blev mindre, hvordan påvirkede det så hverdagslivet i byen?

Titlen »Stadens puls« skal forstås konkret og abstrakt. Konkret fordi der i perioden voksede et nyt forhold frem mellem bolig, arbejdsplads og spisested. Det betød, at mennesker flyttede sig mere, hvilket igen betød en slags fødsel af Stockholms moderne puls. Abstrakt fordi der samtidig foregik en dialektisk pulseren mellem påvirkende og påvirkede faktorer, mellem del og helhed.

Bogen begynder hos mandtalsskrivaren Johan Kinninmundt en januardag i 1760. I den sidste husstand på hans optællingsrute bor en række personer, som alle er tidstypiske for Stockholm, og

som alle repræsenterer vigtige kategorier; byens tjenestemænd, militærfolk, kirken, manufakturindustrien, en håndværker samt husejeren, der også drev næring som kromutter. De eneste vigtige personer, der mangler, er en handelsmand og en sømand. Dette kig henover siderne i en folketælling er et kig ind i en forsvunden verden. Et billede af en bestemt husstands- og virksomhedsstruktur. Men hvad skete der med den i perioden?

Til at analysere moderniseringsprocesser og hverdagsændringer over tid gør Hayen brug af fire teoretikere: komponisten Brian Eno, sociologen Anthony Giddens og (tids)geograferne Torsten Hägerstrand og Allan Pred. Det de fire teoretikere har til fælles er et blik for, hvordan små ændringer i hverdagslivets rutiner er med til at ændre samfundets strukturer, der er træge men ikke statiske. Giddens strukturationsteori om forholdet mellem strukturændringer og menneskelig handling kompletteres klogt og overbevisende af tidsgeografien. Tidsgeografien er, som navnet selv fortæller, studier i både tid og rum og ikke mindst ændringer i rummet over tid. Pred tilføjer endnu en dimension til analysen – nemlig magtrelationer, der altid er et spørgsmål om »who may or may not do what, when, and where.« Reglerne er sat, men spillet kan først begynde, når spilbrættet og brikkerne også er på plads. I Hayens leg er det Stockholms byplan og byens mennesker.

»En indledande utblick från Kungsklippan.« Sådan begynder Hayen sin byvandring gennem det Stockholm, som hans historie finder sted i. På denne byvandring analyserer han forskellige husstande og får dermed sagt en del om,

hvordan byen ser forskellig ud i 1760 og i 1830.

Husstandene blev mindre, men statistisk set ikke dramatisk – fra 3,53 i 1760 til 3,31 i 1830. At der bag statistik kan gemme sig mange modsatrettede tendenser er almindelig kendt for en historiker. Sådan er det også i tilfældet med stockholmske husstande, og Hayen er heldigvis meget konsekvent i sin påvisning af, hvor mange forskellige og modsatrettede processer, der gør sig gældende i perioden. Ikke bare overordnet i Stockholm, men også i de forskellige kvarterer. Hayen gennemgår husstandsoverhovederne i forskellige opgange for at finde ud af mere om deres dagligdag. Hvordan begyndte dagen, hvad skulle de lave og nå, hvordan var deres 'flow' gennem byen. Udover hvad de arbejdede med i løbet af dagen, undersøger Hayen også, hvor de indtog deres måltider. Og her gør han en opdagelse af betydning, som mange af bogens pointer om moderniseringsprocesser og forandring kan hænges op på: I begyndelsen af 1800-tallet var kostpenge udbredt i Stockholm. Mesteren gav sine svende penge til frokost og aftensmad, og de indtog denne på kroer. Lidt senere i perioden fik de også penge til at logere et andet sted end hos deres mester. Hayen mener, at kost- og logipengene driver fire vigtige urbane udviklingsprocesser: 1. Lærlinge og tjenestefolk flyttede væk fra arbejdsgiverens husstand, 2. Der blev større behov for boliger til mennesker, der rangerede lavt på den sociale skala, 3. Starten på en ekspansiv krovirksomhed og 4. Den lokale handel fik en stor opgang, fordi flere kontanter var i omløb. Det sidste gav ikke mindst muligheder for kvinder, der fik et nyt jobmarked. De kom ud fra hus og spindestue, indtog gaden og var derved i høj grad med til at omforme det stockholmske bybillede i perioden.

Det er i analysen af kønsproblematikker, at Hayen står svagest. Han nævner selv den feministiske kritik af tidsgeografien, som går på, at kvindernes mindre regelbundne og mere uofficielle arbejde i en tidsgeografisk analyse kommer til at fremstå, som om de ikke har haft daglige rutiner. Konsekvensen deraf er, at de ikke bidrager til at ændre strukturerne. Hayen pointerer, at han godt ved, at det ikke forholder sig sådan, men går ikke nærmere ind i denne svaghed ved teorien. Køn er en vigtig strukturingsmekanisme både i førmoderne og moderne samfund, og derfor ville det have klædt analysen med en større bevidsthed om kønnets betydning for samfundsforandring.

En anden analyse som Hayen tager fat på er husstande og magtstrukturer. En af de sociale følger af spisningen ude i byen var, at lærlinge kom sammen med nogle fra deres eget sociale lag – væk fra de tidligere hierarkiske rammer i en husstand. De gamle patriarkalske strukturer blev brudt på nogle punkter, mens de blev forstærket på andre, f.eks. i forholdet mellem mand og kvinde. At den patriarkalske magt formindskedes i et vertikalt perspektiv betød også nogle helt nye husstandstyper. Det blev mere almindeligt for kvinder at være husstandsoverhoveder, hvis ikke der var en mand, og lærlinge kunne gifte sig og blive husstandsoverhoveder mod slutningen af perioden, hvilket var utænkeligt ved dens begyndelse.

Som tidligere nævnt er det en af Hayens store styrker, at han undersøger disse processer på mikroniveau i forskellige dele af byen. Derved kommer han f.eks. frem til, at udviklingen kunne være helt modsat for skomagere og skræddere. Førstnævnte vendte tilbage til en mere traditionel husstandsstruktur, hvor lærlinge boede hos mester, mens antallet af skræddere med egen husstand steg

i perioden. Hayen bevæger sig ikke kun på gadeniveau. I bogens sidste del analyserer han rummet, korporationerne og byen, der kirkelige liv og statens indflydelse. Og det gør han ligeså velargumenteret og stringent som på mikroniveau.

Bogen er spændende læsning for alle, der godt kan lide en historie med udviklingspotentialer. Samtidig er den yderst inspirerede for dem, som kunne trænge til at få pustet nyt liv i egne forestillinger om teori og metode. Ligesom hele dens tilgang forhåbentlig kunne inspirere til nogle komparative studier mellem dansk og svensk materiale. Der er store byhistoriske potentialer i at tage tråden op fra Mats Hayen.

Mette Tapdrup Mortensen

Joachim Östlund: *Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratins genombrott.* (Sekel, 2007). 301 s., 175 sv. kr.

Gennem den seneste halve snes år har undertegnede haft en lang række svensk-sprogede ph.d.-afhandlinger fra såvel historie som etnologi og folkloristisk til anmeldelse. Det har været til både fornøjelse og inspiration, for så vidt som de generelt har høj standard. Man skal i den henseende være forsigtig med at måle med danske forhold, men alligevel sidder man tilbage med det indtryk, at der med hensyn til såvel emnevalg som teoriinddragelse og -anvendelse er tale om en større spændvidde i Sverige end her til lands. I så fald følger Joachim Östlunds afhandling sig smukt ind i rækken. Ikke sært at det relativt nye og udfarende Lund-forlag Sekel har haft lyst til at udgive denne bog.

Emnet for afhandlingen er de bededagsplakater – normalt 2-5 sider – der forfattet af enten den svenske konge selv eller hans nærmeste rådgivere, blev

læst højt én gang om året fra de svenske prædikestole, normalt kort efter nytår, og som kan betragtes som statsmagtens årlige henvendelse til folket. Dvs. historiske pendants til statsministerens nytårstale, for så vidt som genren også dengang bestod i tilbageblik på det forgangne år, en pejling af samtidssituationen, formaninger om enhed og sammenhold og forhåbninger for det næste år. Disse bededagsplakater går tilbage helt til Gustav Vasas tid og varede nogenlunde uforandret ved frem til 1983. De kan ses som udtryk for den markante centralisering, der begyndte allerede med Gustav 1. i 1544, og som for alvor tog fart i Sverige-Finland i 1600-årene, især efter Karl 11.s bestyrkelse af enevælden 1680. Denne centralisering var bl.a. en følge af den næsten permanente krigstilstand, som riget befandt sig i, hvor statsmagtens relation til folk og land blev intensiveret i form af øget kontrol, øget skattetryk og øget militarisering af sognene.

Det giver derfor god mening, at Östlund lader behandlingen af bededagsplakaterne tage sin begyndelse ca. 1660, hvor denne centralisering intensiveres. Periodisk udgør tiden 1660 til afslutningen på Store nordiske Krig ca. 1720 bogens første del, hvor det meste står i krigens tegn, medens anden del udgøres af det mere rolige 1700-tal med dets befolkningsvækst, landbrugsomlægning i form af de tre store »skifter« og øgede bevidsthed om samfundskontrakt samt af tiden frem til ca. 1860 med fremvæksten af en svensk »harmoniliberalisme« og krav om afvikling af stænderrigsdagen. Tredje del med stærke folkelige bevægelser og en ny arbejderklasse uden politiske rettigheder strækker sig herfra og frem til ca. 1920, hvor parlamentarismen endegyldigt indføres i Sverige, og kongens (læs Gustav 5.s) status relativt reduceres. En sådan inddeling er

på ingen måde original, men den er fortsat fornuftig i forhold til den generelle svenske historie, samtidig med at den også afspejler forskydninger i bededagsplakaternes indhold og betydning.

Er inddelingen således ikke ny, frembringer Joachim Östlund derimod adskilligt nyt på en lang række andre områder. Først og fremmest er det interessant at notere sig selve ærindet, nemlig en stillingtagen til, om der var andet end nationalisme og national identitet, som holdt det svenske samfund sammen. Med andre ord: hvad udgjorde »samfundets kit« i perioden? En sådan problemstilling er imidlertid ej heller uden betydning for nationalismen. Det mest afgørende ved at anskue tingene på den måde er, at der herved også åbnes mulighed for at kontekstualisere nationalismen, derved at man viser at denne -isme som »kit« ikke kommer ud af ingenting. Det indtryk kan man ellers ofte få, når man læser de dekonstruerende nationalismeteorikere, der enten lader nationalismen springe ud af enkeltpersonelle skønånders hoveder med tilhørende forførende prægning af befolkningen med »falsk« bevidsthed til følge eller af abstrakte strukturelle ændringer såsom »industrialisering«, bogtrykkerkunst og læsefærdighed. Begge disse forklaringstyper forekommer utilfredsstillende i forhold til en nordisk virkelighed, hvor folket blev »nationalt« længe inden industrialiseringen, og hvor folket kunne »læse i bog« uden at der af den grund blev tænkt en national tanke. De generelle nationalismeteorier glemmer normalt det nordiske memento i form af udpræget stærke statsmagter i såvel Sverige-Finland som Helstaten, hvor det er nærliggende at stille spørgsmålet, om det ikke netop var den stærke statsmagt, der fremmede nationalismen, således at nationalismen får karakter af at være et ledsagefænomen i forhold

til andre, mere overgribende historiske udviklingstendenser.

Til gengæld falder Östlund heller ikke i Anthony Smith's grøft ved at operere med *ethnien* som modpol til konstruktions-tækningen. Begrundelsen herfor er, at der ganske vist var tale om en svensk etnisk bevidsthed helt tilbage til middelalderen, men at den dels var knyttet mere til territoriet end til nationen, dels var et elitært og intellektuelt forehavende.

I stedet bliver det i statsmagten og dens relation til befolkningen, at forfatteren finder de faktorer, der binder det svenske samfund sammen. Vel at mærke ikke kun den voldsmonopolistiske stat med dens benhårde kontrol og disciplinering af befolkningen og udbytning via skattetryk, men også staten som normdanner og interaktiv forhandlingspartner i forhold til folket, hvor man bl.a. kan hæfte sig ved, at allerede selveste Gustav Vasa måtte tage hensyn til den oprørsmulighed, der permanent var til stede selv efter nedkæmpelsen af Dacke-oprøret i Småland i 1540'erne. Nærmere bestemt er det i enhedskombinationen af kongemagt og kirke, forfatteren lokaliserer samfundskittet. I bededagsplakaternes masekommunikative propaganda for en moralsk orden, der omfatter både magt, folk og individ, finder han udbredelsesmuligheden for en fællesskabsdannelse. Her er han tydeligvis inspireret af Eva Österberg samt af Charles Taylors forskning i civilsamfundets historie, hvor Taylor gør gældende, at 1600-tallet var vidne til en række ideer om »social imaginaries«, der med basis i naturrettslige forestillinger om en moralsk orden fik en langt mere omfattende spredning på det horisontale plan end forestillingerne om *ethnie-national identitet*.

I den første del af hans undersøgelsesperiode, dvs. tiden 1660-1720, var disse

»social imaginaries« og fællesskabsfølelsen forbundet med ideen om en »etnisk teologi«, dvs. at folkeslag sås som havende udgangspunkt i skabelsesberetningen, og som altså ikke havde noget at gøre med at betone kulturelle forskelle mellem forskellige folk. I forlængelse af en sådan tankegang understreges fællesskabet som et horisontalt anliggende, hvor det er »hver og én«, som påkaldes, med samfundsnytten, ordentlig livsførelse, lovlighed, retfærdighed og guds frygt som faste ingredienser. Hermed kommer man selvsagt i karambolage med den vertikale standstænkning, som ældre svensk forskning, med Hilding Pleijel som primus motor, har set udmøntet i Hustavlen som både socialt og samfundsmæssigt organiseringsprincip. Netop her savner man nærmere redegørelser for forholdet mellem disse to principper for samfundsmæssighed.

Det ændrer ikke ved, at Östlund har fat i en lang ende, når han argumenterer for, at nationalismen og svenskheden, da den for alvor træder frem i den tredje af hans perioder, nemlig tiden 1860-1920, bør ses som led i en længerevarende organisk udvikling. I dette udviklingsforløb foregår der det, som han med et andet Taylor-begreb, betegner som en »omskrivningsproces«, hvor det snarere end det kristne individ bliver »folket« som påkaldes. Det er Frihetstidens og 1800-tallets begyndende idé om medborgerskab og samfundskontrakt, han her har i tankerne, med det forbehold at Sveriges anden enevælde i tiårene omkring 1800 tilsidesætter medborgeren til fordel for undersåtten. I løbet af 1800-årene harmoniseres så undersåtten og medborgeren med påbegning af både pligter og rettigheder fra individet og det civile samfunds side, samtidig med at – ikke mindst i den tredje periode – statsmagtens rolle som den retfærdige beskytter, også i social henseende, til-

svarende understreges. Det giver derfor god mening, når forfatteren til slut i afhandlingen konkluderer, at fællesskabsforestillingerne i hele perioden har haft præg af ønsket om intimisering af relationen mellem fyrste/stat og befolkning.

Ovenstående kunne give indtryk af, at bogen først og fremmest handler om religionens betydning for historien om Sverige. Det er ingenlunde tilfældet, idet det er »treenighedsforholdet« mellem den svenske protestantiske kristendom – med væsentlige katolske afstikkere – statsmagten og folket, der er det centrale omdrejningspunkt. Værkets styrke ligger i påbegningen af, at de etniske og nationale argumenter for fællesskab må anses for at være overvurderede i forhold til mere overgribende samfundsmæssige fællesskabsforestillinger, der knytter sig til sammenvævningen af religiøs og verdslig-realpolitisk propaganda, hvor denne bestandigt også må tage hensyn til klangbunden, dvs. befolkningens ønsker og forestillinger om lykke og velfærd.

Joachim Östlund har skrevet en bog, der rummer gode muligheder for at trække nationalismeforskningen op af den sump, den har befundet sig i den sidste halve snes år. Den danske forskning på dette felt kan med stort udbytte stifte nærmere bekendtskab med dette værk.

Niels Kayser Nielsen

Henrik Rosengren: *»Judarnas Wagner«. Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920-1950.* (Sekels Bokförlag, Lund, 2007). 381 s., 175 sv. kr.

Denne bundsolide afhandling – på svensk hedder det en »doktorsafhandling«; på dansk en ph.d.-afhandling – tager sit udgangspunkt i en dramatisk episode på Rådmandsgatan i Stockholm

i 1929. Musikkritikeren Moses Pergament mødte op på komponisten Wilhelm Peterson-Bergers bopæl og stak ham én på hovedet. Årsagen var den, at Pergament mente sig systematisk forfulgt af Peterson-Berger på grund af sin jødiske herkomst. Han ville ikke acceptere at blive kaldt en »udenlandsk parasit« og andre ubehageligheder. Sagen vakte en del postyr i Sverige, men helt chokeret blev man ikke. Dertil var anti-semitismen for stærk, og debatten herom havde været i gang længe. Strindberg havde allerede 1910 været én af de mest udfarende i hetzen mod jøderne; i fællig med andre på venstrefløjen såsom socialdemokraten Bengt Lidforss samt digteren Ola Hansson; begge fra Skåne, hvor antisemitismen stod stærkest. Også Arthur Engberg, der i årene 1918-24 var redaktør på den socialdemokratiske avis *Arbetet* i Malmö, advarede, som Håkan Blomqvist har dokumenteret, mod den jødiske fare. Dette anført som et memento til opfattelsen, at højrefløjen har patent på antisemitismen. Som den svenske historiker Lars M. Andersson ved flere lejligheder har påvist, kan venstrefløjen også være med på den galej. Også i dag, og i Danmark.

Når Moses Pergament reagerede så voldsomt, var årsagen, at han følte sig ramt i hjertekulen. Ikke kun fordi han var jøde – indvandret fra Helsingfors 1916 – men også fordi han var svensk medborger. Han følte sig dobbelt ramt. Det er denne dobbelte identifikation, der er omdrejningspunktet i Henrik Rosengrens afhandling. Og så er dette endda ikke hele sandheden. Pergament var også dybt fascineret af den tyske klassiske kultur, havde i årene 1908-1912 som ung studeret kompositionslære i Skt. Petersborg under Rimskij-Korsakov, og var i 1920'erne periodisk bosat i både Paris og Berlin. Især tysk kultur udgjorde også et stærkt identifikations-

moment. Men på trods af sit ganske kosmopolitiske liv var det kombinationen af svensk og jøde, der betød mest for ham. Det er da også den, der har fanget Henrik Rosengrens interesse. Bogen kan læses som en biografi af Moses Pergament og er interessant nok som sådan, men den handler også om noget så kulturhistorisk og kulturteoretisk relevant som fænomenet kulturel identifikation.

Forfatteren tager her afsæt i Zygmunt Baumans idé om, at en dobbelt kulturel identifikation medfører en identitetsmæssig ambivalens, hvor man på den ene side forsvare sin etniske kulturelle baggrund og på den anden side er beredt til at lade sig assimilere i majoritetskulturen. En sådan ambivalens er imidlertid ikke den eneste mulighed, påviser Rosengren gennem sin studie i Moses Pergaments liv. Som kommentar til Bauman har han teoretisk gjort brug af den polske sociolog Antonina Kloskowska og hendes begreber valens, bivalens, polyvalens og nonvalens – omhandlende nationalt tilhørsforhold. Kloskowska er desværre stort set oversat inden for forskningen i nationalisme og nationalitet, hvor man måske som følge af en noget stivbenet marxistisk arv har været tilbøjelig til at tænke i dikotomiske modsætningspar i stedet for at se på realpolitik og identitetsmæssige muligheder mere end spændetrøjer. Det bliver der her rådet bod på.

Af Kloskowskas begreber er især bivalensen relevant i tilfældet Moses Pergament som betegnelse for den ikke-dikotomiske holdning, han havde til det at være svensk og jøde på én og samme tid. Friktionsfri var denne bivalens ingenlunde, viser Rosengren; dertil var antisemitismen ikke mindst blandt visse svenske komponister som fx omtalte Peterson-Berger og Kurt Atterberg for stærk. Om end man her nok skal nuancere. Som Rosengren gør opmærk-

som på i forbindelse med behandlingen af den svenske musikverdens syn på Mahlers musik, var Atterberg glad for både Ernest Bloch og vores hjemlige Rudolph Simonsens musik – og hvem er ikke det? – når de åbent vedkendte sig deres jødiske etniske arv, medens han ikke var begejstret for den udpræget assimilerede Gustav Mahler, der havde glemt sin jødiske baggrund. I en sådan optik kunne der ikke gås på to ben.

Moses Pergament insisterede derimod på den dobbelte identifikation, som han bl.a. begrundede med modersmålet – der blev talt svensk i hans forældrehjem i Helsingfors – i sit svenske medborgerskab og sin tilknytning til den svenske kulturarv, herunder især dyrkelsen af Dalarna som nationalt kerneområde. Den jødiske identifikation kom især til udtryk i Pergaments virke som komponist, hvor han benyttede sig af jødiske musiktraditioner og jødisk musikstof.

På baggrund heraf kan det forekomme ejendommeligt, at Moses Pergament nærede den største beundring for Richard Wagner, når man har dennes indflydelsesrige artikel »Das Judentum in der Musik« fra 1850 i tankerne. Ikke desto mindre havde han Wagner som én af sine musikalske helte, på linje med Beethoven, Mahler og Sibelius. Begrundelsen var, at Wagner i sin musik udtrykker universelle og eksistentielle værdier, der står hævet over et nationalt tilhørsforhold. Antisemitten Wagner skulle holdes ude fra kunstneren og komponisten Wagner. I lighed med Thomas Manns syn på Wagner, mente Pergament, ifølge Henrik Rosengren, at hans musik repræsenterede en nonvalens, for så vidt som den var hævet over et nationalt-folkeligt niveau; hans formsprog var universelt.

I det hele taget var Pergament – tysk gift – en stor beundrer af tysk kultur. Her gik den jødisk-svenske bivalens

over i en polyvalens. Denne identifikation med tysk musik, litteratur og filosofi gav bagslag under 2. verdenskrig, hvor Pergament hilste med tilfredshed, at dirigenten Wilhelm Furtwängler i 1943 blev inviteret til Sverige. Den svenske offentlighed mente, at han var for tæt på nazi-styret og gjorde sig ikke umage med at skelne mellem tyskhed og nazisme. I modsætning til von Karajan var Furtwängler ganske vist ikke medlem af NSDAP, men var nok delagtig i det nazistiske kulturliv. For Pergament var dette ligesom Wagners antisemitisme af mindre betydning. For ham var musikken først og fremmest musik.

Hans musikopfattelse var ikke ulig den, som man finder hos den russisk-amerikanske musikhistoriker Richard Taruskin, der har formuleret det på den måde, at komponistens intention er irrelevant i forhold til det mulige betydningsindhold i hans værk, som kan påkalde ved givne lejligheder og under givne omstændigheder. Specielt i krigsårene var det for mange vanskeligt at acceptere tanken, at musik i sig selv ikke betyder noget. Den tyske musikhistoriker Carl Dahlhaus – som Rosengren lidt overraskende slet ikke inddrager – lancerede i 1970'erne den kætteriske tanke, at det nationale i musikken mere lå i modtagelsen af den end i selve musikken. Den tanke, at det er rammeværket snarere end musikken i sig selv, der skaber betydning, har haft svært ved at trænge igennem. I den brede offentlighed i Sverige under 2. verdenskrig havde mange vanskeligheder med ideen om den »absolutte musik«, der som en form for l'art pour l'art er både begrebsløs, objektløs og formålsløs. Derfor blev Pergament misforstået i en del kredse, som nu mente, at han forsvarede nazismen.

Det var nu ingenlunde tilfældet. Både Pergament og antisemitten Peterson-

Berger havde med deres på én gang åndsaristokratiske og demokratiske tankegang kun hån og foragt til overs for nazisterne. Og helt konkret dirigerede Furtwängler ved sit Sverigesbesøg i 1943 bl.a. Beethovens 9. symfoni med Schillers universalistiske og humanistiske forbrødringstekst, som Pergament satte lige så højt som den nationale musik, der i Sverige kom til udtryk i bl.a. Stenhammar, Kurt Atterberg og Ture Rangströms musik. Heller ikke på dette område var der tale om ambivalens, men bivalens. At de to gamle kombatanter her kunne trække på samme hammel er også et vidnesbyrd om, at antisemitismen var kraftigt på retur i 1930'ernes Sverige, hvor den inklusive nationalisme, som socialdemokraterne med »folkhemets« ideerne gjorde til hegemonisk realpolitik, kom i højsædet. I et sådant regi blev det lettere for Moses Pergament at gå på to ben med den jødisk-svenske bivalens.

I det hele taget er det Henrik Rosengrens fortjeneste at påvise, at en række af de dikotomier, som man har tillagt mellemkrigstidens Sverige i form af et modsætningsforhold mellem tilbageblik og fremtid, hjemstavnsdyrkelse og modernisme, universalisme og nationalisme, ikke har gyldighed i opkomsten af »folkhemmet«. I 1930'ernes svenske

kulturklima var der her ikke tale om modsætninger, men om kompletteringer. De udgjorde grundelementerne i en slags integreringskapital, der også kom jøden Moses Pergament til gode.

Af faktuelle fejl er der ikke meget at komme efter i denne bog. Den amerikanske sangerinde Marion Anderson hedder ikke Marian til fornavn, Artur Lundkvist staves ikke Arthur og læsningen af Torgny Segerstedt som skabsantisemit er ikke overbevisende. Men ellers påkalder Henrik Rosengren sig med denne afhandling masser af respekt. Emnet er stort og ambitiøst, men forehavendet er realiseret. Man sidder tilbage med en fornemmelse af, at hver en sten i hovedpersonens skriftlige og musikalske efterladenskaber er blevet vendt, samtidig med at forfatteren udviser et stort historiografisk overblik og et intimt kendskab til ikke blot den almene svenske mellemkrigshistorie, men også musikhistorien. Inddragelsen af teori foregår smidigt og ikke så bombastisk indledende, som man undertiden ser. At afhandlingen desuden er skrevet på et ligefremt, letlæst og ganske ukrukket svensk afrunder blot helhedsbilledet af et yderst vellykket værk, der yder et særdeles overbevisende bidrag til den nordiske nationalismeforskning.

Niels Kayser Nielsen

MILJØHISTORIE

Fredrik Björk, Per Eliasson og Bo Fritz-bøger: *Miljöhistoria över gränser*. Skrifter med historisk perspektiv, 3. (Malmö Högskola, 2006). 263 s.

Denne udgivelse i rækken »Skrifter med historiska perspektiv« fra Malmö Högskola er en antologi, der beskæfti-

ger sig med forskellige aspekter inden for forskningsfeltet miljøhistorie, sådan som dette i dag udformer sig i Norden. Miljøhistorie er stadig en forholdsvis ung gren inden for historiefaget, der er udsprunget af den voksende interesse for miljøproblematikker, der er vokset frem igennem de seneste årtier. Værket

som helhed er en udmærket introduktion til feltets historiografi, forskning, teoretiske tilgang, problematikker og muligheder.

I bogens første bidrag giver Bo Fritz-bøger en velafbalanceret historiografisk oversigt over miljøhistorien både internationalt og i Norden, hvor han også kommer ind på forskellige teoretiske indfaldsvinkler. Sidst med ikke mindst forholder han sig til spørgsmålet om, hvordan miljøhistorie er noget nyt under solen, idet historiefaget i forvejen har en lang tradition for at beskæftige sig med forholdet mellem mennesket og naturen. Ifølge Fritz-bøger vil beskrivelsen af sammenspillet mellem mennesket og dets omgivelser ud fra en miljøhistorisk vinkel tilbagegive historiefaget muligheden for at skrive de store syntese tilbage, samtidig med at man får etableret en mulighed for at kombinere humanistisk med naturvidenskabelig forskning på lige vilkår.

Maibritt Baggers og Pouls Holms artikel om vinkler på marin miljøhistorie i Danmark giver en oversigt over den forskning der er foretaget til dags dato og tydeliggør herigennem, hvor bredt miljøhistorien favner. Havets biologiske produktion, menneskets måde at udnytte havets ressourcer på og effekten af overudnyttelse samt forureningens effekter er alle blevet gjort til genstand for undersøgelser. Artiklen giver et klart indtryk af de muligheder, der ligger i det tværfaglige samarbejde mellem humaniora og naturvidenskaber, og fastslår, at miljøhistorien netop af den årsag kan være medvirkende til at skabe en ny

form for historieskrivning og bidrage til udvikling af nye videnskabelige metoder til fælles gavn.

Antologiens øvrige artikler giver indblik i forskellige vidtfavnende miljøhistoriske tilgange og forskningsfelter, der i tid spænder fra 900-tallets Yucatán til 1970'ernes kamp for et forbud mod DDT og miljømæssige problematikker opstået i forbindelse med Sovjetunionens sammenbrud. Regionale studier om kystlandskabet i Trøndelag er repræsenteret lige såvel som den svenske miljødebat, økologiske perspektiver i lokalhistoriske undersøgelser og belysninger af, hvordan naturens rolle bliver beskrevet i bredere historiske fremstillinger. Så vidt forskellige bidragene end er, så har de det tilfælles, at de giver indblik i den fascinerende forskning, der finder sted og bevidstgør om rummeligheden i miljøhistoriens vidtfavnende emneoptik, både i tid og rum. Man fornemmer, at mulighederne, især mht. det tværfaglige samarbejde, er uanede, ikke mindst fordi miljøhistorien vil kunne bidrage med nye perspektiver i miljødebatten.

Antologien kan anbefales for enhver, der har fattet interesse for miljøhistoriske problemstillinger, og vil være velegnet som introduktionslæsning i forbindelse med undervisningsudbud. De forskellige bidrag har ekstensive litteraturlister, der både på det teoretiske, metodiske og mere specifikke plan kan give hjælp til dem, der mere dybdegående ønsker at beskæftige sig med miljøhistoriske spørgsmål.

Stefan Pajung

Bidragydere til Historie 2008, 1

Lars Schädler Andersen, post.doc.-stipendiat, ph.d., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet

Henrik Becker-Christensen, dr.phil, dansk generalkonsul i Flensborg

Christen Bonde, cand.mag., Solfaldsvej 16, 1, 7, 5000 Odense C

Gerda Bonderup, dr.phil., forh. lektor, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet

Michael Bregnsbo, lektor, ph.d., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense

Søren Bitsch Christensen, ph.d., lektor, Dansk Center for Byhistorie, Århus

Niels-Finn Christiansen, dr.phil., lektor emeritus, Saxo-Instituttet Københavns Universitet

Ole Degn, dr.phil, forh. arkivar og seniorforsker, Mellemhøjen 11, 8800 Viborg

Jeppe Klok Due, cand.mag., forskningsmedarbejder, Dansk Center for Byhistorie

Jørgen Elklit, dr.scient.pol., professor, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet

Henrik Fode, mag.art., administrator, Århus Byhistoriske Fond

Lola Wøhlk Hansen, cand.mag., museumsinspektør, Glud Museum

Carsten Jahnke, Dr.Habil, lektor, Saxo-Instituttet, Københavns Universitet

Bernard Eric Jensen, mag.art., lektor, Institut for Curriculumforskning, Danmark Pædagogiske Universitetsskole, Aarhus Universitet

Kurt Villads Jensen, ph.d., lektor, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense

René Mejlbj Jensen, cand.mag., Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet

Bodil Møller Knudsen, cand.mag., leder, Byarkivet i Horsens

Gunner Lind, professor, dr.phil., Saxo-Instituttet, Københavns Universitet

Birgit Løgstrup, dr.phil., forh. publikumschef og arkivar, Postgaardsvej 11, 9260 Gistrup

Jørgen Mikkelsen, ph.d., seniorforsker, arkivar, Landsarkivet for Sjælland mv.

Mette Tapdrup Mortensen, cand.mag., ph.d.-studerende, Dansk Center for Byhistorie, Aarhus Universitet

Niels Kayser Nielsen, ph.d., lektor, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet

Stefan Pajung, cand.mag, ph.d.-studerende, Institut for Miljø, Samfund og Rumlig Forandring, Roskilde Universitetscenter

Carsten Porskrog Rasmussen, dr.phil, lektor, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet

Søren Hein Rasmussen, ph.d., lektor, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet

Adam Schacke, ph.d., fuldmægtig, Jordbrugskommissionen, Statsforvaltningen i Midtjylland, Femøvej 10, 8600 Silkeborg

Søren Sindbæk, ph.d., adjunkt, Institut for Antropologi, Arkæologi og Lingvistik, Aarhus Universitet

Vejledning for bidragydere

1. Artikler bedes ledsaget af et udkast til indledende manchete på ca. 10 linjer og et dansksproget udkast til et engelsk summary på ca. 20 linjer. Artikler skal være forsynet med en litteraturliste. Indsendte artikelmanuskripter bedømmes dels af redaktionen, dels af en relevant »referee« fra tidsskriftets videnskabelige panel, der består af en række forskere fra landets universiteter, arkiver og museer.

2. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias – eller som digitale illustrationer. Sidstnævnte skal have en opløsningsgrad på min. 300 DPI. Ledsagetekster til illustrationer skal medfølge som særskilt fil.

3. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykstedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med kursiv. Titler på artikler sættes i anførselstegn (fx: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadslovgivning i middelalderen«, *Historie*, nr. 19,3, 1992, s. 393-439).

4. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med punktum efter parentes. Sidetallet og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut. Fx: Torben Grøngaard Jepsen: *Dannebrog på den amerikanske prærie: Et dansk koloniprojekt i 1870'erne – landkøb, bygrundlæggelse og integration*. Fynske Studier 19. (Odense Bys Museer, 2000). 278 s., 280 kr.

NB! Den tospaltede typografi, der benyttes i anmeldelsessektionen i *Historie*, må ikke efterlignes i de filer, som anmeldelserne bliver indleveret i.

5. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

Træl eller agtværdig mand 1
Af Birgit Løgstrup

Folkekirkenes entreprenører 35
Af Lars Schädler Andersen

Det funktionelle kildebegreb og virkelighedsens fortid i historisk forskning 87
Af René Mejlbj Jensen

Debat

Byhistorie:
Ikke plads til dem alle 115
Af Ole Degn og Henrik Fode

Byhistorie – en markedsplads for
forskere 122
*Af Søren Bitsch Christensen og
Jørgen Mikkelsen*

Danmarkshistoriens udfordringer 130
*Af Ganner Lind, Niels Finn Christiansen,
Kurt Villads Jensen, Søren Hein Rasmussen
og Bernard Eric Jensen*

Disputatsopposition

Ingen over og ingen ved siden af
Folketinget 157
Af Henrik Becker-Christensen

Review-artikel

Københavns bombardement og flåderanet
1807 – i 2007 174
Af Michael Bregnsbo

Anmeldelser 198

**Meddelelse til forfattere eller
rettighedshavere** 244

Bidragydere til Historie 2008, 1 245